

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ ศึกษาทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน

โดย

รองศาสตราจารย์ ดร.วรรุณิ โรมรัตนพันธ์ และคณะ

พฤษจิกายน 2546

กิตติกรรมประกาศ

ด้วยพลังแห่งความรัก ความเมตตา ความเอื้ออาทร และความช่วยเหลือเกื้อกูลของบุคคล
หลาย ๆ ฝ่าย จึงทำให้งานชิ้นสามารถสำเร็จลุล่วงไปได้ ผู้เขียนและคณะเครือข่ายสถาบัน
ศาสตราจารย์ ดร. อภิชัย พันธุ์เสน ศาสตราจารย์ ดร. นัตรพิพิญ นาถสุภา ศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว.
อคิน รพีพัฒน์ ในฐานะคณะกรรมการที่ปรึกษางาน ที่ได้ให้คำชี้แนะนำที่เป็นประโยชน์ ทำให้งานวิจัย
ชิ้นนี้มีโอกาสเกิดขึ้นมาได้ และด้วยความกรุณาของคณะกรรมการที่ปรึกษาทำให้งานสามารถ
ดำเนินต่อไปได้จนสำเร็จในที่สุด ผู้เขียนและคณะเครือข่ายสถาบันผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้
เสียสละเวลามาให้คำแนะนำต่าง ๆ ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้มีเนื้อหาที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ในทาง
วิชาการมากยิ่งขึ้น ท่านผู้ทรงคุณวุฒิที่ผู้เขียนและคณะเครือข่ายกล่าวถึงในที่นี้ได้แก่ ศาสตราจารย์
นายแพทัย ประเวศ วงศ์ ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศ์พิชญ์ รองศาสตราจารย์ ดร. กุศล สุนทร
ชาดา ดร. วิฑิต รัชชตาตานันท์ ดร. วิชัย ตุรุวงศ์พันธุ์ ครุชบ ยอดแก้ว คุณพรพิไล เลิศวิชา และผู้
ทรงคุณวุฒิอีกหลายท่านที่ได้เข้าร่วมให้ความคิดเห็น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง งานชิ้นนี้จะไม่สามารถ
เกิดขึ้นมาได้เลย หากไม่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานกองทุนเพื่อการวิจัย (สกว.)
และคำแนะนำที่เป็นประโยชน์จาก ดร. สีลากรณ์ บัวสาย บุคคลอีกกลุ่มนึงที่เป็นกำลังอันสำคัญ
ที่ช่วยให้งานชิ้นนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ ได้แก่ คุณรำริศ มั่นคง คุณกนกวรรณ จันนุวัฒนา ซึ่งทั้งสอง
เป็นผู้ช่วยนักวิจัยที่ทำงานด้วยความเข้มแข็งและด้วยความอุตสาหะมาโดยตลอด นอกจากนั้น ยัง^{ห้องสมุด}
มีศิษย์เก่าและศิษย์ปัจจุบันของภาควิชาการพัฒนาชุมชน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อีกหลายท่านที่ได้เข้ามาช่วยเหลือในการค้นคว้า และค้นหาเอกสาร ทั้ง
ในห้องสมุด และใน Internet รวมทั้งช่วยพิมพ์ ช่วยแปล และช่วยถอดเทป ได้แก่ คุณณัฐกานต์ จิต
วัฒนา คุณชาญณรงค์ เอี่ยมสำองค์ พระมหาชนพลด พระสุวงค์ คุณประพันธ์ แจ้งเอี่ยม พระมหา
พนน วงศ์ไทย พระมหากริพัฒน์ สุขเดjm พระมหาวิเชียร ชาญณรงค์ พระมหาสุทธิเดช อบอุ่น คุณ
สวัสดิ์ ไอลภารรณ์ คุณรัชกร อุยยะพัฒน์ คุณสุวิมล ทองกร นางสาวเจตนา แซ่เจีย คุณอมรา จัน
ธรรมานะ คุณชัยรัตน์ อินพรหม คุณเกรียงกมล วีระศักดิ์สิงห์ ชื่นผู้เขียนเครือข่ายสถาบัน
นี้ได้ ณ ที่นี้ด้วย และเนื่องด้วยอื่นใด ต้องขออภัยด้วย ให้แก่ รองศาสตราจารย์ ศุภลักษณ์ โรม
รัตนพันธ์ พงศ์พิริยะ และ ศุภวรรณ โรมรัตนพันธ์ (น้องโอม และน้องอุ้ย) ที่ได้ร่วมเป็นกำลังใจแก่ผู้
เขียนมาโดยตลอด

คำนำของผู้เขียน

งานวิจัยนี้มีพัฒนาการมาจากการความสนใจในเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนเป็นเบื้องต้น ซึ่งผู้เขียนได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้มา ก่อน หลังจากทำการศึกษาค้นคว้ารวมแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนมาได้ประมาณครึ่งค่อนปี ก็ได้มีการปรึกษาหารือกับคณะกรรมการที่ปรึกษาอันมี ศาสตราจารย์ ดร. อภิชัย พันธุ์เสน ศาสตราจารย์ ดร. นัตรทิพย์ นาถสุภา และ ดร. สุลักษณ์ บัวสาย เป็นอาทิ ก็ได้ข้อสรุปร่วมกันเป็นเบื้องต้นว่า น่าจะมีการกำหนดจุดสนใจให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น และให้ได้ประโยชน์มากขึ้น โดยการเชื่อมโยงเรื่องของแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนเข้ากับเรื่องของทุนทางสังคม จึงเป็นที่มาของหัวข้อ “ทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน” ซึ่งผู้เขียนก็มีความเห็นด้วย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากขอบเขตเนื้อหาของทั้งสองเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเศรษฐกิจชุมชน หรือเรื่องของทุนทางสังคม ล้วนเป็นเรื่องใหญ่ และเป็นเรื่องที่ใหม่ด้วยกันทั้งคู่ การทำความเข้าใจทั้งสองเรื่องนี้ไปพร้อม ๆ กัน จึงดูเป็นเรื่องที่ต้องใช้ความพยายามและทุ่มเท อย่างมาก ผู้เขียนได้ใช้เวลาในการทำงานขึ้นนี้ต่อเนื่องไปอีก 6 เดือน แต่เนื่องจากทุนทางสังคมยัง เป็นเรื่องใหม่ในวงวิชาการของไทย การค้นคว้า ศึกษาเอกสารต่าง ๆ จึงต้องศึกษาจากเอกสารและ ผลงานของต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ สิ่งเหล่านี้ทำให้การทำงานของทีมงานต้องใช้เวลาในการ ทำงานเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมอีกหลายเท่า ที่สำคัญ การหาความชัดเจน หรือสิ่งที่เป็นรูปธรรมใน บริบทของสังคมไทยก็ไม่มากนัก ดังนั้น นอกจากการค้นคว้าจากข้อมูลในเอกสารเพื่อนำมาถอด บทเรียนค้นหาฐานรูปธรรมของทุนทางสังคมแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะต้องลงไปศึกษาสิ่งที่เป็น รูปธรรมในพื้นที่ ซึ่งผู้เขียนจึงได้ให้ทุนสนับสนุนแก่นักศึกษาปริญญาโทสาขาวิชาพัฒนาชุมชน จำนวน 3 คนลงไปศึกษาฐานรูปธรรมของทุนทางสังคมใน 3 พื้นที่ อันได้แก่ จังหวัด นครปฐม น่าน และ สุโขทัย ซึ่งผลจากการศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมในพื้นที่ได้ช่วยให้เกิดความก้าวหน้าในการนำเสนอ และอธิบายบทบาทของทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนได้ชัดเจนมากยิ่ง ขึ้น

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่นับว่าเป็นคุณค่ามหัศลที่เป็นผลลัพธ์เนื่องมาจากการได้ค้นพบองค์ ความรู้บางประการจากภารกิจครั้งนี้ ก็คือความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงของทุนทางสังคมที่จะส่งผล กระทบไปยังเรื่องอื่น ๆ อีกมากมาย ซึ่งผลกระทบที่สืบเนื่องมาจากการทุนทางสังคมดังกล่าวจะก่อให้ เกิดพลังอันมหัศลของชุมชนที่จะช่วยขับเคลื่อนและแก้ไขปัญหาในระดับรากหญ้าให้ลุล่วงไปได้ และที่สำคัญ การขับเคลื่อนและแก้ไขปัญหาโดยใช้พลังที่เกิดจากทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดย ใช้ปัจจัยภายในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งสามารถสร้างให้เกิดขึ้นได้ในชุมชนเอง โดยมีปัจจัยภายนอกอัน ได้แก่ ความช่วยเหลือจากภาครัฐหรือหน่วยงานอื่น ๆ เป็นตัวเสริม อาจกล่าวได้ว่า มิติมุ่งมองที่จะ นำทุนทางสังคมไปใช้ในการขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาของชุมชนนั้น จึงเป็นการนำจุดแข็งที่ชุมชนมีอยู่

มาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด เพราะที่ผ่านมา การขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาชุมชนมีจุดอ่อนที่สำคัญคือการอาศัยปัจจัยหรือทุนจากการภายนอกเป็นปัจจัยหลักในแก้ไขปัญหา

เมื่อว่างานชั้นนี้จะเป็นเพียงการเริ่มต้น และการดำเนินพบร์คดิว่าคงเป็นเพียงส่วนเล็กๆ ขององค์ความรู้ที่คาดว่าจะมีอยู่ทั้งหมด แต่ผู้เขียนเองก็มีความตั้งใจอย่างมุ่งมั่นที่จะค้นคว้าต่อไป และคาดหวังว่าสิ่งที่มีคุณค่าที่ได้ถูกค้นพบในวันนี้ จะเป็นรากฐานที่มั่นคง และเป็นสิ่งที่ช่วยให้เห็นทิศทางที่ชัดเจนที่จะให้ผู้เขียนได้ก้าวต่อไปอย่างมีความมั่นใจมากยิ่งขึ้น

รองศาสตราจารย์ ดร. วราวดี โรมรัตนพันธ์

ภาควิชาการพัฒนาชุมชน

คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

พฤษจิกายน 2546

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

1. หลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษา

ในการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และเพื่อศึกษา พลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน ขอบเขตการศึกษาครอบคลุมเนื้อหาที่เกี่ยวกับ แนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ สำหรับ คำ ถ้า ณ ในการวิจัยครั้งนี้มุ่งที่จะให้ได้คำตอบเกี่ยวกับความแตกต่างของ นิยาม ความหมายของแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมระหว่างของประเทศไทยกับต่างประเทศ รูปธรรมทุนทางสังคมใน ฐานะเป็นปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยจะมีลักษณะอย่างไร รวมทั้งต้องการที่จะ ทราบว่า พลังของทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร การวิจัย ได้ให้ไว้วิการ ค้นคว้า สำรวจ เอกสารทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม อันประกอบไป ด้วย ตำรา เอกสารทางวิชาการ งานวิจัย และวิทยานิพนธ์ สารานิพนธ์ และข้อมูลทาง Internet รวม ทั้งการลงปีสีกษาในบางพื้นที่ ซึ่งได้แก่ ชุมชนบ้านโปงคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกรุงจง จังหวัด สุโขทัย และชุมชนปลักแม่ลัย จังหวัดนครปฐมเป็นต้น

2. ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม

การศึกษาได้พบว่า มนุษย์ได้รู้จักกับคำว่า “ทุน” มาเกือบสี่พันปี แต่คำว่าทุนก็ถูก ใช้ในความหมายที่แตกต่างกันไป อาจจะด้วยความเคยชิน มนุษย์มีแนวโน้มที่จะมองคำว่าทุนไป ในเชิงมูลค่าที่ซ้ายเสริมสร้างในกระบวนการผลิตมากกว่าในเชิงคุณค่า ในเวลาต่อมา ได้มีการนำ คำว่า ทุนทางสังคม ออกมากใช้ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นปัจจัยหนึ่งในกระบวนการผลิต ที่ไม่ใช่ เป็นเรื่องวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทองแต่เพียงอย่างเดียว

ทุนทางสังคมเป็นทุนประเภทหนึ่ง มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิด ความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือสถาบันขึ้น ความสัมพันธ์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วาง ใจ ความเชื่ออاثาร และความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่ สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา ที่สำคัญ ทุนทางสังคมเป็นสิ่ง ที่ยังใช้ประโยชน์เพิ่มมากขึ้น

ที่มาของคำว่า ทุนทางสังคมในประเทศไทยที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการร้องเรียนของชุมชนที่ได้สูญเสียไป และอีกส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับเรื่องของประชาธิปไตย การพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ในประเทศไทย “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏให้เห็นมาข้านานแล้ว องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของไทยได้วัดมานานจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวกับหลักคำสอนในทางพะพุทธศาสนา แนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั้งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง และหลังจากมีโครงการกองทุนเพื่อสังคม (SIF) เกิดขึ้นคำ ๆ นี้ เริ่มมีแพร่หลาย และเป็นรูปธรรมมากขึ้น เนื่องจาก คำว่าทุนและทุนทางสังคมมีความหลากหลาย เพื่อให้รับรู้และเข้าใจได้ง่ายขึ้น การศึกษาได้จัดคำว่าทุนเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่มุ่งยังไม่ได้สร้างขึ้น และทุนที่มุ่งสร้างขึ้น ซึ่งทุนทางสังคมได้จดอยู่ในประเภททุนที่มุ่งยังสร้างขึ้น

การมีอยู่หรือสูญหายไปของทุนทางสังคม อาจจะพิจารณาได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน หรือการเติบโตของเครือข่ายทางสังคม และเพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคมอย่างถ่องแท้ชัดเจนตรงกัน การศึกษาได้นำเสนอรูปแบบที่เหมาะสมเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ครอบแนวคิดในการศึกษาทุนทางสังคมจึงประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายใน จะประกอบด้วย ระบบคิด วิธีปฏิบัติ ผลลัพธ์ และส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอก หรือปัจจัยแวดล้อม ได้แก่ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม (อาทิ ภูมิภาค ภูมิปัญญา ฯลฯ) โดยมองว่าการทำงานของทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิธีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม และมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสร้างและกระจายทรัพยากรในหมู่สนาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน ทุนทางสังคม นอกจากจะทำให้เกิดการขยายของเครือข่ายทางสังคมขึ้นแล้ว ยังช่วยให้งานมีประสิทธิภาพและช่วยลดต้นทุนลง เมื่อสังคมได้รับการพัฒนาอย่างเหมาะสมและถูกวิธีทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น

ทุนทางสังคมสามารถวัดได้โดยการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม การสำรวจระดับความร่วมมือของประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และวัดไปในเรื่องที่เกี่ยวกับจิตวิทยาสุขภาพ วิธีการศึกษาอาจทำได้โดยการศึกษาเฉพาะรายกรณี หรือศึกษาจากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศไทย ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

ทุนทางสังคมได้ถูกนำมาประยุกต์ใช้ในบริบททางสังคม อาทิ เรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน บริบททางการเมือง อาทิ เรื่องของประชาสังคม (civil society) การยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย การบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ

(accountability) เรื่องของประชาธิปไตย และในบริบททางเศรษฐกิจ อาทิ บทบาทของทุนทางสังคมในสังคมที่เป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเดิบโต

3. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน มีพื้นฐานมากจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ คือ เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” เน้นการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่เป็นสำคัญ เศรษฐกิจชุมชน เป็นการรวมตัวของคนในชุมชน เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน เป็นเศรษฐกิจที่เน้นกระบวนการ การผลิตที่ไม่ยุ่งยาก อาศัยฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก ผลิตบนความพอเพียง เหลือบไว้ใช้แล้วจึงขาย เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรม อันประกอบไปด้วยสัจจะ ความดี ความเมตตา การความเอื้ออาทร และมุ่งการสร้างอนาคตอ่องซุกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น

ระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถขับเคลื่อนโดยพลังทุนทางสังคม ซึ่งประกอบด้วย พลังจากภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัย และช่วยเหลือกัน ทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และพลังจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เนื่องจากกระบวนการทางสังคมทำให้มีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง “ความเป็นชุมชน” ขึ้นมาได้ สภาพภารณ์เช่นนี้ ทำให้กระบวนการทางสังคมสามารถช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น และส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นมาด้วย

เท่าที่ผ่านมา พบร่วมมือปัญหาอุปสรรคบางประการในสังคมไทย ที่ทำให้เกิดความอ่อนแอกของสังคมและเกิดการสูญเสียไปของทุนทางสังคมเดิมที่เคยมีมา การดำรงอยู่หรือการสูญเสียไปของทุนทางสังคมไทย เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องต่าง ๆ อย่างน้อย 3 ประเด็น อันได้แก่ ระบบคุปั้มภ์ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาถึงปัจจุบันรวมถึงการเกิดระบบคุปั้มภ์ใหม่ การรับเอาแนวคิดจากตะวันตกเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ความทันสมัย รวมทั้งระบบเศรษฐกิจโลกที่เปิดโอกาสให้ทุนขนาดใหญ่เข้ามายังทางผลประโยชน์ในประเทศไทยอย่างเสรี

4. พลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา

การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก แม้ว่าระบบดังกล่าวจะดูเหมือนว่ามีการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกัน แต่ด้วยอิทธิพลจากศาสนาพุทธ และมีเรื่องของศีลธรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้สังคมไทยสามารถอยู่ได้ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ จึงถือได้ว่า ความสัมพันธ์ภายในระบบอุปถัมภ์ที่มีศีลธรรมเป็นเครื่องกำกับในอดีต เป็นทุนทางสังคมเดิมของไทยที่เคยมีอยู่ ปัจจุบัน สิ่งที่มีอยู่เดิมของไทย อาทิ อิทธิพลที่มาจากการคำสอนในพุทธศาสนาได้ลดความสำคัญลง ประกอบกับการเข้ามาของแนวคิดจากประเทศตะวักตมีมากขึ้น ทำให้แนวคิดใหม่เหล่านี้มีอิทธิพลต่อระบบคิดและระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย ด้วยเหตุดังกล่าว ความเชื่อในอาทร การซวยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้คนในสังคมไทย จึงลดลง และการที่สังคมไทยเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมากกว่าทุนทางสังคม ระบบเศรษฐกิจโลกทำให้ทุกคนต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น มีการแข่งขัน แย่งชิง และเอาวัดເຄາเบรียบกัน ทำให้เกิด "ต้นทุนทางสังคม" ขึ้นมาในสังคมไทย ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชน

5. กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมกรณีศึกษาของประเทศไทยและต่างประเทศ

จากการนีศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาของไทยและของต่างประเทศ ได้แสดงให้เห็นถึง ผลกระทบจากการพัฒนาว่า ได้ก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา และทุนทางสังคมในหลายประเด็น กรณีศึกษาที่ชุมชนบ้านโปงคำ ทำให้เห็นภาพของเศรษฐกิจชุมชนในอดีตที่สามารถพึ่งตนเองได้ รวมทั้งการมีอยู่ของทุนทางสังคม อันได้แก่การมีค่านิยมความเชื่อในเรื่องศาสนาเดียวกัน (พุทธ) ความเป็นคนสืบเชื้อสายหรือชาติพันธุ์เดียวกัน (ลาวพวน) ทำให้คนในชุมชนมีความเป็นปีกแ朋 ซวยเหลือเกื้อกูล เอื้ออาทร สามัคคี รักใครซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยเสริมทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ และส่งเสริมให้การดำเนินวิถีชีวิตในระบบการผลิตแบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นไปได้ด้วยดียิ่งขึ้น

หลังจากการเข้ามาของความเจริญทางวัฒน ไม่ว่าจะเป็น ถนน ไฟฟ้า และสินค้าบริการ รวมทั้งข่าวสารที่กระตุนให้เกิดการบริโภคของคนในชุมชน ประกอบกับการเข้ามาส่งเสริมอาชีพ การเกษตรโดยภาครัฐ ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ หรือระบบเศรษฐกิจชุมชน เปลี่ยนแปลงไป สู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านปรับตัวไม่ทัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการผลิต บริโภค และการตลาด ทำให้ชาวบ้านต้องเป็นหนี้เป็นสิน ความเจริญทางด้านวัฒน และความทันสมัย ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมาทำหน้าที่ทดแทนทุนทางสังคมอันได้แก่ความสัมพันธ์ที่อยู่

บนความเอื้ออาทรกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจกัน ความสามัคคีกลมเกลี่ยกันของคนในชุมชน ระบบทุนนิยมทำให้ชาวบ้านลดการพึ่งตนเอง และลดการพึ่งพาภูมิปัญญาท้องถิ่นลง ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยถอยลง ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองมีความอ่อนแลง

จากปัญหาภัยแล้ง และปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำ และปัญหาหนี้สิน ได้มีแก่นนำมา กระตุ้นปลูกจิตสำนึก และเป็นผู้นำจัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติด้วยการใช้โครงการ ทอผ้าเย็บสีธรรมชาติเป็นเครื่องมือ ทำให้ชาวบ้านโปงคำได้รวมตัวกันตั้งกลุ่มเพื่อช่วยกันแก้ไข ปัญหา ในการดำเนินโครงการตั้งกล่าว ได้ช่วยพื้นพูดวิธีชีวิตดั้งเดิมขึ้นมาใหม่ ทำให้เกิดระบบคิด และวิธีชีวิตที่พอดีเพียงเรียบง่าย อยู่ร่วมกับธรรมชาติ บนพื้นฐานของความเกื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกัน พึ่งพาอาศัยกัน และร่วมมือร่วมใจกัน

ความสำเร็จของโครงการทอผ้าบ้านโปงคำ เป็นผลมาจากการปัจจัยภายใน (แก่นนำที่มี ความรู้และเสียสละ ความเป็นเครื่องหมาย ภูมิปัญญาเรื่องการทอผ้า) ประกอบกับปัจจัยภายนอก ที่ได้แก่การให้การสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในรูปเงินทุนและวิชาการ สิ่งเหล่านี้มีส่วน ช่วยให้การดำเนินกิจกรรมของโครงการสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีมากยิ่งขึ้น ทุนทางสังคมใน ฐานะปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนที่ปรากฏในหมู่บ้านโปงคำ ได้สอดแทรกอยู่ในหลาย ๆ ขั้น ตอนของการผลิต ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการนำเข้า (input) ขั้นกระบวนการ (process) หรือขั้น ของผลผลิต (output) รวมทั้งปัจจัยแวดล้อม ที่เป็นตัวสนับสนุนให้การผลิตเป็นไปด้วยความมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

การศึกษาที่หมู่บ้านคลองกระเจ ทำให้เห็นความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่มีการ เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและสถานการณ์แวดล้อม ในอดีต ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้าน คลองกระเจสามารถดำรงอยู่ได้ เป็นเพราะปัจจัยภายใน (ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกัน ความเป็นเครื่องหมายกัน และการยืดมั่นในศาสนา รวมทั้งการมี ทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์) ในเวลาต่อมา เมื่อมีระบบตลาดภายนอกเข้ามา ทำให้ทุนทาง สังคมหมดไป (ชาวชุมชนต้องแก่งแย่งแข่งขันกันเองและต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น ความสามัคคี หายไป อำนวยในการต่อรองกับพ่อค้าคนกลางหมดไป) และระบบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ ชาวบ้านเคยพึ่งพาตนเองได้ ต่อมามีเมืองแก่นนำได้ริเริ่มทำกิจกรรมกลุ่ม และได้รับการส่งเสริมจาก หน่วยงานภายนอกมากขึ้น ทำให้สมาชิกกลุ่มเริ่มเติบโตขึ้นบนความสามัคคี เอื้ออาทร และช่วย เหลือเกื้อกูลกัน จนในที่สุด ภัยได้การดำเนินธุรกิจชุมชนเกี่ยวกับการผลิตไวน์และการแปรรูป อาหาร ทำให้ทุนทางสังคมได้รับการสร้างเสริมให้กลับคืนมาอีกครั้งหนึ่ง

สำหรับกรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าสมุนไพร ชุมชน ปลูกไม้ลาย พบว่า มีปรากฏการณ์หลายอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า มีทุนทางสังคมเดิมอยู่ (ความเป็นเครื่อง

ญาติ การนับถือศาสนาเดียวกัน (ศาสนาพุทธ) การมีแก่นนำที่เป็นผู้นำทางจิตใจอันได้แก่พระสงฆ์ และสิ่งเหล่านี้ได้นำไปสู่ความสำเร็จของโครงการฯ นอกจากปัจจัยภายนอกดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ความสำเร็จของโครงการฯยังได้อาศัยปัจจัยจากภายนอกอีกด้วย (การสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ) ทำให้ทุนที่เป็นความรู้ ทุนที่เป็นเงินทุน ทุนทางด้านภาษาพอันได้แก่วัสดุอุปกรณ์ ได้ถูกแปลงมาเป็นทุนของชุมชน และก่อให้เกิดพลังของชุมชนขึ้นมา

กรณีศึกษาของ "ทุ่งกระจุด" ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชาวบ้าน จากเดิมเคยพึ่งพิงธรรมชาติ และพึ่งพิงกันเอง (จับปลา หาของป่า) เปลี่ยนมาเป็นการพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น (ทำสวนยาง) ในอดีตชาวบ้านมีความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในลักษณะที่ช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง (การเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากป่าพุ) แต่ในเวลาต่อมา เมื่อชุมชนได้รับผลกระทบจากปัจจัยแวดล้อมจากภายนอก (ภูมายสัมปทานป่าที่กระทบกับลิทธิชุมชนในการใช้สอยประโยชน์จากป่าพุ และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน) จนเป็นเหตุให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศของชุมชน และระบบเศรษฐกิจชุมชนโดยตรง แรงกดดันที่เกิดจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติถูกทำลาย และความยั่งยืนลดลง ทำให้ชาวบ้านต้องเปิดใจ หันหน้าเข้าหาภัย การระดมความคิดเห็นเพื่อหาทางช่วยเหลือกัน ซึ่งถือว่าเป็นการเกิดของกระบวนการทางสังคม และจากการเกิดกระบวนการทางสังคมดังกล่าว ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งมากขึ้น

กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้ พบว่า จุดกำเนิดของกระบวนการทุนทางสังคมได้เริ่มจากการเรียนรู้การผลิตในเชิงธุรกิจของเกษตรกรที่ประสบกับการขาดทุนและปัญหานี้สินที่เกิดจากการผลิต แรงกดดันดังกล่าวทำให้เกนนำชุมชนหลายแห่งได้เกิดความคิดที่จะช่วยกันแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนสมาชิกในชุมชน ลักษณะเช่นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า แม้จะมีระบบคุปถัมภ์ในสังคมไทย แต่ระบบดังกล่าวก็มีความยืดหยุ่นไม่ได้เป็นอุปสรรคในการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มผู้คุปถัมภ์กับกลุ่มผู้รับการอุปถัมภ์มากนัก เพราะด้วยวัฒนธรรม ประเพณี และอิทธิพลของหลักศาสนาที่ทำให้ผู้ที่เห็นอกว่าและผู้ที่ด้อยกว่าสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสماโนันท์

จากความตั้งใจจริงของกลุ่มแก่นนำที่เสียสละ ทำให้กลุ่มสมาชิกเกิดความเชื่อถือศรัทธา ไว้ วางใจซึ้งกันและกัน ทำให้เกิดความสามัคคีระหว่างสมาชิก และเกิดความภักดีต่อกลุ่มและองค์กร ดังจะเห็นได้จากกลุ่มสามารถพัฒนาขยายกิจการออกไปได้อย่างหลากหลาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่า เป็นทุนทางสังคมที่ช่วยให้การดำเนินงานของเศรษฐกิจชุมชน หรือธุรกิจชุมชนของกลุ่มใน 4 ชุมชน ของภาคใต้เกิดพลัง และมีความเข้มแข็งในการดำเนินธุรกิจเพิ่มมากขึ้น

กรณีศึกษาของสังคมหมู่บ้านในรัสเซีย มุ่งเน้นที่ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม หลังจากสิ้นสุดยุคโซเวียต รัสเซียได้หันมาให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ระดับครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม มากขึ้น โดยเฉพาะประเด็นที่เป็นเรื่อง

ที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างของครัวเรือน ทุนทางสังคม ผลผลิตและรายได้รวมถึงสุขภาพจิตของประชาชน ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกับสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว จะทำให้เกิดทุนทางสังคม และส่งผลดีต่อสุขภาพจิตของสมาชิกในครอบครัวเป็นเบื้องต้น และส่งผลถึงระบบการผลิต และรายได้เป็นอันดับต่อมา ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น ยังได้แก่สุขภาพจิตที่ดี ผลผลิตที่เพิ่มขึ้น และรายได้ที่เพิ่มขึ้น จะเป็นฐานที่ก่อให้เกิดพลังทางสังคม ซึ่งก็จะส่งผลยังกลับทำให้สมาชิกในครอบครัวสามารถสร้างผลผลิตให้เพิ่มมากขึ้นได้

6. สรุปบทเรียน

การศึกษาได้พบว่า แนวคิด ทฤษฎี หลักการ นิยามความหมายเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่พับในประเทศไทยมีลักษณะเป็นองค์รวม ถึงแม้จะดูเหมือนเน้นไปในเชิงสังคม (ความเข้มแข็งของชุมชน การสร้างพลังเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ) แต่สุดท้าย พลังและความเข้มแข็งเหล่านี้ก็เพื่อนำไปแก้ปัญหาในเชิงเศรษฐกิจด้วย (ความยากจน รายได้ อาชีพ ฯลฯ) ในขณะที่ประเทศไทยตั้งแต่ก็จะเน้นในเรื่องสังคม และการเมืองมากกว่าเรื่องอื่น ๆ

การศึกษาได้ค้นพบว่า แนวทางในการพัฒนาทุนทางสังคมเดิมที่สูญหายไปให้กลับคืนมาและการสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่นั้น ต้องที่สำคัญจะต้องเริ่มต้นจากปัจจัยภายใน (แกนนำที่มีความรู้ เสียสละต่อส่วนรวม มีระบบเครือข่ายที่เหนี่ยวแน่น มีค่านิยม ความเชื่อ หรือศาสนาเดียวกัน และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ) และการสนับสนุนจากปัจจัยภายนอก (ความรู้ เทคโนโลยี เครื่องมืออุปกรณ์ และบุคลากร) โดยเฉพาะ แกนนำที่ถือว่าเป็นทุนที่สำคัญที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคม

การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม (ความเชื่อทางศาสนา และระบบเครือข่าย) ยังมีอิทธิพลต่อการเกิดทุนทางสังคมในชุมชนชนบทค่อนข้างสูง ดังนั้น การหารูปแบบแนวทางในการบูรณาการเพื่อที่จะนำหลักธรรมในศาสนา หรือเรื่องของระบบเครือข่ายมาประยุกต์ใช้กับการดำเนินงาน หรือกับระบบเศรษฐกิจชุมชน คิดว่าจะก่อให้เกิดผลดีทั้งในระยะสั้น และระยะยาว

การศึกษาพบว่า การสนับสนุนจากปัจจัยภายนอก (ความรู้ เทคโนโลยี และอุปกรณ์ ฯลฯ) จากหน่วยงานภายนอกที่จะทำด้วยความเข้าใจ (ดูความพร้อมของชุมชน ไม่เร่งรัด ครอบคลุม ลึกซึ้ง หรือลงมือทำให้กับชุมชนทั้งหมด) และยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน จะมีส่วนช่วยให้เกิดทุนทางสังคม

การศึกษาพบว่า ปัจจัยภายนอก (แนวความคิดใหม่ ๆ ที่เน้นการเจริญเติบโตทางด้านวัฒนธรรม รายได้ และระบบคิดที่เน้นการบริโภคเกินความจำเป็น) เป็นต้นเหตุสำคัญของการเสื่อมสลายของทุนทางสังคม เพราะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดเดิมของชุมชนที่เน้นความพอดีและความพอดี (ทำให้เกิดการสูญเสียไปของระบบคิดที่มีการแบ่งปัน ช่วยเหลือกัน ไม่ละเมิดกัน หรือไม่เห็นแก่ตัว) และเห็นว่าสื่อมวลชนต่าง ๆ มีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดของชุมชน

7. ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษาว่า ข้อดีข้อด้อยของการมองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม และการมองแบบแยกส่วนเป็นอย่างไร
2. ควรศึกษาว่า แกนนำที่ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ จะมีบทบาทมากขึ้นในงานพัฒนาได้อย่างไร
3. ควรมีการศึกษาแนวทางการพัฒนาทุนทางสังคม โดยศึกษาปัจจัยภายนอกได้แก่ แกนนำระบบเครือญาติ ระบบความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรม และทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อเปรียบเทียบกันระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท
4. ควรมีการศึกษาถึงบทบาทของวัฒนธรรมไทย ที่มีอิทธิพลต่อระบบคิด และวิถีชีวิตของคนไทยและสังคมไทย โดยเฉพาะในเรื่องของศาสนา ทั้งนี้ เนื่องจากเชื่อกันว่า ความอ่อนแอกของสังคมไทยในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากการบดบังของคนในสังคมไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานคิดของหลักศาสนา
5. ควรมีการศึกษาในเรื่องของระบบคิด ทุนทางสังคม และกระบวนการเรียนรู้ของสังคมไทย ว่ามีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงและส่งผลกระทบต่อกันอย่างไร รวมทั้งการหาแนวทางที่จะสร้างความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อหนุนระหว่างประเทศทั้ง 3 อย่างไร
6. ควรมีการศึกษาถึงรูปแบบแนวทางที่การยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน โดยดูการทำงานที่สอดคล้องกันระหว่างภาครัฐและภาคประชาชน และดูว่าบทบาทการทำงานของภาครัฐควรจะต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในเรื่องอะไรบ้าง และอย่างไร

Abstract

This study of social capital as a factor of production of community economy that has three objectives - - to survey concepts and theories of social capital in Thailand and other Developed countries, to search for concrete evidence of the community economy that relate to social capital in Thailand, and to investigate the extent to which social capital drives community economy. Concepts, theories and bodies of knowledge about social capital in both Thailand and other countries including a concrete evidence of social capital in community economy are the focus of the study. Data from documents, research papers and field surveys in three areas (Pongkum community in Nan province, Khlong Garjong community in Sukhothai province and Plug-mai-lai community in Nakhon Pathom province) will be used in this study.

The study showed that people were familiar with the word “capital” a long time ago, but the current understanding of this term seems to be different. The majority of people were more familiar with the notion of “capital” in the sense of economic value more than social values. Since social capital is coordination and a relationship between a person or institute which based on trust and reciprocity, it is sometime viewed as a public goods that is accessible by the general public. In the developed countries, social capital grew because people tried to rekindle a spirit of community as well as strengthen democratic. Social capital was also linked to the issue of sustainable development. In Thailand, social capital was linked to the concept of community culture, the principles of Buddhism and the king's concept of sustainable economy. This word was more popular after the year establishment of the Social Investment Fund project (SIF). Evidence of social capital includes observations of a good quality of life among the people or stronger social networks. There are many ways to study social capital such as observing or surveying, and social capital can be analyzed at different levels. For instance, a study could examine individual, community, city and country levels. Because the meaning, the concept and the theories of social capital were different from place to place, in order to make it easy to understand, the study introduces a pattern of system and process of social capital. Using this pattern, the study is comprised of 2 parts. The first part emphasizes internal factor such as a description of a thinking system, a practical system

and the related output. The second part emphasizes external factor such as an explanations of socio-economic, political, cultural and environmental aspects. Social capital makes many contributions to societies, and other essential benefits of social capital include establishing networks, increasing efficiencies and decreasing costs.

The concept of community economy used in this study was based on sufficiency economics and Buddhist economics. Moreover, this concept is also based on moral and cultural aspects. The notion of community economy emphasizes a minimum quality of life and self reliance. Basic concepts of community economy includes participation among people in thinking, working cooperatively, receiving benefits as well as priority use of local resources and starting to work at the family level. According to the study, social capital was regarded as a power of knowledge; use of collective intelligence and thinking helped drive the community economy in the direction of progress. In the past, 3 things seemed to work against the effectiveness of social capital - - the dominations of a neo-patronage system, westernized concepts and the global economic system.

The analyses of 3 case studies in Thailand also determined that Thai local wisdom, social capital and community economy seemed to be affected by previous development. Additionally, the main factor that could revitalize the development of social capital was community leadership or a leader who made sacrifices himself for public benefit. Moreover cultural factors like kinship, beliefs, religion and the additional external factor of support from an external organization were also important. These 3 case studies in Thailand indicate that social capital could play an important role in increasing efficiency in all processes step of community economy. The results of a case study focused on the family level of rural societies in Russia shows the social capital linkage among the structure of the household, the increasing production and household income and healthy relationships among household members.

The major lesson of the study was that the western approach to studying social capital that largely relies on public sector and socio-political aspects, prevents a more holistic appreciation of the nature and functions of social capital . The current study in Thailand integrated socio-economic, cultural, political and environmental aspects into a more holistic analytical framework. Internal factors like a popular leader, beliefs, religion, and kinship significantly contributed to the development and effective use of social

capital. Moreover, government agencies' commitments to support people in the villages significantly strengthened social capital as well. Finally, the concept of materialism and consumerism from outside also affected social capital. Six suggestions for future research emerged from this study. First, studies should compare the sectoral and holistic approaches to understanding social capital. Second, studies should focus on the role of leadership in building social capital in communities. Third, researches should compare factors in urban and rural settings that affect social capital. Fourth, the role of religion in building social capital should be investigated further. Fifth, researches should analyze the relationships among the thinking system, social capital and the learning process in Thai society. Sixth, studies should explore a community center model through which potentially more effective patterns of coordination among government agencies in supporting and building social capital in communities could be achieved.

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน โดยมีขอบเขตการศึกษาครอบคลุมเนื้อหาที่เกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ รูปธรรมทุนทางสังคมของเศรษฐกิจชุมชน โดยศึกษาจากเอกสาร งานวิจัย และการสำรวจใน 3 พื้นที่ ได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ล่าย จังหวัดนราธิวาส

ผลการศึกษาได้พบว่า มนุษย์ได้รู้จักคำว่า "ทุน" มานาน ในความหมายที่แตกต่างกัน แต่ส่วนใหญ่มักจะมองทุนเป็นเชิงมูลค่าที่ช่วยในการผลิตมากกว่าในเชิงคุณค่า ทุนทางสังคมเกิดจากความร่วมมือร่วมใจ และความสัมพันธ์ ระหว่างคน หรือสถาบัน บันความไว้วางใจ ความเชื่อในอาหาร และความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ ในประเทศไทยพัฒนาแล้ว ทุนทางสังคมเกิดขึ้นเพื่อคนต้องการเรียกร้องความเป็นชุมชนที่สูญหายไปให้กลับคืนมา และต้องการเสริมสร้างระบบประชาธิปไตย รวมทั้งเรื่องของการพัฒนาที่ยั่งยืน ทุนทางสังคมของไทยได้พัฒนามาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง และคำนี้เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากขึ้นหลังจากมีโครงการของทุนเพื่อสังคมเกิดขึ้น ในการศึกษาทุนทางสังคม สามารถศึกษาได้จากคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน หรือการเติบโตของเครือข่ายทางสังคม ส่วนการวัดทุนทางสังคมทำได้หลายวิธีและหลายระดับ วิธีวัดทำได้โดยการการสังเกต หรือการสำรวจ ส่วนระดับการวัด สามารถวัดได้ในระดับ ปัจเจก ชุมชน เมือง และประเทศไทย เพื่อให่ง่ายต่อความเข้าใจร่วมกัน ได้มีการพิจารณานำเสนอทุนทางสังคมในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ซึ่งประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายใน ได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ และส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอก ซึ่งมีด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม ประโยชน์ของทุนทางสังคม ทำให้เกิดเครือข่าย ทำให้เกิดประสิทธิภาพและช่วยลดดันทุน

สำหรับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีฐานคิดมาจากการแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐกิจศาสตร์แนวพุทธ ที่เน้นความพอเพียง ก่อน และการพึ่งพาตนเอง เศรษฐกิจชุมชน เกิดจากการร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผลประโยชน์ และใช้สานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มจากการครอบครัว ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีคุณธรรมและวัฒนธรรมเป็นฐาน ผลการศึกษาพบว่า ทุนทางสังคมสามารถใช้พลังความรู้/ความคิด และพลังปัญญาช่วยขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจชุมชนได้ ที่ผ่านมา

พบว่ามีคุปสรุค 3 ประการที่ทำให้พลังของทุนทางสังคมอ่อนแอลง คือ ระบบคุปั้นก์ใหม่ การถูกครอบจำกแนวคิดตะวันตก และการครอบจำกระบบเศรษฐกิจโลก

การศึกษาได้เสนอผลจาก 3 กรณีศึกษาของไทย ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงผลกระทบอันเนื่องมาจากการพัฒนาที่ก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา ความเสื่อมถอยของทุนทางสังคม และความอ่อนแอของระบบเศรษฐกิจชุมชนอย่างชัดเจน ข้อค้นพบจากการศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการพื้นฟูทุนทางสังคมให้กลับคืนมาได้แก่ ผู้นำที่เสียสละ เห็นแก่ส่วนรวม นอกจากนั้น ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม อันได้แก่ ความเป็นเครือญาติ ความเชื่อศาสนา และปัจจัยภายนอกอันได้แก่การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกที่ทำไปอย่างเข้าใจชุมชน ก็มีส่วนสำคัญในการพื้นฟูทุนทางสังคม ผลการศึกษายังได้พบว่า ในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิต ทุนทางสังคมได้มีบทบาทเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชนในทุกขั้นตอน สำหรับกรณีศึกษาของต่างประเทศซึ่งได้ศึกษาสังคมหมู่บ้านในรัสเซีย พบว่ามีจุดเน้นที่แตกต่างไปจากของไทย คือการศึกษาได้ให้ความสำคัญที่ระดับครัวเรือน ผลการศึกษาได้แสดงถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกับสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย

บทเรียนที่ได้จากการศึกษาพบว่า สังคมตะวันตกยังคงทุนทางสังคมแบบแยกส่วน และให้ความสำคัญกับมิติทางสังคมและการเมือง ในขณะที่สังคมไทย มองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม มีการบูรณาการทั้งมิติทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยภายนอก อันได้แก่ ภูมิปัญญา ความเชื่อในศาสนา และความเป็นเครือญาติ มีส่วนช่วยให้การพื้นฟูทุนทางสังคมกระทำได้ง่ายขึ้น นอกจากนั้นยังได้พบว่า การทำงานของหน่วยงานภายนอกที่สนับสนุนชาวบ้าน ด้วยความเข้าใจถึงความพร้อมของชุมชนจะมีส่วนช่วยให้ชุมชนเข้มแข็งและเกิดทุนทางสังคมขึ้นมา และที่สำคัญ การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยภายนอกได้แก่แนวคิดใหม่ ๆ ที่ให้ความสำคัญแก่ตตุ และการบริโภคมากเกินไป มีส่วนทำให้ทุนทางสังคมในชุมชนอ่อนแอลง การศึกษาได้มีข้อเสนอแนะให้มีการศึกษาเพิ่มเติมถึงจุดดีจุดด้อยระหว่างการศึกษาทุนทางสังคมแบบแยกส่วนและแบบองค์รวม และให้มีการศึกษาอย่างลึกซึ้งถึงบทบาทของผู้นำในการสร้างทุนทางสังคม รวมทั้งให้มีการศึกษาเปรียบเทียบถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท นอกจากนั้น ยังไม่มีการเสนอแนะให้ศึกษาถึงบทบาทของศาสนาต่อการเกิดทุนทางสังคม และการศึกษาถึงความเชื่อมโยงระหว่างระบบคิดทุนทางสังคม และกระบวนการเรียนรู้ในสังคมไทย สุดท้าย ได้มีการเสนอแนะให้ศึกษาถึงรูปแบบการทำงานของหน่วยงานภายนอกที่จะยึดເອົາชຸມໜີເປັນຄູນຍົກລາງ เพื่อช่วยสร้างเสริมให้เกิดทุนทางสังคมในชุมชน

สารบัญ

บทที่ 1	1
บทนำ	1
1.1 หลักการเหตุผล และมูลเหตุจุจิกใน การศึกษา	1
1.2 ผลที่ได้จากการศึกษา	3
บทที่ 2	6
ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม	6
2.1 บทนำ	6
2.2 ความหมายของคำว่าทุน (Capital)	6
2.3 ทุนทางสังคม (Social Capital)	14
2.4 องค์ประกอบของ “ทุนทางสังคม”	38
2.5 ความเชื่อพื้นฐาน และประโยชน์ของทุนทางสังคม	46
2.6 การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ	50
2.7 ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ	53
2.8 การวัดทุนทางสังคม	57
2.9 ครอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม	60
2.10 การประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททาง การเมือง และเศรษฐกิจ	64
2.11 สรุป	66
บทที่ 3	70
แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน	70
3.1 บทนำ	70
3.2 แนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน	70
3.3 นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน	72
3.4 ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน	77
3.5 วิธีการและภาพพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน	82
3.6 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน	89
3.7 การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับภาพพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ	91

3.8 ทุนทางสังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน	93
3.9 สรุป	95
บทที่ 4	97
ผลวัดของทุนทางสังคมกับการพัฒนา	97
4.1 บทนำ	97
4.2 ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย	98
4.3 ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)	105
4.4 ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)	109
4.5 เศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ	116
4.6 สรุป	119
บทที่ 5	122
กระบวนการและผลวัดของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ	
ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน	122
5.1 บทนำ	122
5.2 พัฒนาการของชุมชนบ้านโป่งคำ (ช่วงปี พ.ศ.2440 – 2515)	123
5.3 การพัฒนาการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมของบ้านโป่งคำ	126
5.4 พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้า	130
5.5 จุดกำเนิดของกลุ่มทอผ้าสีธรรมชาติ	132
5.6 การบริหารจัดการกลุ่ม	134
5.7 การพัฒนาการผลิตโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	136
5.8 ผลผลิตจากโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	139
5.9 การตลาดของโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	141
5.10 รายได้จากการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	142
5.11 การสร้างทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายสมาชิกในโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	
144	
5.12 การพัฒนาเครือข่าย ด้วยกระบวนการเรียนรู้การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	146
5.13 ผลที่ได้จากการขยายเครือข่ายด้วยกระบวนการเรียนรู้	148

5.14 ปัจจัยแวดล้อมที่มีส่วนสนับสนุนทุนทางสังคมในโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	149
5.15 สรุป	152
บทที่ 6	155
กระบวนการและผลวัตถุของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานชุมชนบ้านคลองกรุงฯ	
ตำบลคลองกรุงฯ อำเภอสวารค์โลก จังหวัดสุโขทัย	155
6.1 บทนำ	155
6.2 พัฒนาการของหมู่บ้านคลองกรุงฯ	156
6.3 การพัฒนาภารกิจเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมของบ้านคลองกรุงฯ	159
6.4 พัฒนาการ ของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกรุงฯ (พ.ศ.2541-2542)	161
6.5 แนวทางในการแก้ไขปัญหาในเชิงธุรกิจของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกรุงฯ (พ.ศ.2543-2545)	165
6.6 บทบาทของหน่วยงานภายนอกในการสนับสนุนกลุ่มแม่บ้านคลองกรุงฯ	166
6.7 สรุปการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกรุงฯ	167
6.8 พัฒนาการของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกรุงฯ จำกัด (กลางปี พ.ศ.2545-ปัจจุบัน)	171
6.9 การดำเนินงานในรูปแบบที่เป็นทางการและผลกระทบต่อทุนทางสังคมของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกรุงฯ จำกัด	173
6.10 สรุป	175
บทที่ 7	178
กระบวนการและผลวัตถุของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าสมุนไพรชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม	178
7.1 บทนำ	178
7.2 ความเป็นมาและสภาพทั่วไปของชุมชนปลักไม้ลาย	178
7.3 สภาพทั่วไปของวัดปลักไม้ลาย	181
7.4 สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน	182
7.5 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะแรก	183
7.6 การจัดการป่าสมุนไพรของวัดและชุมชน และการทำงานของพระสงฆ์กับชุมชน	184
7.7 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะที่สอง	186

7.8 การทำงานของพระสงฆ์กับหน่วยงานภายนอก	187
7.9 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลัดไม้ล่ายในระยะที่สาม	190
7.10 กระบวนการทุนทางสังคมกับการจัดการป่าสมุนไพรวัดปลัดไม้ล่าย	191
บทที่ 8	193
กระบวนการและผลวัดของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษาจากการพัฒนาทั่วไปของประเทศไทยและต่างประเทศ	193
8.1 บทนำ	193
8.2 กรณีศึกษาชุมชนทุ่งกระจูด ต. ท่าสะท้อน จ.สุราษฎร์ธานี	194
8.3 กรณีศึกษาโครงการคอมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้	199
8.4 กรณีศึกษา	205
ทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย (SOCIAL CAPITAL AND ADAPTATION TO SOCIAL CHANGE IN RUSSIAN VILLAGES)	205
8.5 สรุป	213
บทที่ 9	215
สรุปผลการศึกษา สรุปบทเรียน และข้อเสนอแนะ	215
9.1 สรุปผลการศึกษา	215
9.2 สรุปบทเรียน	224
9.3 ข้อเสนอแนะ	229
<u>บรรณานุกรม</u>	231
<u>ภาษาไทย</u>	231
<u>หนังสือทั่วไป</u>	231
<u>เอกสาร</u>	235
<u>บทความ</u>	235
<u>วิทยานิพนธ์</u>	235
<u>ภาษาอังกฤษ</u>	236
<u>Books</u>	236
<u>Website</u>	237

บทที่ 1

บทนำ

การเกิดคำว่า ทุนทางสังคม ขึ้นถือว่าเป็นมิติใหม่ในการพัฒนาที่นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะในอดีตที่ผ่านมา เมื่อเรานึกถึงคำว่าทุน ก็ให้นึกถึงแต่ทุนที่เป็นตัวเงิน หรือทรัพย์สินอื่น ๆ ดังนั้น การเกิดขึ้นของคำว่า ทุนทางสังคม จึงมีส่วนที่ช่วยเสริมสร้างระบบคิดของมนุษย์ให้มีมุมมองที่กว้างขึ้น (ถึงแม้จะไม่ลิงกับการทำให้เกิดการเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ก็ตาม) คือทำให้มนุษย์สามารถคิดและมองเห็นมิติทางด้านสังคม ที่มีความสำคัญต่อความเป็นไปของสังคม ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ามิติทางด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะมิติทางด้านเศรษฐกิจ

ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้เกิดความคาดหวังไปว่า นับต่อแต่นี้ไป เมื่อมนุษย์นึกถึงเรื่องของทุน มนุษย์จะมีมิติของคำว่าทุนกว้างขวางครอบคลุมไปทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นทุนทางด้านเศรษฐกิจ หรือทุนทางด้านสังคม ในลักษณะเช่นนี้ จึงเท่ากับว่า การเกิดขึ้นของคำว่าทุนทางสังคม เป็นเสมือนการสร้างอนุสติให้เกิดขึ้นกับมนุษย์ในสังคม ที่สามารถช่วยกระตุ้นให้มนุษย์เกิดจิตสำนึกเห็นคุณค่าและความสำคัญของเหตุปัจจัยที่เกิดจากด้านสังคมมากขึ้น

1.1 หลักการเหตุผล และมูลเหตุจุนใจในการศึกษา

ข้อสรุปจากบทเรียนได้พิสูจน์ตัวเองให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ทางรอดของสังคมไทยนั้น ไม่ใช่สิ่งที่จะต้องพึ่งในเรื่องของเงินทอง หรือความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ หรือความล้ำหน้าทางเทคโนโลยีแต่เพียงอย่างเดียว แต่สังคมไทยต้องการ ปัญญา และการระลึกธุรกิจของทุกคนในชาติ ต่อตนเอง รวมทั้งความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ดังนั้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่า สิ่งที่นับวันจะทวีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ก็คือภูมิปัญญาที่เป็นกระแสทางเลือกที่ได้ชื่อนำให้ผู้คนได้หันกลับมาทบทวนตนเองมากขึ้น รู้จักตนเองมากขึ้น ยอมรับความเป็นจริงมากขึ้น ยอมรับรวมถึงเคารพในธรรมชาติมากขึ้น รวมทั้งการที่จะใช้ปัญญาเพื่อปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตให้เกิดความสมดุล (ยุค, 2541:277-282) อยู่บนพื้นฐานความจำเป็นพึ่งพาตนเองมากขึ้น และหนึ่งในภูมิปัญญาที่ถือว่าเป็นทางเลือกที่สำคัญในสังคมไทยในขณะนี้ ได้แก่ เศรษฐกิจชุมชน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นการพัฒนาแบบบูรณาการ ซึ่งมีความเชื่อมโยงทั้ง เศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง สุขภาพ การเรียนรู้ (ประเวศ วงศ์) ดังนั้น

การขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนจำเป็นต้องอาศัยปัจจัยในการผลิตหลายมิติ ทั้งมิติที่เป็นรูปธรรม เช่น เงินทุน เทคโนโลยี วัตถุติด การจัดการ และแรงงาน เป็นต้น และมิติที่เป็นนามธรรม เช่น ระบบความคิด พฤติกรรม ความรู้ ภูมิปัญญา ที่ถูกสั่งสมมา เป็นต้น หรือเรียกได้ว่าเป็น “ทุนทางสังคม” (Social Capital)

ทุนทางสังคมเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของประชาชนทั้งในระดับตัวบุคคล (Individual) และในระดับสาธารณะ (Public) เป็นสิ่งที่เกิดจากการสะสมและถ่ายทอดประสบการณ์ ภูมิปัญญา ของชุมชน/สังคม รวมทั้งลักษณะของภูมิประเทศ และทรัพยากรในท้องถิ่น จนทำให้มีพฤติกรรม จริยิต และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของชุมชนเอง โดยผ่านการกลั่นกรองจากอดีตสู่ปัจจุบัน แต่ทุนทางสังคมมีทั้งข้อดีและข้อเสียในตัวเองเช่นกัน ดังนั้นการนำทุนทางสังคมมาใช้จึงอาจดีและชั่ว หรือเสียในตัวเองเช่นกัน ซึ่งทำให้มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิต และกลมกลืนกับวัฒนธรรมความเป็นอยู่

อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจเอกสาร ผลงานทางวิชาการ และผลการวิจัยที่เกี่ยวในเบื้องต้นได้พบว่า องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมของประเทศไทยมีอยู่อย่างกระจัดกระจาย ขาดการประมวล รวมรวมให้เป็นหมวดหมู่ และนำมาสังเคราะห์ให้เป็นระบบ เพื่อให้เกิดความชัดเจนในตัวองค์ความรู้ และได้เห็นสถานภาพที่แท้จริงขององค์ความรู้ว่า ยังมีส่วนใดที่เป็นส่วนที่ต้องการพัฒนาเพิ่มเติมให้มีความเข้มแข็งและมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ดังนั้น จึงเป็นเรื่องที่จำเป็นและเป็นประโยชน์อย่างมากที่จะได้มีการรวบรวม และประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่ และได้มีการนำมาสังเคราะห์ให้มีความชัดเจน รวมทั้งได้มีการสำรวจถึงความเข้มแข็งและความอ่อนด้อยของแนวคิดดังกล่าว อันจะทำให้เกิดความชัดเจนว่า มีประเด็น และเนื้อหาอะไรบ้าง ขององค์ความรู้ดังกล่าวที่ยังต้องการพัฒนาเพื่อให้เกิดความชัดเจนและมีความเข้มแข็ง สามารถเป็นทางเลือกให้แก่สังคมไทยในอนาคตได้อย่างแท้จริง ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงนำมาสู่วัตถุประสงค์ของการศึกษาครั้งนี้ที่มุ่งศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคม ของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ และศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย รวมทั้งศึกษาพัลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน

สำหรับขอบเขตของการศึกษาครั้งนี้แบ่งออกเป็นสองส่วนได้แก่ ส่วนที่เป็นแนวคิด ทฤษฎี และองค์ความรู้ที่เกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้งของไทยและต่างประเทศ ในส่วนที่สองนั้น จะเป็นการรวบรวมปрактиการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรมของทุนทางสังคมซึ่งส่วนใหญ่จะได้จากเอกสาร และงานวิจัยจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งการลงศึกษาในบางพื้นที่ ซึ่งพื้นที่ที่ได้ดำเนินการศึกษาในครั้งนี้ ได้แก่ ชุมชนบ้านโปงคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระจะ จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม จากหลักการเหตุผล และมูลเหตุจุงใจในการศึกษาร่วมทั้งวัตถุ ประสงค์ของการศึกษาครั้งนี้ ได้นำไปสู่การตั้งค่าถามทางการวิจัยขึ้นว่า นิยาม ความหมายของแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของประเทศไทยกับต่างประเทศ มีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร รูปธรรมทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยมีลักษณะอย่างไร และพลังของทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร เพื่อตอบค่าถามดังกล่าว ผู้ศึกษาได้ใช้วิธีการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศเป็นหลัก นอกจากนั้น ได้มีการรับฟังข้อคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิเป็นการเพิ่มเติม รวมทั้งมีการศึกษาข้อมูลจาก 3 พื้นที่ ซึ่งช่วยให้ผลที่ได้จากการศึกษาในภาพรวมมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

1.2 ผลที่ได้จากการศึกษา

ภาพรวมของการศึกษาครั้งนี้ ประกอบด้วยเนื้อหาสาระที่มีการแบ่งเป็นบทต่างๆ ทั้งหมด 9 บทด้วยกันอันได้แก่

เนื้อหาในบทที่ 1 เป็นการเกริ่นนำเพื่อให้ทราบถึงที่มาและเหตุผลของการศึกษา ซึ่งก็รวมถึงวัตถุประสงค์ และวิธีการศึกษา

เนื้อหาในบทที่ 2 3 และ 4 เป็นการนำเสนอถึงคำและความหมายของทุน และทุนทางสังคม โดยมีเนื้อหาที่กล่าวถึงที่มาหรือจุดกำเนิดของคำว่าทุน (capital) ซึ่งมีทั้งในมิติที่เป็นความหมายโดยทั่วไป ความหมายในเชิงปรัชญาและศาสนา และความหมายในเชิงเศรษฐศาสตร์ ส่วนทุนทางสังคมนั้น ผลการศึกษาได้นำเสนอที่มาของคำว่า ทุนทางสังคม ทั้งในบริบทของไทย และต่างประเทศ ความหมายของคำว่าทุนทางสังคม ทั้งที่ได้มีการกล่าวไว้โดยนักวิชาการตัววันตกล และตามหลักฐานทางวิชาการที่ปรากฏในประเทศไทย นอกจากนั้น เนื้อหาในส่วนนี้ ยังได้นำเสนอแนวโน้มในการเกิดทุนทางสังคม องค์ประกอบของทุนทางสังคม ความเชื่อพื้นฐาน ประโยชน์ และความสำคัญของทุนทางสังคม การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสารสนะ การวัดทุนทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาได้นำเสนอกรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่จะช่วยให้ผู้ที่มีความสนใจที่จะศึกษาในเรื่องของทุนทางสังคมทั่วไป สามารถศึกษา ติดตาม และมีความเข้าใจแนวคิด และเนื้อหาสาระเกี่ยวกับทุนทางสังคมได้ดียิ่งขึ้น เนื้อหาในบทที่ 3 ประกอบด้วยเรื่องที่เกี่ยวกับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งได้มีการนำเสนอแนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ รวมทั้งการนำเสนอเรื่องทุนทาง

สังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน การศึกษายังได้นำเสนอเนื้อหาอีกส่วนหนึ่งในบทที่ 4 ที่ได้กล่าวถึงผลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา ซึ่งในบทนี้ ได้นำเสนอประเด็นที่เกี่ยวกับเรื่องของระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบบัณฑิต ทั้งในช่วงก่อนและหลังการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) รวมทั้งประเด็นเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ จึงอาจกล่าวได้ว่า เนื้อหาสาระในบทที่ 2 3 และ 4 นี้ โดยภาพรวมจึงเป็นส่วนที่เกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี และองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของทุน ทุนทางสังคม และเศรษฐกิจชุมชน และผลวัตของทุนทางสังคมอันเนื่องมาจากการพัฒนาเป็นสำคัญ

เนื้อหาสาระในบทที่ 5 6 7 และ 8 นั้น จะประกอบด้วยกรณีศึกษาทั้งของต่างประเทศ และของประเทศไทย โดยเนื้อหาส่วนหนึ่งที่ปรากฏในบทที่ 5 จะเป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน บทที่ 6 เป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย บทที่ 7 เป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของหมู่บ้านปลักไม้ล้าย จังหวัดครปฐม และในบทที่ 8 เป็นกรณีศึกษาในงานพัฒนาทั่วไปในประเทศไทย อันได้แก่ กรณีศึกษาน้ำบ้านทุ่งกระจูด และ กรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน 4 ตำบล ของ 4 จังหวัดภาคใต้ และกรณีศึกษาของต่างประเทศซึ่งได้นำกรณีศึกษาในประเทศไทยเชี่ยวชาญนำเสนอ โดยภาพรวมของบทที่ 5 6 7 และ 8 นี้ จะเป็นการนำเสนอให้เห็นทั้งในส่วนที่เป็นผลวัตของทุนทางสังคม เพื่อที่จะตอบคำถามว่า ทุนทางสังคมเกิดขึ้นได้อย่างไร สัญญาณไปได้อย่างไร ทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในสังคมคืออะไร และจะสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาได้อย่างไร โดยประเด็นเหล่านี้จะได้จากการนีศึกษาที่ได้ลงไปศึกษาในพื้นที่โดยตรงจาก 3 กรณีศึกษาซึ่งอยู่ในบทที่ 5 6 และ 7 นอกจากนั้น การศึกษายังได้นำเสนอในประเด็นทั่ว ๆ ไป ซึ่งจะอยู่ในบทที่ 8 อาทิ เนื้อหาที่แสดงถึงพัฒนาการและปรากฏการณ์ของทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป็นผลงานที่มาจากการพัฒนาทั่ว ๆ ไปที่ผู้ศึกษาไม่ได้มีวัตถุประสงค์ที่จะตอบเรื่องทุนทางสังคมโดยตรง ดังนั้น การนำเสนอแบ่งมุ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับทุนทางสังคม จึงมีความสมบูรณ์ในระดับหนึ่ง แต่ประโยชน์ที่ได้จากบทนี้ อย่างน้อยก็จะเป็นตัวอย่างในการสังเคราะห์กรณีศึกษาเพื่ออธิบายเรื่องทุนทางสังคม ซึ่งมีความจำเป็น เพราะท่ามกลางความหลากหลาย และความขาดแคลนในตัวอย่างเนื่องจากมีผู้ศึกษาน้อย การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมด้วยการสังเคราะห์จากกรณีศึกษาทั่วไปนับว่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเรื่องนี้เป็นอย่างมาก ส่วนที่ได้นำกรณีของประเทศไทยเชี่ยวชาญมาศึกษานั้น ก็พบว่าได้ประโยชน์เพาะให้มุ่งมองที่แตกต่างออกไปจากการศึกษาของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นการศึกษาที่เน้นความสำคัญของรูปแบบครอบครัว และการศึกษาโดยใช้ข้อมูลเชิงปริมาณอันได้แก่ตัวเลขและสถิติต่าง ๆ มาประกอบการศึกษา สำหรับบทที่ 9 เป็นบทสรุปผลการศึกษา สรุปบทเรียน และข้อเสนอแนะนั้น การศึกษาได้พยายามนำเสนอภาพรวมโดยการสรุปเชื่อมโยงเนื้อหา

สาระทั้งหมดที่ได้จากการศึกษา จากนั้นก็ได้นำเสนอในส่วนที่เป็นบทเรียนที่ได้จากการศึกษา รวมทั้งข้อเสนอแนะที่คาดว่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในเรื่องของทุนทางสังคมในอนาคตต่อไปให้มีความกว้างขวางลึกซึ้งมากยิ่งขึ้นด้วย

บทที่ 2

ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม

2.1 บทนำ

"ทุน" เป็นคำที่มีนูนย์ได้รู้จักกันมาช้านาน แต่ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำนี้ยังมีความหลากหลายและแตกต่างกันออกไป แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาโดยภาพรวม ดูเหมือนว่า มนูนย์จะมีความเข้าใจในความหมายของคำว่า "ทุน" ไปในมิติทางเศรษฐศาสตร์มากกว่ามิติอื่น ต่อมาได้มีการนำคำว่า "ทุนทางสังคม" มาใช้ในวงการพัฒนาเพิ่มขึ้นอีก ก็ยิ่งเป็นเหตุทำให้ผู้คนมีความเข้าใจในความหมายของคำนี้แตกต่างกันมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเข้าใจที่แตกต่างกันระหว่างผู้คนที่อยู่ในประเทศไทยที่พัฒนาแล้วกับประเทศไทยที่กำลังพัฒนา สำหรับการใช้คำว่า "ทุนทางสังคม" ในประเทศไทย เพิ่งจะมีมาได้ไม่นาน แต่หากพิจารณาโดยข้อเท็จจริงจะพบว่าได้มีปรากฏการณ์ที่เรียกว่า "ทุนทางสังคม" กิจขึ้นในสังคมไทยมาช้านานแล้ว เนื่องจากที่ผ่านมา ทุนทางสังคมได้ถูกนำเสนอในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป การสร้างความเข้าใจร่วมกันในเรื่องนี้ นับว่ามีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะ การสังเคราะห์และนำเสนอเนื้อหาสาระของทุนทางสังคมในรูปแบบที่เหมาะสม อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาครั้งนี้ นอกจากระนำเสนอถึง ที่มา ความหมาย และแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมแล้ว การศึกษายังได้พยายามชี้ให้เห็นคุณประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคม รวมทั้งรูปแบบวิธีการวัดเพื่อให้ทราบถึงการมีอยู่ของทุนทางสังคมในแต่ละพื้นที่อีกด้วย

2.2 ความหมายของคำว่าทุน (Capital)

คำว่าทุน (Capital) เป็นคำที่ใช้กันมานาน หากมองย้อนไปในประวัติศาสตร์จะพบคำว่า ทุน ได้ถูกนำมาใช้พร้อมกับการทำเนิดอักษรของจีน ซึ่งตรงกับคำในภาษาจีน ว่า " ปีง " หรือ " ปุ่ง " หรือ เป็น (สำเนียงภาษาจีนกลาง) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า จีนได้มีการประดิษฐ์อักษรออกมาริบบ์ ตั้งแต่สมัยโบราณก่อนพุทธกาลประมาณ 1200 ถึง 600 ปี โดยมีการตรวจพบอักษรโบราณของจีนในสมัยราชวงศ์เชียง (เสถียร โพธินันทะ, 2539, น. 25) ส่วนทางด้านซีกโลกตะวันตก การใช้คำว่า ทุน ก็คาดว่าจะมีมาตั้งแต่ก่อน จากหลักฐานที่ได้พบในคำกล่าวของ พีกาออรัส เมื่อก่อนพธศักราชที่ 27 - ปีพธศักราชที่ 46 ที่ได้บรรยายถึงสภาพของประชาชน

ที่มาสรุปชุมชนในงานโอลิมปิกว่า
จำนวนสินค้าในบริเวณงาน (พร
กันดังกล่าว พอที่จะอนุมานได้ว่า
ว่าทุน นานา民族

บางกลุ่มจะเป็นพวกแสวงหาผลประโยชน์โดยการเปิดร้าน
รวมนี้, 2542, น.46) ซึ่งลักษณะของกิจกรรมที่มีการซื้อขาย
อาชญาคดีด้านซึ่งโลกตะวันตกโดยเฉพาะใน "กรีก" ได้รับจักกับคำ

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาความหมายของคำว่า ทุน จากหลักฐานที่มีอยู่ในทางประวัติศาสตร์ จะพบว่า มีความหมายที่หลากหลาย อาทิ ทุน ในความหมายของเงินนั้น อาจจะหมายถึงสิ่งที่มีอยู่เดิมที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งอาจจะหมายถึงความรู้ ความสามารถ และอาจจะรวมไปถึงทรัพย์สินเงินทองด้วย ในสมัยพุทธกาล สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสรถึงเรื่องที่เกี่ยวกับทุน โดยตรัสถึงเรื่องของโภคทรัพย์ ซึ่งประกอบไปด้วยทรัพย์ภายนอก อันได้แก่ ทรัพย์สินเงินทอง ข้าทาส ไร่นา บ้านเรือน ฯลฯ และทรัพย์ภายใน อันได้แก่จิตใจ ความดีงาม ความขยันหมั่นเพียร ฯลฯ ดังเช่น อธิษฐาน 7 ประการ คือ ศรัทธา ความเชื่อที่มีเหตุผล ศีล การรักษาภัยว่าจะให้เรียบร้อย หริ ความละอายใจต่อการทำชั่ว โศตตับปะ ความกรงกลัวต่อความชั่ว พาหุสัจจะ ความเป็นรู้หรือมีความรู้ในการดำเนินชีวิต ใจจะ ความเสียสละ เอื้ออาทร และปัญญา ความรู้ ความเข้าใจในเหตุผล ชั่วดี ผิดถูก คุณโทษ รู้คิด พิจารณา ธรรมทั้ง 7 ประการนี้ เป็นทรัพย์อันประเสริฐอยู่ภายใต้จิตใจประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอก เพราะไม่มีผู้ใดแห่งชิง ไม่สูญหายด้วยภัยต่างๆ ทำให้ไม่ถูกหักห้าม แต่เป็นทุนสร้างทรัพย์ภายนอกได้ เป็นกำลังหนุนเสริมในการทำความดี ความงาม ยังประโยชน์ของตนเองและผู้อื่นให้สำเร็จอย่างดีเยี่ยม เปรียบเหมือนคนมีทรัพย์มากย่อมสามารถใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตนเองและผู้อื่นให้มีความสุข (พระราชวรมนี ประยุทธ์ ปัญญา ๒๕๒๘, น. ๒๕๐)

สำหรับคำว่า “ทุน” ที่ใช้กันในปัจจุบันมีความหมายที่หลากหลาย และส่วนใหญ่ การสื่อความหมายของคำว่า ทุน จะมีความโน้มเอียงไปในเชิงเศรษฐศาสตร์

สำหรับคำว่า “ทุน” (Capital) ที่ใช้ในเชิงเศรษฐศาสตร์ นั้น เป็นคำที่ได้มีทฤษฎีแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์มากมายมารองรับ และเรื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ได้มีนักวิชาการให้นิยามความหมายของคำว่า “ทุน” ที่พอกจะประมวลได้ดังนี้

นักเศรษฐศาสตร์ในยุคแรก ๆ ได้มีแนวคิดที่แตกต่างกันในการให้คำจำกัดความของคำว่า “ทุน” อาทิเช่น อดัม สมิธ (อ้างใน สรุน หิญชีระนันทน์, 2545) ได้ให้บรรยายว่า “ส่วนของมูลคัมท์ (stock) ของมนุษย์ ที่เข้าคาดว่าจะให้รายได้แก่เขา เรียกว่าทุนของเข้า” โดยที่ อดัม สมิธ ได้แจ้งแจงออกเป็นข้อๆ ว่า ทุนของประเทศหรือสังคมหนึ่ง ๆ ประกอบด้วย (1) เครื่องจักรกล และเครื่องมือในการประกอบอาชีพ ซึ่งช่วยอำนวยความสะดวกให้แก่แรงงานและทำให้ใช้

แรงงานน้อยลง (2) อาคารซึ่งไม่ใช่ที่พักอาศัยแต่ที่อาจถือได้ว่าเป็นเครื่องมือในการประกอบอาชีพ (3) สิ่งปรับปรุงที่ดินซึ่งทำให้ที่ดินเหมาะสมแก่การเพาะปลูกยิ่งขึ้น (4) ความสามารถของพลเมืองทั้งหลายที่ขวนขวยหาสีตันและเป็นประโยชน์ (5) เงินตรา (6) เสบียงอาหารในมือของผู้ผลิตและผู้จำหน่ายซึ่งหวังว่าจะได้กำไรจากการขาย (7) วัสดุสำหรับทำสิ่งประดิษฐ์หรือสิ่งประดิษฐ์สำเร็จเพียงบางส่วน ซึ่งยังอยู่ในมือของผู้ผลิต หรือผู้จำหน่าย (8) สิ่งของที่ทำสำเร็จแล้วแต่ยังอยู่ในมือของผู้ผลิต หรือผู้จำหน่าย ซึ่งใน 4 ข้อแรก ถือเป็นทุนประจำ และ 4 ข้อหลังถือเป็นทุนหมุนเวียน

ส่วนคำจำกัดความของคำว่า “ทุน” ในความหมายของวิเคราะห์โดยศรีษฐศาสตร์ ว่า ทุน หมายถึง เศรษฐทรัพย์ของประเทศชาติส่วนที่ใช้ในการผลิตและประกอบด้วย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องมือ วัตถุดิบ เครื่องจักรกล ฯลฯ อันจำเป็นที่จะทำให้แรงงานเกิดผล ขณะที่ เม็คคัลลอกซ์ ให้คำจำกัดความว่า ทุนของชาตินั่น ๆ ย่อมหมายถึงทุกส่วนของผลิตผลจากอุตสาหกรรมซึ่งมีอยู่ในชาตินั้น ๆ และอาจนำมาใช้ได้โดยตรง เพื่อสนับสนุนการดำเนินชีพของมนุษย์หรือเพื่ออำนวยความสะดวกในการผลิต

จากความหมายด้านเศรษฐศาสตร์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า อดัม สมิธ ได้หมายความถึงความสามารถของพลเมืองหรือแรงงาน ว่าเป็นทุนด้วยเช่นกัน ซึ่งแตกต่างจากแนวคิดของวิเคราะห์โดย และเม็คคัลลอกซ์ ขณะที่วิเคราะห์โดยถือว่า สิ่งที่ไม่สามารถจะซ่วยการผลิตได้ทุกสิ่งเป็นทุนซึ่งขัดแย้งกับแนวความคิดของเม็คคัลลอกซ์ที่รวมເเอกสารสินค้าที่นำมาใช้ได้โดยตรงมาอยู่ในนิยามของทุน

ศาสตราจารย์ Wayland ได้กล่าวถึง ทุน ไว้ในหนังสือที่เป็นที่นิยมกันมานานในสถาบันทางการศึกษาของอเมริกัน คือ หนังสือเรื่อง “Elements of Political Economy” โดยให้คำจำกัดความที่เข้าใจได่ง่ายว่า “คำว่าทุนนั้นใช้กันเป็น 2 ความหมายในด้านที่เกี่ยวกับผลิตผล คำนี้หมายถึงวัสดุที่อุตสาหกรรมกำลังจะทำให้มีมูลค่าขึ้น สิ่งที่อุตสาหกรรมได้ทำให้มีมูลค่าขึ้นแล้ว เครื่องมือที่ใช้สำหรับทำให้เกิดมูลค่าขึ้นแก่สิ่งอื่น ๆ รวมทั้งเครื่องยังชีพ หรือปัจจัยสี่ ซึ่งคำนี้นิยมใช้ในขณะที่เขากำลังปฏิบัติงาน”

แนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนของศาสตราจารย์ Wayland ได้แสดงถึงความคล้ายคลึงกันกับ N.A. Nicholson ในหนังสือ The Science of Exchanges, 1873 โดยได้ประกาศในวาระหนึ่งว่า “ทุนนั้นย่อมจะต้องสะสมไว้ด้วยการค้า” และ “ที่ดินซึ่งก่อให้เกิดพืชผล คันไตรซึ่ง

พลิกดิน แรงงานซึ่งเก็บเกี่ยวผลิตผล และตัวผลิตผลเอง ย่อมเป็นทุนเช่นเดียวกันทั้งสิ้น ถ้าการใช้สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดผลกำไรเป็นเงินทองขึ้นมา”

โดยนักเศรษฐศาสตร์ทั้งสองท่านนี้ ตีความหมายของ ทุน โดยเน้นไปที่มูลค่าเพิ่มที่เกิดขึ้นจากตัวของทุนนั่นเอง

ส่วน คาร์ล มาร์กซ์ (เมธี เอี่ยมรา, 25 น.) ซึ่งเป็นผู้นำความคิดของระบบสังคมนิยม ได้ใช้เวลาอันยาวนานศึกษาความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างทุนกับแรงงานในมิติที่มีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะที่นำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชนชั้นในสังคม กล่าวคือ เป็นความไม่ลงรอยกันระหว่างการขุดริดเขาเปรียบของนายทุน ในฐานะที่เป็นเจ้าของทุน และแรงกดดันจากการถูกกดขี่โดยอาศัยความจำเป็นทางสังคมเศรษฐกิจของแรงงาน จนในที่สุด มาร์กซ์ ได้ทำนายว่าจะทำให้เกิดการต่อสู้ทางชนชั้นนายทุน และชนชั้นกรรมมาชีพ โดยเหตุหลักแห่งความขัดแย้ง เกิดจากการที่นายทุนได้ดูดซับมูลค่าส่วนเกิน โดยเขาเปรียบบรรดาผู้ใช้แรงงานให้ทำงานเกินกว่าค่าจ้าง และต้องอยู่ในสภาพการจ้างงาน สภาพแวดล้อมในการทำงาน ตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่อันเลวร้ายทั้ง ๆ ที่แรงงานเป็นผู้นำปัจจัยการผลิตทุกอย่าง ผ่านกระบวนการผลิตจนกระทั่งสินค้าเกิดมูลค่าเพิ่ม แต่สินค้าที่ผลิตเหล่านั้นกลับเป็นของฝ่ายนายทุน โดยสาเหตุเพียงเพราแรงงานมิได้เป็นเจ้าของทุนที่นำมาใช้ในการผลิต ความสำคัญของทุนจึงมีบทบาทในการแบ่งแยกรวมสิทธิ์ของสินค้าขึ้นสุดท้าย ตลอดจนมีส่วนสำคัญซึ่งขาดไม่ได้ในกระบวนการผลิต มาร์กซ์ ได้ให้ความกระจ่างชัดของคำว่า “ทุน” โดยแบ่งแยกเป็นทุนไม่เปลี่ยนแปลง กับทุนที่เปลี่ยนแปลงได้ ดังที่มาร์กซ์ ได้กล่าวว่า

“ทุนในส่วนที่กล้ายเป็นปัจจัยการผลิต นั่น ก็คือ วัตถุดิบ วัสดุเสริม เครื่องมือแรงงานในช่วงวิถีของการผลิตนั้นหาได้เปลี่ยนแปลงขนาดปริมาณมูลค่าของตนเองแต่ประการใดไม่ดังนั้น ข้าพเจ้าได้เรียกมันว่าส่วนของทุนที่ไม่เปลี่ยนแปลงหรือเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า ทุนไม่เปลี่ยนแปลง” และกล่าวต่อไปว่า “ตรงกันข้าม ทุนในส่วนที่กล้ายเป็นกำลังแรงงานนั้น ในช่วงวิถีของการผลิตจักเปลี่ยนแปลงมูลค่าของตน มันจักทำการผลิตของมีค่าทัดเทียมของตนเอง และจำนวนเกินกว่าของมีทัดเทียมได้ก่อให้เกิดขึ้น (นั่นก็คือ) มูลค่าส่วนเกิน ตัวของมูลค่าส่วนเกินดังกล่าวนี้ สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงได้จะใหญ่ก็ได้จะเล็กก็ได้ทุนในส่วนนี้จะเปลี่ยนแปลงเป็นปริมาณที่เปลี่ยนแปลงได้จากปริมาณที่เปลี่ยนแปลง ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเรียกมันว่าส่วนของทุนที่เปลี่ยนแปลงได้ หรือเรียกสั้น ๆ ว่าทุนที่เปลี่ยนแปลงได้”

สำหรับนักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบัน ได้ให้คำจำกัดความเกี่ยวกับเรื่องทุนไว้หลากหลายมิติเช่นกัน ดังนี้

กำหนด อยู่เฉย (2522) ได้กล่าวถึงทุนในความหมายตามธรรมชาติ ซึ่งสามารถเข้าใจได้ง่ายในหนังสือเศรษฐศาสตร์การเมืองโดยกล่าวว่าทุนมีความหมายอยู่ 3 ประการ คือ

1. หมายถึงปัจจัยการผลิต, เครื่องมือ, เครื่องจักร, บ้านเรือน, โรงงาน, บ่อเหมือง, การบุกเบิกที่, อาหารและการสะสมวัตถุดิบ ฯลฯ

2. หมายถึงจำนวนเงินตราอัมมนาศาล อาจจะใช้ไปซื้อเครื่องมือการผลิต, จ่ายค่าจ้าง หรือซื้อวัตถุดิบ แต่อย่างไรก็ตาม หมายถึง เงินทองที่ใช้ในการประกอบการ

3. พันธบัตรของรัฐ ตัวแลกเงิน และใบหุ้นของบริษัท ตัวแลกเงินและใบหุ้นเหล่านี้จะใช้แทนหรือจะไม่ใช้แทนเครื่องมือการผลิตอันแท้จริงก็ได้ หรือใช้แทนเงินตราที่ใช้ซื้อหุ้นและตัวแลกเงินก็ได้

พิสมัย จากรัฐติพันธ์ (2525) ได้ให้ความหมายว่า ทุน หมายถึง เครื่องมือที่ถูกผลิตขึ้นมาเพื่อนำไปใช้ในการเพิ่มผลผลิตต่อไป และเป็นสิ่งที่ถูกผลิตโดยมนุษย์ ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ นอกจากนั้นยังได้แบ่งประเภทของทุน ซึ่งจะเป็นการแสดงให้เห็นตัวอย่างของทุนอย่างเป็นรูปธรรมโดยทุนแบ่งออกเป็น 3 ประเภทคือ

1. ทุนถาวร (Fixed Capital) หมายถึง สิ่งหรือเครื่องมือที่มีความคงทนถาวร สามารถใช้ในการผลิตได้ตลอดไป เช่น โรงงาน เครื่องจักร ถนน ทางรถไฟ รถแทรคเตอร์ ฯลฯ การใช้ทุนประเภทนี้มาก ๆ จะทำให้เกิดความเสื่อม หรือทรุดโทรมได้ ต้องมีการซ่อมแซม เพื่อให้อยู่ในสภาพเดิมอยู่ตลอดเวลา

2. ทุนดำเนินงาน (Working Capital) หมายถึง ทุนประเภทวัตถุดิบต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในรูปย่าง ดินเหนียว น้ำมัน ฯลฯ ซึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงรูปร่างจากเดิมได้โดยผ่านกระบวนการวิธีของผลิตขึ้นต่อนั่นต่าง ๆ เป็นทุนประเภทที่ใช้แล้ว ต้องนำของใหม่มาทดแทนตลอดเวลา บางครั้งจึงเรียกว่า “ทุนหมุนเวียน” (Circulating capital)

3 ทุนสังคม (Social capital) เป็นทุนที่ไม่ได้ถูกนำไปใช้ในการผลิตโดยตรง แต่อยู่ในลักษณะที่เป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมให้การใช้ทุนสองประเภทข้างต้น มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล สวนสาธารณะ สวนเด็กเล่น ฯลฯ เป็นสิ่งที่จำเป็นและมีความสำคัญในให้ความรู้ ทั้งทางด้านวิชาการ การทำงาน การวิจัยและพัฒนา ทำให้บุคคลในสังคมนั้นมีคุณภาพ และสร้างความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

อย่างไรก็ตามนักเศรษฐศาสตร์บางกลุ่มได้นับเงินและหลักทรัพย์ต่าง ๆ ว่าเป็นทุนประเภทหนึ่งด้วย โดยการแบ่งทุนออกเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่เป็นทรัพย์สิน และทุนที่เป็นตัวเงิน โดยทุนที่เป็นทรัพย์สิน (Property หรือ Physical assets) ประกอบด้วย ทุนประเภท fixed capital working capital และ social capital ส่วนทุนที่เป็นตัวเงิน (Financial assets) ประกอบด้วย เงิน และหลักทรัพย์ (securities) ประเภทต่าง ๆ (พิสมัย จาภูมิตรีพันธ์, 2525, น.)

ฤทธิ์ ศิริมาตย์ (2520) ได้ให้ความชัดเจนว่า ทุนไม่ใช่สินค้าในขั้นสุดท้ายที่จะนำมาสนองความพอยู่โดยตรง ซึ่งได้ให้คำอธิบายว่า สิ่งของทุน (Capital goods) คือ สิ่งของซึ่งใช่ผลิตสิ่งของอื่น ๆ สิ่งของทุนไม่ได้ให้ความพอยู่โดยตรง (Direct Satisfaction) ด้วยสิ่งของเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น ขวานไม่ทำให้เกิดความพอยู่โดยตรงแก่ความต้องการ นอกจากจะใช้ขวานนั้นทำสิ่งอื่น เช่น ผ่าฟืนเพื่อหุงข้าว หรือตัดไม้เพื่อทำรั้วบ้าน เป็นต้น เพื่อดำรงไว้ซึ่งสิ่งของทุนจะต้องมีเงิน หรือใช้เงิน เพราะจะนั้นในการพูดกันทั่ว ๆ ไป เงินหรือมูลค่าเป็นเงินของสิ่งของทุนจึงมักจะเรียกว่าทุนด้วย

แนวความคิดของทั้ง กำแหง อุบลเชิญ พิสมัย จาภูมิตรีพันธ์ และฤทธิ์ ศิริมาตย์ ต่างเห็นพ้องต้องกันว่า ทุน คือ สิ่งที่เรียกได้ว่าเป็นปัจจัยการผลิต โดยรวมความหมายทั้งที่เป็นปัจจัยการผลิตโดยตรง อันเกี่ยวข้องการกระบวนการผลิต หรือการแปรสภาพตุติดบต่าง ๆ ไปสู่ผลผลิต และปัจจัยการผลิตโดยอ้อม ซึ่งได้แก่ เงิน ที่จะนำไปสู่การเป็นตุติดบต่าง ๆ ต่อไป โดยเฉพาะพิสมัย ได้ให้คำนิยามเรื่องทุนที่นำเสนอ โดยได้กล่าวถึงคำว่า ทุนทางสังคม (Social Capital) ด้วย

นอกจากนี้ นิยามและความหมายอื่น ๆ อื่นที่นำเสนอ ที่ได้แบ่งแยก ทุน ออกเป็น ความหมายใน 2 มิติ คือทุนในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ และทุนในความหมายทางธุรกิจ

ทุน ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึง สิ่งที่สามารถใช้ได้คงทน เช่น เครื่องมือ เครื่องจักร อาคาร โรงงาน และที่ดิน นอกจากนี้ยังรวมถึง เมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ และปุ๋ยอีกด้วย และการวัดค่าของทุน จะวัดออกมารูปเป็นจำนวนเงิน

ทุน ในความหมายทางธุรกิจ หมายถึง เงินสด หรือเงินที่ใช้ในการดำเนินงาน เช่น การกำหนดเงินสดไว้เพื่อดำเนินกิจการ เป็นต้น

โดยความหมายแล้ว ทุน ก็ยังมีความแตกต่างไปจากแรงงาน เพราะทุนจะต้องใช้เงินจัดซื้อมาเตรียมไว้ก่อน ที่จะทำการผลิตสินค้า และสามารถใช้ได้เป็นระยะเวลานาน ส่วนค่าจ้างแรงงาน และค่าวัตถุติดบต่าง ๆ นั้น จะใช้จ่ายเงินเพื่อซื้อ ก็ต่อเมื่อทำการผลิต และไม่สามารถจะเก็บรักษาไว้ได้นาน (มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2533)

ชูศักดิ์ จูญสวัสดิ์ (2545) ได้สร้างความแตกต่างอย่างชัดเจนในการนิยามความหมายของทุน ซึ่งได้นิยามทุนโดยปฏิเสธที่จะนำเงิน เข้ามาอยู่ในขอบข่ายของการให้ความหมายของทุน โดยกล่าวว่า ทุน (Capital) หรือ สินค้าเพื่อการลงทุน (Investment goods) หมายถึง สิ่งทั้งหลายที่ซ่อมก่อให้เกิดการผลิต ดังนั้น เครื่องมือ เครื่องจักร โรงงาน โภตสา ฯลฯ รวมทั้งสิ่งอำนวยความสะดวกด้านการจำหน่ายจ่ายเจก ซึ่งถูกนำมาใช้ในการผลิตสินค้า และบริการ รวมทั้งจัดส่งไปถึงมือของผู้บริโภค จึงล้วนอยู่ในความหมายของคำว่า “ทุน” ส่วนกระบวนการผลิต และการสะสมสินค้าทุน เรียกว่าการลงทุน (Investment goods) แต่ทุนในที่นี้ มิใช่เงิน หรือสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ เรียกว่า เงินทุน (Money capital) เพราะเงินเป็นเพียงสิ่งที่ใช้ในการซื้อเครื่องมือ เครื่องจักร และสิ่งที่ซ่อมในกระบวนการผลิตทั้งหลาย ดังนั้น เงินจึงมิได้ก่อให้เกิดการผลิต และไม่นับเป็นทรัพยากรในทางเศรษฐกิจ แต่ซ่อมในกระบวนการผลิตทั้งหลาย การแลกเปลี่ยนสินค้า และบริการมากกว่า โดยแนวความคิดดังกล่าวได้สอดคล้องกับการให้ความหมายของทุนในงานเขียนที่ชื่อว่า “การพัฒนาเศรษฐกิจ” ของ สมพงษ์ ฝ่ายจำปา

ส่วน นราธิพย์ ชุติวงศ์ (2545) กล่าวว่า แนวคิดที่ได้ร่วมมุ่งยึดหรือแรงงานเข้าไว้ในความหมายของทุน ในลักษณะของอุปสงค์และอุปทานของทุนว่า ทุนสำหรับนักเศรษฐศาสตร์คือ สินค้าประเภททุน (Capital goods) ที่มีส่วนร่วมในการผลิตหรือกล่าวได้ว่า นักเศรษฐศาสตร์นิยามทุนในฐานะปัจจัยการผลิต เช่น เครื่องจักร เครื่องมือ โรงงาน รวมตลอดถึง แรงงานมุ่งยึดที่มีคุณภาพ ที่เรียกว่า “ทุนมุ่งยึด” มิใช่เป็นเพียงแผ่นกระดาษ เช่น ธนบัตร หรือใบหุ้น ปัจจัยการผลิตประเภทนี้จะแตกต่างจากที่ติดที่มีอยู่โดยธรรมชาติ โดยทุนเป็นปัจจัยการผลิตที่มุ่งยึดสร้างขึ้นในรูปของสิ่งที่ใช้ในการผลิตสินค้าอีกทوคนึง ซึ่งแสดงให้เห็นทุนมุ่งยึดที่ใช้แรงงานและทักษะในการทำงานก็จัดเป็นทุนประเภทหนึ่ง ไม่ว่ามีอยู่ทุนมุ่งยึดที่ใช้ความรู้ สดีปัญญาในการเพิ่มผลผลิตในการทำงานต่างๆ

ดังนั้น ในการอธิบายคำศัพท์ทางเศรษฐศาสตร์ได้ให้ความหมายของทุนว่า “ทุน” หมายถึง ทั้ง เงินทุน (Money capital) ที่ใช้ในการดำเนินงานและปัจจัยในการผลิตต่างๆ โดยกล่าวถึง คำว่า ทุน ที่มีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

1. ทุนเป็นความมั่งคั่ง (Wealth) ที่มุ่งยึดสะสมขึ้นมา ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่จะต้องใช้เวลาในการสร้าง และสะสม
2. ทุนเป็นความมั่งคั่งที่สร้างและสะสมไว้ เพื่อสร้างความมั่งคั่งต่อไป นั่นคือ ทุนจะเป็นปัจจัยการผลิตที่เรียกว่าทุนที่แท้จริง (real capital) ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ ทุน

คงที่ (fixed capital) ได้แก่เครื่องจักร เครื่องมือ โรงงาน เป็นสิ่งที่มีอายุการใช้งานยาวนาน และ ทุนหมุนเวียน (circulating capital) ได้แก่ตัตตุดิบ สินค้ากึ่งสำเร็จรูป

3. ทุนยังรวมถึงสินค้าคงเหลือ (inventory) ซึ่งหมายถึงสินค้าที่สังคมผลิตขึ้นเหลือ จากการบริโภคในปัจจุบัน เพื่อสำรองไว้ใช้ในการบริโภคในอนาคต

4. ทุนเป็นสิ่งที่หมวดเปลี่ยน หรือเสื่อมค่าได้ ถ้าใช้ไปเรื่อย ๆ โดยไม่ซ่อมแซมหรือ สร้างขึ้นมาใหม่

จากการให้ความหมายข้างต้น นอกจาก ทุน จะมีความหมายในฐานะที่เป็นปัจจัยในการผลิตสินค้าแล้ว ทุน ยังหมายถึงและได้ครอบคลุมถึงสินค้าคงเหลือ ซึ่งเป็นสินค้าขั้นสุดท้าย อันเกิดจากการผ่านกระบวนการผลิตแล้ว ญี่ปุ่น หิญีชีระนันทน์ ได้อธิบายความหมายที่น่าคำว่า “ทุน” เข้าไปอธิบายร่วมกับคำว่า “เศรษฐกิจพัฒนา” โดยกล่าวว่า “สิ่งใด ๆ ก็ตามจะเป็นทุนมิได้ถ้ามิใช่เศรษฐกิจพัฒนา” และให้คำจำกัดความว่า ทุน คือ เศรษฐกิจพัฒนาที่อยู่ในระหว่างการ循環 (Wealth in course of exchange) โดยให้ความเข้าใจของคำว่า “การ循環” มิได้หมายถึง เพียงแต่การผ่านจากมือหนึ่งถึงมือหนึ่งเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เมื่อ ใช้ประโยชน์จากพลังธรรมชาติ ในกระบวนการผลิต หรือเปลี่ยนรูปเพื่อเพิ่มเศรษฐกิจพัฒนา ทั้งนี้ญี่ปุ่นได้ให้ความหมายของเศรษฐกิจพัฒนาเป็นสิ่งที่เมื่อผลิตมาแล้วจะเพิ่ม หรือเมื่อทำลายไปแล้วจะลดเศรษฐกิจพัฒนา ส่วนรวม ในการเพิ่มราคาน้ำที่ดินมิได้หมายถึงการเพิ่มเศรษฐกิจพัฒนาของส่วนรวม เพราะว่าสิ่งที่เจ้าของที่ดินได้รับจากการที่ราคาสูงขึ้น ก็คือสิ่งที่ผู้ซื้อซึ่งเป็นผู้จ่ายให้แก่เจ้าของที่ดิน จะต้องสูญเสียไป หรือ เช่น การทำให้ที่ดินกลับเป็นทรัพย์สินของส่วนรวมร่วมกันของพลเมือง มิได้ทำให้เศรษฐกิจพัฒนาส่วนรวมลดลงไปเลยแม้เพียงนิดเดียว เพราะว่าสิ่งที่บางคนจะสูญเสียไปนั้น คนอื่น ๆ ก็จะได้มา

นอกจากนั้น ญี่ปุ่น หิญีชีระนันทน์ ยังได้แสดงแง่คิดเกี่ยวกับการนิยามความหมายของทุนว่า “ความคิดว่า ทุน คืออะไรนั้น ได้ทำการนิรนัยมาจากการคิดที่มีอยู่เดิมก่อนแล้ว ว่าทุนช่วยในการผลิตอย่างไร แทนที่จะกำหนดว่า ทุน คืออะไร แล้วจึงสังเกตดูว่า ทุนทำหน้าที่อะไร กลับมีการกำหนดหน้าที่ของทุนไว้ก่อนแล้วจึงให้คำจำกัดความของคำว่าทุน ซึ่งการแสดงความคิดดังกล่าวสะท้อนถึงการนิยามความหมายของคำว่า ทุน ในความหมายที่หลากหลาย และ การใช้ประโยชน์จากทุนที่จะทำหน้าที่ต่อการผลิตและการสร้างมูลค่าเพิ่มในทางเศรษฐศาสตร์

จากกล่าวสรุปได้ว่า มนุษย์จักคำว่า “ทุน” นานนาน อย่างน้อยก็เกือบสิ้นปีล่วงมา แล้ว แต่ทุนก็ถูกใช้ในความมุ่งหมายที่แตกต่างกันไป บ้างก็ใช้แทนตัตตุสิ่งของเงินทองโดยมองทุน เป็นเรื่องของมูลค่า บ้างก็ใช้แทนสิ่งที่เป็นนามธรรมโดยมองทุนเป็นเรื่องของคุณค่า อันได้แก่เรื่อง

ของจิตใจ และความดีงามต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม คนส่วนใหญ่เมื่อได้ยินคำว่า "ทุน" ก็มักจะมีความเข้าใจและนึกถึงเรื่องของวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทอง ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องทางเศรษฐศาสตร์ ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นเรื่องที่ถูกต้องเช่นกัน เพียงแต่ว่า หากจะพิจารณาคำว่าทุนไปในเชิงเศรษฐศาสตร์อย่างแท้จริงแล้ว คำว่าทุนอาจจะมีความหมายมากกว่าเรื่องของทรัพย์สินเงินทอง ซึ่งจะครอบคลุมไปถึงเรื่องอื่น ๆ อาทิ วัฒนธรรม แรงงาน หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ช่วยในการผลิต หรือช่วยให้เกิดกำไรขึ้นมา แม้แม้ว่า ในความคิดเห็นของนักเศรษฐศาสตร์ส่วนใหญ่จะมองว่า "ทุน" เป็นปัจจัยที่ช่วยให้เกิดการผลิตก็ตาม ก็ยังมีนักเศรษฐศาสตร์บางคนที่ได้มองทุนไปในมิติทางสังคมมากขึ้น คือได้มองถึงเรื่อง ทุนทางสังคม (social capital) ซึ่งเป็นทุนที่ไม่ใช่ตัวเงิน แต่เป็นปัจจัยอื่นที่ช่วยเสริมสร้างในกระบวนการการผลิต

2.3 ทุนทางสังคม (Social Capital)

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะพิจารณาทุนในมิติที่เป็นมูลค่าอันได้แก่เรื่องของวัตถุสิ่งของเงินทอง ฯลฯ หรือจะพิจารณาทุนในมิติของคุณค่าอันได้แก่เรื่องของจิตใจ หรือคุณค่าดีต่าง ๆ ฯลฯ ก็ตาม ก็ต้องเห็นว่า คำว่าทุนจะผูกพันวนเวียนอยู่กับเรื่องของการเดิมพัน ของงาน ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงกับเรื่องของการผลิต ดังนั้น คำว่า "ทุนทางสังคม" ที่จะนำมากล่าวในที่นี้ จึงถือเป็นทุนประเภทหนึ่งที่อาจจะมีความเกี่ยวข้องโดยตรงหรือโดยอ้อมกับการเพิ่มประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการผลิต รวมทั้งเป็นทุนที่มาจากการร่วมมือร่วมใจ หรือมาจากการสร้างความพึงพอใจต่อการดำเนินกิจกรรมในทุกประเภท ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคม สามารถทำลายกำแพงที่กีดขวางความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับสถาบัน หรือระหว่างสถาบันกับสถาบัน ทำให้ทุกฝ่ายทุกส่วนสามารถทำงานร่วมกันได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้น เมื่อได้ก็ตามที่คนได้มองเห็นผลประโยชน์ร่วมกัน มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มองเห็นคุณค่า มีความคาดหวัง และเป้าหมายร่วมกัน (common purpose) ก็จะทำให้คนหรือสถาบันสามารถทำงานร่วมกันให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้

นักปรัชญาทางสังคม เช่น Albert O. Hirschman เปรียบเทียบ ทุนทางสังคมไว้ว่า เป็นสมேือนทรัพยากรทางศีลธรรม (moral resource) และเป็นทรัพยากรประเภทที่ใช้ไม่มีวันหมด อย่างไรก็ตาม ทรัพยากรประเภทนี้จะไม่มีประโยชน์อะไรเลย ถ้าไม่ถูกนำมาใช้ ซึ่งต่างไปจากทุนทางกายภาพ (physical capital) และทุนอื่น ๆ ทั่วไปที่เคยมีมา (conventional capital) เพราะทุนเหล่านี้จะหมดไปเมื่อถูกนำมาใช้ Hirschman ได้เปรียบทุนทางสังคมว่า เป็นสมேือน สินค้าสาธารณะ (public good) ที่ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งเป็นการเฉพาะ (ใครคนใดคนหนึ่งไม่

สามารถใช้ประโยชน์ได้เพียงคนเดียวหรือกีดกันไม่ให้ผู้อื่นได้เข้ามาใช้) ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนกับสินค้าสาธารณะอีก ๑ เช่น อากาศที่สะอาด และความปลอดภัยจากท้องถนน อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยภาคเอกชน และจะต้องมาจากการกิจกรรมทางสังคมอีก ๑ อันประกอบไปด้วย ความผูกพันกัน จารีตประเพณี และความไว้วางใจกัน (ties, norms, and trust) ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมทางสังคมที่แตกต่างกัน (social setting)

ในที่นี่ ทุนทางสังคมจึงเป็นทุนประเพณีที่แตกต่างไปจากทุนประเพณีอื่น ๆ เป็นทุนที่มาจากการร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างกันของคน หรือสถาบันที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเชื่อของต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่สามารถใช้ประโยชน์จากมันได้ตลอดเวลา และเป็นสิ่งที่ยังคงมีเพิ่มมากขึ้น ไม่มีวันหมดสิ้น

2.3.1 ความเป็นมาของคำว่า “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” (Social Capital) ได้แพร่หลายมากขึ้นหลังจากที่ได้มีการถกเถียงเกี่ยวกับเรื่อง ประชาสังคม (Civil society) จากแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ชื่อ Robert Putnam และนักวิชาการคนอื่นที่ต้องการอธิบายถึงการนำวิถีชีวิตที่เหมาะสมของสังคมกลับคืนมา (reclaim public life) และธนาคารโลก (World Bank) ได้มีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ไปใช้อย่างกว้างขวาง ในด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาสังคม รวมทั้งการจัดการที่เป็นแนวทางการพัฒนาองค์กร

จากศึกษาพบว่า คำว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอภิปรายของ Lyda Judson Hanifan ในหนังสือ rural school community centres (Hanifan 1920) ซึ่งได้อธิบายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ ที่ดี (good will) การสร้างมิตรภาพ (fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (sympathy) และการติดต่อ สัมพันธ์กับทางสังคมระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา Hanifan ได้ กล่าวเพิ่มเติมว่า การสร้างทุนทางสังคมในชุมชน ก็เช่นเดียวกับกับองค์กรทางธุรกิจ คือจะต้องมี การสะสมทุนก่อนการดำเนินธุรกิจ การสร้างทุนทางสังคมโดยองค์กรทางสังคมนั้น ปัจจุบันบุคคล จะต้องสร้างมิตรภาพ และจะต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าครอบครัว เพราะ ปัจจุบัน หากอยู่โดยลำพังอาจจะไม่ได้รับการช่วยเหลือทางสังคม แต่ถ้าเข้าร่วมมีการติดต่อ กับเพื่อนบ้าน ทุนทางสังคมก็จะมีการสะสมขึ้นมา ความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวอาจจะช่วยให้ ปัจจุบันสามารถบรรลุถึงความต้องการทางสังคมที่ตนเองต้องการ และยังสามารถสนับสนุนให้เกิด

ศักยภาพของทุนทางสังคมมีความพอดีเพียงต่อการปรับปรุงการดำเนินชีวิตของคนทั้งชุมชนให้ดีขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเช่นนี้ ชุมชนเองโดยภาพรวมก็จะได้รับประโยชน์จากการร่วมมือของสมาชิกทุกคนซึ่งถือว่าต่างคนก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ในขณะที่ปัจจุบุคคลเองก็จะได้ประโยชน์จากการควบค้าสมาคมกันอันจะนำมาซึ่งความช่วยเหลือ ความเห็นอกเห็นใจ และมิตรภาพจากเพื่อนบ้าน

Robert D. Putnam (2000, p. 288-300) กล่าวถึงคำว่า “ทุนทางสังคม” ในงานของเขาว่าเป็นการศึกษาถึงทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี เมื่อปี 1970 ซึ่งได้พบว่า ทุนทางสังคมมีส่วนส่งเสริมการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตย Robert ได้ยกตัวอย่างการปกครองระหว่างแคว้นต่าง ๆ ของอิตาลี โดยนำมาเปรียบเทียบกัน เพื่อชี้ให้เห็นถึงปรากฏการณ์อันเนื่องมาจากทุนทางสังคมที่ก่อให้เกิดการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่ดี โดยยกตัวอย่างของแคว้น Emilia-Romagna and Tuscany และได้ชี้ให้เห็นว่า แคว้นดังกล่าวมีการจัดองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง ประชาชนมีความสนใจในประเด็นที่เป็นสาธารณะร่วมกัน และทำให้เกิดการรวมกลุ่ม (ไม่ใช่วรัมกันเพราระบบอุปถัมภ์) ประชาชนมีความไว้เนื้อเชื่อใจกัน มีการปฏิบัติตอกันอย่างตรงไปตรงมา รวมทั้งมีการเคารพต่อกฎหมายอย่างเคร่งครัด ผู้นำในชุมชนมีความซื่อสัตย์ และมีการปฏิบัติต่อบุคคลต่าง ๆ อย่างเท่าเทียมกัน เครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายทางการเมืองของแคว้นเหล่านี้มีลักษณะเป็นไปในแนวทางมากกว่าแนวตั้ง ประชาชนในชุมชนมีค่านิยมเกี่ยวกับเรื่องความสามัคคี ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การมีส่วนร่วม และความซื่อสัตย์

นอกจากนี้ Robert D. Putnam ยังได้ยกกรณีตัวอย่างของแคว้นบางแคว้นที่มีลักษณะตรงกันขึ้ม อันได้แก่ Calabria และ Sicily นำมาเปรียบเทียบ ซึ่งพบว่า ประชาชนในแคว้นดังกล่าวขาดความเคารพในกฎหมาย แต่ในขณะเดียวกันประชาชนส่วนใหญ่ก็ต้องการกฎระเบียบที่เข้มงวดมากขึ้น Robert พบว่า สังคมที่อยู่ในภาวะสมมูลกันนี้ ได้ทำให้ทุกคนรู้สึกเหมือนไร้ความเจ้า และยังได้พบว่า มีการแสวงหาประโยชน์ส่วนตัว และประชาชนมีชีวิตอยู่อย่างขาดความสุข และ Robert ได้ชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเกิดของทุนทางสังคมนั้น เริ่มจากประชาชนในสังคมนั้น มีระบบคิด และค่านิยมที่ดี โดยได้นำมาให้เห็นว่า ระบบคิดที่ประชาชนเกิดความตระหนักรถึงปัญหาสาธารณะร่วมกัน ทำให้ทุกคนได้หันมาให้ความร่วมมือกัน หรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกันอาทิ มีความไว้เนื้อเชื่อใจกัน มีการเคารพกฎหมาย ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม รักความเสมอภาค มีความสามัคคี ขอบมีส่วนร่วม และมีความซื่อสัตย์ ซึ่งระบบความคิดและค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมนั้นเป็นไป

ทางที่ดี และนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากการกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี

นอกจากนี้ ยังมีผลงานเกี่ยวกับทุนทางสังคม จากนักคิดคนอื่น ๆ อีก เช่น Jane Jacobs (1961) ได้ศึกษาในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนในเมืองกับความไม่เป็นเพื่อน Pierre Bourdieu (1983) เขียนเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคม (social theory) James S. Coleman (1988) ได้ทำการชี้แจงของกรอบทฤษฎี โดยได้นำแนวคิดของ Putnam มาอธิบายว่าเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำ (actors and among actors) ที่จะส่งเสริมให้เกิดผลดีแก่กิจกรรม (productive activities) โดยพิจารณาในมิติของกฎหมายที่เกี่ยวกับโครงสร้างและองค์กรของแต่ละปัจเจกชนที่ได้จำไปใช้ (structure and organisation act) ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความสนใจของแต่ละบุคคลและมีการศึกษาทุนทางสังคมในบริบทที่เกี่ยวกับการศึกษา

ส่วน World Bank (1999) ได้กล่าวถึง ทุนทางสังคม และนำแนวคิดทุนทางสังคมไปใช้ในรูปของทุนแบบหนึ่งที่จำเป็นต่อการพัฒนา โดยพยายามที่จะตอบคำถามว่า อะไรเป็นทุนทางสังคมและจะทำอย่างไรเพื่อที่จะให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนสูงสุดต่อประเทศหรือชุมชน ซึ่งนับว่าเป็นแนวคิดที่ก่อให้เกิดการสร้างองค์กรที่เป็นประโยชน์ ทุนทางสังคม ในความหมายของ World Bank ได้แสดงหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่า การเพิ่มขึ้นของความยืดหยุ่นในสังคม สามารถนำไปพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

ต่อมา Francis Fukuyama (1999) ได้เขียนผลงานเรื่อง Social Capital and Civil Society โดยให้ทั้งความหมายและบทบาทของคำว่า ทุนทางสังคม ที่มีต่อระบบตลาดเสรีและประชาธิปไตย ในแง่ความหมายของทุนทางสังคม Francis Fukuyama ได้ชี้ให้เห็นถึงรูปธรรมของขั้นบธรรมเนียมที่ไม่เป็นทางการว่า สามารถสนับสนุนให้เกิดความร่วมมือระหว่างบุคคลสองคน หรือมากกว่าผู้คนขึ้นໄປได้ นับตั้งแต่เรื่องของธรรมเนียมต่างตอบแทนระหว่างพวกรพ้อง ไปจนถึงเรื่องที่มีความซับซ้อน ดังเช่น คำสอนในหลักศาสนา จึงจะเห็นได้ว่า โดยนัยของความหมายนี้ เรื่องเกี่ยวกับความไว้เนื้อเชือใจกัน ความเป็นเครือข่าย ความเป็นประชาสังคม และปรากฏการณ์ในลักษณะเดียวกัน เป็นเสมือนสิ่งที่เป็นผลมาจากการทุนทางสังคม มากกว่าจะเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคม ด้วยตัวของมันเอง

นอกจากนี้ Francis Fukuyama ได้กล่าวถึงบทบาทของทุนทางสังคมเกี่ยวกับระบบตลาดเสรีและทางด้านเศรษฐศาสตร์ไว้ว่า เป็นการลดต้นทุนในการดำเนินงาน เป็นทุนที่เกี่ยวข้องกับกลไกในการประสานงาน อาทิ การทำสัญญา การประสานงานที่มีสายบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้น กฎระเบียบของทางราชการ และการดำเนินงานอื่น ๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะมี

ความเป็นได้ที่การประสานงานโดยไม่มีเรื่องของทุนทางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องอาจจะประสบความสำเร็จลงได้เช่นเดียวกัน แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่า การประสานงานดังกล่าวจะต้องมีค่าใช้จ่ายในเรื่องต่าง ๆ ตามมา อาทิ ค่าใช้จ่ายในการตรวจสอบเพื่อติดตามผลงาน ค่าใช้จ่ายในการเจรจาตกลงกัน ค่าใช้จ่ายในการขึ้นศาล เพราะเป็นความคิดกัน และค่าใช้จ่ายในการบังคับคดี

นอกจากนั้นแล้ว การศึกษายังได้พบว่า มีนักวิชาการคนอื่น ๆ ที่ได้นำเอาเรื่องเกี่ยวกับทุนทางสังคมมาประยุกต์ใช้กับงานด้านธุรกิจและการพัฒนาองค์กร อาทิ Cohen and Prusak (2001) ได้มีผลงานที่เน้นทุนทางสังคมที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาและพัฒนาองค์กร (organizational maintenance and development) เช่นเดียวกับผลงานของ Wayne E. Baker (2001) ที่ได้นำเอาทุนทางสังคมไปใช้ในงานที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจและการพัฒนาองค์กร

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าที่มาของคำว่า ทุนทางสังคมในประเทศไทยที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตและระบบการจัดการที่มีความสมดุลเหมาะสมที่ได้เริ่มสูญหายไปจากสังคม ดังนั้น คำว่าทุนทางสังคม ที่นักวิชาการได้นำเสนอต่อสังคม ส่วนหนึ่งเป็นการเรียกร้องเพื่อให้สังคมเกิดความตระหนกต่อเรื่องดังกล่าว นอกจากนี้ คำว่าทุนทางสังคมในประเทศไทยที่พัฒนาแล้ว ได้เชื่อมโยงไปสู่เรื่องของการปกคล้องระบบประชาธิปไตย โดยมองเห็นว่า การมีองค์กรภาคประชาชนที่เข้มแข็งและประชาชนสนใจในประเด็นสาธารณะ มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย และมีการดำเนินการที่ไม่เป็นทางการแบบตรงไปตรงมา จะมีส่วนส่งเสริมทำให้การปกคล้องในระบบประชาธิปไตยเข้มแข็ง

นอกจากนี้ สิ่งที่นักวิชาการตระหนักให้ความสนใจ ถึงการมองเกี่ยวกับบทบาทของทุนทางสังคมต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการลดต้นทุนการผลิต เช่นเดียวกับธนาคารโลก ซึ่งเป็นองค์กรนานาชาติ ก็ได้นำเสนอบทบาทของทุนทางสังคมในรูปของความยืดเหดี่ยวกับทุนทางสังคม ที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ทุนทางสังคมในประเทศไทย สำหรับคำว่า ทุนทางสังคม ที่ปรากฏในประเทศไทยในระยะแรก ๆ ยังไม่ชัดเจนมากนัก แต่ได้พบผลการศึกษาจากนักวิชาการทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างชาติที่ได้ศึกษาถึงโครงสร้างของสังคมไทยในแต่ละมุมต่าง ๆ และได้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์บางประการของประชาชนในชุมชนไทยที่พอกจะกล่าวอ้างได้ว่า เป็นเรื่องที่ใกล้เคียงกับความหมายของคำว่า ทุนทางสังคม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับหลักการและวิถีชีวิต

นักวิชาการไทยท่านแรกที่ได้กล่าวถึง และให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก ในความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน/สังคม คือ ปรีดี พนมยงค์ (อ้างใน จัตุรพิทย์ นาถสุภา และคณะ 2541, น. 243-244) โดยท่านได้อธิบายไว้ในกฎหมายปกครองเกี่ยวกับลักษณะที่จัดตั้งขึ้นเป็น

ชุมชนขนาดย่อม ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของสมาชิกของชุมชน โดยไม่ต้องมีรูปแบบการปกครองมาก และใช้หลักความช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยสมัครใจในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เรียกว่า “สามัคคีธรรม” โดยในปี พ.ศ. 2500 อาจารย์ปรีดี ยังได้เขียนเกี่ยวกับประเพณีของชาวนาในเรื่องการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในหนังสือชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม” โดยได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ความเป็นอยู่ชนิดที่มีความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในสังคมน้อย ๆ นั้น ยังเป็นประเพณีต่อกันมาถึงชาวชนบทในปัจจุบัน ที่มีการร่วมมือกันในการทำงาน เช่น การลงแขก ไกนา ดำเนิน เกี่ยวข้าว ฯลฯ”

จากข้อความดังกล่าว จะเห็นได้ว่า อาจารย์บรีดี้ ได้สะท้อนถึงปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย ทั้งในส่วนที่เป็นหลักการและที่เป็นวิถีชีวิตของคนไทย โดยทั้งสองส่วนที่ถูกนำเสนอสามารถพิจารณาได้ในรูปของกระบวนการทางสังคม อาทิ ในส่วนที่เป็นหลักการของ สนธิรัตน์ โดยท่านได้นำเสนอให้เห็นถึงขั้นตอนของระบบคิดที่เป็นเรื่องของแนวคิดสหกรณ์ ที่เน้นการรวมคนมากกว่าการรวมเงิน เน้นความสามัคคีของสมาชิกในชุมชน ซึ่งระบบคิดนี้ จะมีผลต่อขั้นตอนการปฏิบัติ ทำให้เกิดกลุ่มสหกรณ์ เกิดความร่วมมือกันทำกิจกรรมของสมาชิก และส่งผลถึงผลลัพธ์อันได้แก่ ความเป็นปึกแผ่นของสมาชิกกลุ่มสหกรณ์ และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของกลุ่มสหกรณ์ ในส่วนที่เป็นวิถีชีวิต ท่านได้นำเสนอถึงขั้นตอนที่เป็นระบบคิดที่เกี่ยวกับค่านิยมอันเป็นประเพณีที่มีการสืบทอดกันมาจากการบูรพชน ที่เกี่ยวกับการลงแขกในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งส่งผลถึงขั้นตอนปฏิบัติทำให้สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และส่งผลต่อผลลัพธ์ คือทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้

ในช่วง พ.ศ. 2520 ได้มีนักวิชาการของสำนักคิดที่เรียกว่า "สำนักวัฒนธรรมชุมชน" โดยผู้นำทางความคิดของสำนักนี้คือนหนึ่ง คือ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีข้อโต้แย้งด้วยการวิพากษ์แนวทางการพัฒนาประเทศว่า พยายามดึงให้สังคมไทยต้องผ่านพบทรัสนิยมที่ขัดแย้งกับคุณค่าของสังคม (Anan 1993; Thongchai 1995; และ Kitahara 1996) โดย ดร. ฉัตรทิพย์ สนับสนุนให้คนท้องถิ่นศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนของตนเองในฐานะที่เป็นการวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึก ช่วยให้ตระหนักรถึงคุณค่าขององค์กรส่วนรวม (Chatthip 1991, p.120)

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการไทยอีกหลายท่านที่ได้พูดถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนในรูปแบบของการผสมกลมกลืนกัน (Harmony) ของชุมชน ได้แก่ บทหลวงนิพจน์ เทียนวิหาร (1947) เศรี พงศ์พิศ กาญจนา แก้วเทพ และบำรุง บุญปัญญา ซึ่งอาจถือได้ว่าท่านเหล่านี้เป็นผู้นำคนสำคัญที่ทำให้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีการเผยแพร่กว้างขวางในสังคมไทย ถึงแม้ว่าแนวคิดดังกล่าวจะไม่ได้กล่าวถึงคำว่าทุนทางสังคมโดยตรง แต่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนก็ได้ให้สำคัญ

แก่คน ให้คุณค่าและความสำคัญกับวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่ ว่าจะมีผลต่อการร่วมมือในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านได้อย่างไร

นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญอีกท่านหนึ่ง ที่เป็นที่ยอมรับของสังคมไทยอย่างกว้างขวาง ได้แก่ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วงศ์ ซึ่งได้ผนวกแนวความคิดและหลักการทางพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมในแนวคิดการพัฒนาดังกล่าว โดยได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับพุทธศาสนา สังคมความมุ่งมั่น และยุทธศาสตร์สามเหลี่ยมเขี้ยวแก้ว โดยเน้นสาระสำคัญที่เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาว่า การพัฒนาที่สมบูรณ์ที่จะต้องพัฒนาจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม รวมทั้งกระบวนการบริหารจัดการที่มาจากการฝ่ายต่างๆ นอกจากนี้ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ ยังได้เสนอให้ประชาชุมชนรวมกลุ่มกัน เป็นกลุ่มย่อย และเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้แก่ตัวสมาชิกเองในลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง (อ้างใน ฉัตรพิพิธ นาถสุภา และคณะ, 2541, น. 249)

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ได้มีการกล่าวถึงและให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ และการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันของคนในชุมชน ที่มีมาก่อนแนวคิดในเรื่องของทุนทางสังคม

นอกจากนี้ นักวิชาการสำนักแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ได้สะท้อนให้เห็นปัจจัยการณ์ของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย โดยซึ่งให้เห็นถึง ระบบคิดที่อยู่ในรูปของคุณค่า วัฒนธรรม ประเพณีของชุมชน โดยระบบคิดดังกล่าวได้ส่งผลถึงความสัมพันธ์ของสมาชิกในรูปแบบของความร่วมมือระหว่างกันในการแก้ไขปัญหา ซึ่งส่งผลถึงความเข้มแข็งของชุมชน ที่จะเห็นได้ในรูปของการรวมกลุ่มของประชาชุมชน และการเกิดมิเครือข่ายของชุมชน

ในขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่ง ที่ได้มีการพูดถึงความสัมพันธ์ของคนในสังคมหรือในชุมชนไทยรวมทั้งความสัมพันธ์ของคนในภูมิภาคเชียงตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีลักษณะความสัมพันธ์ในแนวตั้ง โดยนักวิชาการกลุ่มนี้ ได้ใช้แนวคิดในเรื่องของระบบอุปถัมภ์มาใช้ในการอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว อาทิ Hans-Dieter Bechstedt (1992) ได้พูดถึงตัวแบบของความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยว่า สามารถวิเคราะห์แนวคิดหรือทฤษฎีที่ยืนยันว่าลักษณะหมู่บ้านตามประเพณีของไทยค่อนข้างอิสระในการปกครองตนเอง มีลักษณะเป็นสังคมปิด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงและเป็นหน่วยของการร่วมมืออย่างหนึ่งหน่วย

โดย Bechstedt (1992, p. 266 - 272) ได้เสนอแนวคิดและได้แสดงหลักฐาน เป็นจำนวนมากที่บ่งชี้ว่า สังคมชนบทของไทยในอดีตเป็นหมู่บ้านที่เต็ียงตัวเองได้อย่างเพียงพอ (self-sufficient villages) รวมทั้งได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของระบบอุปถัมภ์ตามประวัติศาสตร์

ไทยว่า ความสำคัญและเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความแตกต่างผันแปรไปตามช่วงระยะเวลาในแต่ละยุคสมัย โดยในเขตที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางของประเทศ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์จะมีลักษณะรูปแบบของความเป็นสถาบันน้อยลง มีการใช้อำนาจบังคับควบคุมน้อยลง แต่มีการแยกเปลี่ยนผลตอบแทนในลักษณะถ้อยที่ถ้อยอาศัยกันมากขึ้น และอำนาจที่แท้จริงเป็นของท้องถิ่นจะมีลักษณะค่อนข้างเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถพึงพาอำนาจจากส่วนกลาง แต่จำต้องแสวงหาความชوبธรรมและการยอมรับในสังคมผู้นำท้องถิ่นจากชุมชนของตนเองอันมีผลทำให้ชานาสามารถสร้างความแข็งแกร่งให้แก่สุนแสวงของตนเองได้

เช่นเดียวกับ James C. Scott (1977) ที่ได้พยายามพูดถึงการเมืองในระบบอุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเชิงตะวันออกเฉียงใต้ กรณีของประเทศมา ฟิลิปปินส์ และไทยว่า ในสังคมประเพณีของชานา ได้มีการพัฒนาลักษณะช่วยให้เกิดความมั่นคงแก่ครอบครัวและช่วยให้เกิดการจัดสรรที่เหมาะสม เพื่อรักษาระดับของการยังชีพของแต่ละครอบครัว กลไกดังกล่าวนี้ เกี่ยวกับการควบคุมบังคับสมาชิกในชุมชน โดยกำหนดว่า ครูกตามที่จะสมควรจะมีสิทธิ์ได้มาก ก็ให้จัดสรรวิธีการจัดการส่วนหนึ่งไปให้กับคนอื่นในสังคม ดังนั้น บุคคลที่ร่วมมือกันนี้จะใช้ทรัพยากรเพื่อเกียรติยศและความมีหน้ามีตาของตนเอง หรือให้กู้ยืมเงินหรือบริจาคและอื่นๆ จะเห็นได้ว่า บุคคลที่ร่วมมือกันนี้จะใช้ทรัพยากรเพื่อเกียรติยศและความมีหน้ามีตาของตนเอง แต่ด้วยการทำงานของกลไกทางสังคมดังกล่าว ทำให้ผู้ที่มีมากกว่าได้ช่วยเหลือผู้ที่ขาดแคลน อย่างน้อยก็ช่วยให้คนอื่น ๆ ในสังคมพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ (minimum will-being of others) ความสำคัญของระบบกลไกที่ช่วยให้เกิดการกระจายรายได้ เช่นนี้ คือ กฎเกณฑ์ที่ทำงานภายใต้ระบบคุณธรรมของชานาในท้องถิ่น ซึ่งก็หมายถึงว่า ชานาไม่จำเป็นต้องพึงพาอำนาจจากภายนอกหรือพึงพาภูมิภาคเพื่อปักป้องตนเอง ต้องกันข้ามความร่วมมือและสุนแสวงของเข้าได้รับการรับรองโดยความชوبธรรมที่เข้าได้รับภายใต้กฎหมายในชุมชนท้องถิ่นของเข้าเอง

Bechstedt และ Scott ได้ให้ข้อมูลที่แสดงให้เห็นถึงความเห็นใจของชุมชนชานาไทยในอดีตที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจที่มีการพึงพาตนเอง มีการพึงพาซึ่งกันและกันภายในชุมชนมากกว่าการพึงพาภายนอก ถึงแม้จะมีระบบอุปถัมภ์ภายในชุมชน แต่ก็เป็นระบบอุปถัมภ์ที่มีความยืดหยุ่นถ้อยที่ถ้อยอาศัยกัน และไม่เป็นทางการมากนัก นอกจากนั้นยังมีการพัฒนาลักษณะนี้มาทำหน้าที่จัดสรรและกระจายทรัพยากรไปยังสมาชิกคนอื่น ๆ ให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ซึ่งภาพทั้งหมดที่ถูกนำเสนอี้ ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีความ

เชื่ออาทรอตอกนภัยใต้ระบบคุณธรรมของชุมชน โดยBechstedt และ Scott ได้สะท้อนให้เห็นภาพของ “ทุนทางสังคม” ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยมาก่อน ด้วยการซึ่งให้เห็นถึงระบบคิดที่เกี่ยวกับระบบคุณธรรมของชุมชน และระบบอุปถัมภ์ที่มีความยึดหยุ่นและไม่เป็นทางการในสังคมไทย ที่ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย และรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้เกิดผลลัพธ์ อันได้แก่ ความเชื่ออาทรอระหว่างกันของคนในสังคม การจัดสรรและการกระจายทรัพยากรไปยังบุคคล อื่น ๆ รวมทั้งการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน และความสามารถพึงตนเองได้ของชุมชน ซึ่งระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ดังกล่าวได้ส่งผลกระทบถึงความพ่ออยู่พอกินของคนในชุมชน และการกระจายรายได้อย่างเป็นธรรมในชุมชน

แนวคิดและคำว่า “ทุนทางสังคม” ที่ถูกนำมาใช้ในสังคมไทย ได้เริ่มมีความชัดเจน และมีการนำมาใช้แพร่หลายมากขึ้นเมื่อปี 2540 โดยหลังจากที่ได้มีการจัดตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, น.23-24) โครงการของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมดังกล่าว ได้พยายามทำให้สังคมไทยหันกลับไปมองคุณค่าที่เคยมีอยู่ ซึ่งถือว่าเป็นทุนเดิมแต่อาจถูกมองข้ามไป ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจเป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเชื่ออาทรอ การช่วยเหลือเกื้อกูล เป็นต้น หรือเป็นสิ่งที่มีอยู่ในชุมชนและได้รับการถ่ายทอดมาจากรสชาต เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อและวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กรประชาชน เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการในโครงการดังกล่าว ได้เกิดการพื้นฟูทุนทางสังคมที่มีอยู่หรือบางที่เริ่มจะสูญหายไป ให้มีการนำกลับมาประยุกต์ให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนา ในระดับชุมชน ซึ่งหลังจากการดำเนินการของโครงการฯ ดังกล่าว คำว่า ทุนทางสังคม ก็ได้ถูกนำมาใช้ในประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง

จึงอาจกล่าวได้ว่า คำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย ที่ได้มีการกล่าวถึงอย่างชัดเจน และถูกนำมาใช้อย่างเป็นทางการ ก็เพิ่งจะเมื่อไม่นานมานี้เอง แต่ถ้าจะพิจารณาถึงปรากฏการณ์ที่แสดงถึงความช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้คนในสังคมไทย ความเห็นอกเห็นใจ ความเชื่ออาทรอ กัน หรือความมีน้ำใจต่อกัน ก็อาจจะกล่าวได้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ได้เคยมีปรากฏในสังคมไทยมาช้านานแล้ว

อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาจากผลงานด้านวิชาการที่ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในประเทศไทย จะเห็นได้ว่า มีผลงานทางวิชาการหลายชิ้นที่ได้มีวิวัฒนาการมาจากการคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาและแนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั้งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่ประเทศไทยได้ประสบกับวิกฤตทางเศรษฐกิจและที่ได้มีโครงการกองทุนเพื่อสังคม (SIF) เกิด

ขึ้นในสังคมไทย คำว่า “ทุนทางสังคม” ก็ได้ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวาง โดยมีความหมายที่ครอบคลุมไปในหลายบริบท เช่น เรื่องของวัฒนธรรม ได้แก่ เรื่องของภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ หรือเรื่องของความเป็นชุมชน ได้แก่ ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งในเรื่องขององค์กรภาคประชาชน ผู้นำ เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งโดยภาพรวมจะเห็นได้ว่า นักวิชาการไทยหรือแม้แต่ผลการศึกษาที่เกี่ยวกับสังคมไทยของนักวิชาการต่างชาติ ได้สะท้อนให้เห็นภาพของทุนทางสังคมไทยที่เคยมีมาในอดีตอย่างชัดเจน รวมทั้งการซึ่งให้เห็นถึงระบบคิดในสังคมไทย ที่เกี่ยวกับคุณธรรมของชุมชนซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากการหลักคำสอนในพุทธศาสนา ค่านิยม ประเพณีอันดีงามที่สืบทอดมาจากการบูรพชน รวมทั้งระบบอุปถัมภ์โดยเฉพาะในชุมชนที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ ที่มีความยืดหยุ่นไม่เป็นทางการ สิงต่างๆ เหล่านี้ ได้ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน และส่งผลถึงความความไว้เนื้อเชือใจกัน ความเอื้ออาทรระหว่างกัน ความเป็นกลุ่มเป็นก้อนและความเป็นเครือข่ายระหว่างกันของคนในสังคมไทย ซึ่งมีผลต่อสภาพความเพียงพอหรือความพออยู่พอกินของคนในชุมชน รวมทั้งความสามารถพึงพาอาศัยกัน และการพึ่งพาตนเองของชุมชนไทยด้วย

จากการศึกษาดังกล่าว นอกจากจะทำให้ทราบถึงความเป็นมาในเชิงประวัติศาสตร์หรือในเชิงวิวัฒนาการของทุนทางสังคมแล้ว ยังทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการ (process) และในรูปของระบบ (system) โดยจะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคม มีการเปลี่ยนแปลงในขั้นตอนต่าง ๆ นับตั้งแต่ขั้นของระบบคิด ที่ส่งผลถึงขั้นตอนของวิธีปฏิบัติ และขั้นของการเกิดผลลัพธ์ และผลกระทบต่อชุมชนหรือสังคม

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันระหว่างทุนทางสังคมของประเทศไทย พัฒนาแล้วและประเทศไทยกำลังพัฒนา ได้แก่ การมีอยู่และการสูญหายไปของทุนทางสังคม สิ่งที่น่าจะเป็นภารกิจหลักของการศึกษา ก็คือการตั้งคำถามว่า ทุนทางสังคมหายไปได้อย่างไร อะไรเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคมของแต่ละสังคมหายไป และจะมีวิธีการสร้างหรือเรียกເອาทุนทางสังคมกลับคืนมาสู่สังคมต่าง ๆ ได้อย่างไร การที่จะสามารถสร้างหรือเรียกເອาทุนทางสังคมกลับคืนมาได้นั้น สิ่งแรกที่สำคัญเห็นจะเป็นเรื่องของความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคม อย่างถ่องแท้ชัดเจน แต่จากการศึกษาผลงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของทุนทางสังคมในอดีตที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่า มีการนำเสนอในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีความแตกต่าง ทำให้การรับรู้ ความเข้าใจ ที่จะนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ให้เป็นระบบทำได้ค่อนข้างยาก อย่างไรก็ตาม จากการรวมผลการศึกษาทั้งของนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างชาติ พบว่า สิ่งที่ได้ถูกนำเสนอทั้งหมดอาจจะนำมาอธิบายใหม่ โดยการจัดให้อยู่ในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process)

กล่าวคือ ทุนทางสังคม เป็นหัวใจสำคัญที่มาจากการความเชื่อของอุตสาหกรรม การไว้วางใจซึ่งกันและกัน วิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคม และผลที่เกิดขึ้นคือการเพิ่มผลผลิตในการพัฒนาต่างๆ ดังนั้น ถึงที่เป็นเป้าหมายเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่งของการศึกษา ก็คือการพัฒนากรอบความคิดเพื่อใช้ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม ซึ่งกรอบความคิดดังกล่าว จะได้นำเสนอให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้นในตอนต่อไป

2.3.2 ความหมายคำว่า “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นสิ่งหนึ่งที่หมายถึงความเชื่อในความหมายและให้ความหมายที่หลากหลาย ทุนทางสังคมเป็นนามธรรม ที่ไม่อาจนับออกมากว่ามีมูลค่าเท่าใด แต่มีความรู้สึกว่ามีอยู่ในสังคม ซึ่งน่าจะมีหลายประเภทและมีรายละเอียดมากมาย ถึงที่เรียกว่า ทุนทางสังคมนั้น มีอยู่ในทุกสังคมแต่มีขนาดข้อยต่างกัน และเป็นทุนที่เกี่ยวพันกับความรู้สึกว่า “มีพ่อ” “มีคุณธรรม” “รักและเป็นปัน” ฯลฯ (นพ.ชาตรี เจริญศิริ, 2543, น. 6-7)

การให้ความหมายของทุนทางสังคมนั้น จึงมีความแตกต่างตามนัยและบริบทที่แตกต่างของผู้ให้ความหมายและประสบการณ์ในการทำงาน ซึ่ง Fukuyama (1997) นักวิชาการทางตะวันตกได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า หากจะกล่าวในความหมายทั่ว ๆ ไปหรือให้กินความหมายอย่างกว้างขวางแล้ว ทุนทางสังคม เป็นสมือนครรชชาติพื้นฐานที่มีอยู่ในแต่ละสังคมที่จะก่อให้เกิดการกระทำที่เป็นประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งได้แก่ ข้อมูลข่าวสาร การไว้วางใจกัน และจริยธรรมที่เกี่ยวกับการพึ่งพิงกัน หรือการต่างตอบแทนกัน (information, trust, and norms of reciprocity inheriting in one's social networks)

Robert D. Putnam (1993, p. 83-116) กล่าวถึงความหมายทุนทางสังคมว่า เป็นส่วนที่เชื่อประยุชน์ต่อทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกันและกัน ที่ส่งผลให้เกิดความสอดคล้องต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

James Coleman (1994) ได้อธิบายและให้ความหมายทุนทางสังคมว่า เป็นชุดของความสัมพันธ์ (set of relationships) ระหว่างคน เป็นความสัมพันธ์ที่มีผลมาจากการมีค่านิยมร่วมกัน (set of shared values) และการมีสำนึกร่วมกันของความไว้วางใจ (sense of trust) ระหว่างกัน ซึ่งเหล่านี้ถือเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนหรือมากกว่าที่ได้แสดงออกมากและส่งผลดีต่อกิจกรรมที่ได้กระทำในมิติดังกล่าว ทำให้เห็นได้ว่า ทุนทางสังคมนั้น เป็นโครงสร้างทางสังคมที่เกิดขึ้นกับปัจจัยบุคคลในองค์กรและในทางตรงกันข้ามในที่ที่มีทุนทางสังคมอ่อนแอก็จะมีปรากฏ

การณ์ของความขัดแย้งกันในค่านิยมและการขาดซึ่งความไว้วางใจระหว่างกัน (conflicting values and lack of trust)

Gary G. Wehlage (อ้างใน Anne Turnbaugh Lockwood, 2000) ได้ยกตัวอย่าง และอธิบายความหมายเกี่ยวกับทุนทางสังคมภายใต้แนวคิดของ Coleman ว่า โรงเรียนที่ขาดทุนทางสังคมจะเห็นได้จากการที่บุคลากรขาดความร่วมมือในการทำงานเป็นทีม แต่ละคนมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายส่วนตัวที่ปราศจากการคิดถึงผลประโยชน์ส่วนรวม ความสัมพันธ์ของเจ้าหน้าที่ที่เป็นอยู่จะเป็นไปอย่างผิวนอกความต้องการ ขาดความยึดเหนี่ยวซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง ขาดความความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และขาดการแบ่งปันแนวความคิดในสิ่งที่ควรจะมีการดำเนินงานร่วมกัน และว่า ทุนทางสังคมในมุมมองของวิถีชีวิตในสังคม (social life) คือ การมีเครือข่าย สถาบัน นโยบาย จริยศ และความสัมพันธ์ที่ทำให้คนทำงานร่วมกันได้ สร้างพลังร่วมกัน และสร้างความภาคีระหว่างกัน

Robert D. Putnam (1999) ได้เพิ่มเรื่องความไว้วางใจเข้าไปด้วย ซึ่งถือว่าเรื่องของความไว้วางใจเป็นสิ่งที่จะช่วยเชื่อมโยงระหว่างส่วนย่อย ๆ ของชุมชนเข้าด้วยกัน รวมทั้งการเชื่อมต่ออย่างแยกของสังคมเข้าด้วยกันในลักษณะตั้งกล้าว ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนสะพานเชื่อมที่จะทำให้เกิดความร่วมมือเพิ่มขึ้นระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลายในชุมชน และเป็นการเปิดกว้างสำหรับทุก ๆ คน อย่างไรก็ตาม ถึงแม่ทุนทางสังคมจะเปิดกว้างสำหรับกลุ่มผลประโยชน์ทั่ว ๆ ไป แต่ทุนทางสังคมก็คงจะไม่รวมถึงกลุ่มหรือแกงวัยรุ่นที่จะทำอะไรก็ได้ตามอำเภอใจ ทุนทางสังคมจึงมีทั้งเครือข่ายและธรรมเนียมปฏิบัติที่สมาชิกสามารถร่วมมือกันได้มากขึ้น เป็นการกระทำที่มีการคาดหวังภายใต้เป้าหมายทางเศรษฐกิจ รวมทั้งพฤติกรรมที่ค้นหาเป้าหมายของสมาชิกร่วมกัน

จากความหมายของทุนทางสังคมดังกล่าว Putnam ได้หมายถึงเรื่องของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน และความไว้วางใจระหว่างกัน เช่นเดียวกับ Coleman ก็ได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมไว้ว่า เป็นชุดของความสัมพันธ์ที่อยู่บนความคาดหวังและค่านิยมร่วมกัน รวมทั้งการมีสำนึกในความไว้วางใจระหว่างกันด้วย นอกจากนั้น Coleman ยังได้มองทุนทางสังคมเพิ่มเติมในมิติของวิถีชีวิตในสังคมว่า คือการมีเครือข่าย สถาบัน นโยบาย และจริยศ ซึ่งนอกจากมิติในแง่ของความหมายแล้ว ทั้ง Putnam และ Coleman ยังเสนอ มิติในแง่ของระบบ และกระบวนการของทุนทางสังคม โดยซึ่งให้เห็นว่า ระบบคิดที่อยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจกัน และจริยศ จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระบบเศรษฐกิจ สังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม

Robert D. Putnam (1991) ได้พยายามนำเสนอทุนทางสังคมด้วยการเชื่อมโยง มิติในปัจจุบัน อนาคต กับมิติในอดีต โดยอธิบายว่า ทุนทางสังคมซึ่งประกอบด้วยความไว้วางใจ กัน การต่างตอบแทนหรือการพึ่งพาอาศัยกัน การมีข้อพันธะกรณีร่วมกันของประชาชน ในส่วนที่เกี่ยวกับขบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรมนั้น สิ่งเหล่านี้เป็นรูปแบบของทุนทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นในอดีต และพยายามที่จะนำมาใช้ในปัจจุบันหรืออนาคต ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าว จึงเป็นความสัมพันธ์ที่มีการเชื่อมโยงระหว่างกันของสมาชิกในวัฒนธรรมเดียวกัน เป็นการสร้างความสำนึกร่วมกัน (sense of mutual obligation) และการทำให้รู้สึกปลอดภัยร่วมกันของหมู่สมาชิก

นอกจากนี้ Putnam (อ้างใน Carmen Sirianni and Lewis Friedland) ยังได้สรุปถึงทฤษฎีทางสังคมที่ทำให้มองเห็นเรื่องของทุนทางสังคมที่มีการสะสมหรือสำรองอยู่ในชุมชน ซึ่งลักษณะดังกล่าวทำให้ชุมชนเพิ่มขีดความสามารถในการแก้ปัญหาของชุมชนเองได้มากขึ้น จึงอาจสรุปได้ว่า ทุนทางสังคมที่สะสมและสำรองอยู่ในชุมชน จะเป็นตัวช่วยหล่อเลี้ยงสังคม โดยใช้จาริตร่วมเนียมปฏิบัติของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกันหรือการต่างตอบแทน และความไว้วางใจกันของคนในสังคม สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคมที่ลดการเอาเปรียบผู้อื่น ผู้คนในสังคมจะเกิดการรวมตัวกัน มีการสร้างสำนึกร่วมกัน มีการเปลี่ยนจาก ตัวฉัน (I) เป็นพวกเรา (we) และทำให้เกิดค่านิยมในเรื่องของประโยชน์ส่วนรวมระหว่างคนในสังคม

นอกจากนี้ นักวิชาการคนอื่นๆ ได้พยายามให้ความหมายทุนทางสังคมในแง่มุมที่กว้างขวางออกไป อาทิ Pretty and Ward (2001) ได้อธิบายเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่มีประเด็นหลักอยู่ 4 ประเด็น อาทิ 1) ความสัมพันธ์ของความไว้วางใจ (relations of trust) 2) การต่างตอบแทน และการแลกเปลี่ยน 3) กฎระเบียบของส่วนรวม จรริต และการลงโทษ (common rules, norms and sanctions) และ 4) การติดต่อ เครือข่าย และกลุ่ม (connectedness, networks and groups)

New Hampshire Charitable Foundation (1998) ได้ให้ความหมายและอธิบายว่า ทุนทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกที่มีความโง่ใจระหว่างกัน ทำให้เกิดจิตสำนึก เกิดการติดต่อกัน (connection) มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (belonging) และความเป็นชุมชน (community) ร่วมกัน โดยสิ่งเหล่านี้อยู่บนพื้นฐานของความเคารพซึ่งกันและกัน (mutual respect) ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) และมีการต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน (reciprocity) จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสิ่งที่เชื่อมโยงให้มีการติดต่อ (bridge) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ อาทิ ด้านชาติพันธุ์ ศีลธรรม อายุ หรือรายได้ และสร้างความผูกมัด

กราฟบแน่น (bond) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างหลากหลายในชุมชนให้มีจุดที่ร่วมกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงระบบและกระบวนการของทุนทางสังคม โดยซึ่งให้เห็นถึงระบบคิด ว่าเริ่มจากความสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน ระบบคิดเหล่านี้จะส่งผลถึงวิธีปฏิบัติในรูปของความสัมพันธ์และความเชื่อมโยงของสมาชิกในชุมชนให้มีความหนึ่งเดียวแฝงมากยิ่งขึ้น

World Bank (1999) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า เป็นสถาบัน (institutions) ความสัมพันธ์ (relationships) และบรรทัดฐาน/จริยศ (norms) ซึ่งมีลักษณะที่เป็นทั้งคุณภาพและปริมาณของการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคม ทุนทางสังคมไม่ใช่เกิดได้ในสถาบันทั้งหมดของสังคม แต่เป็นการที่เชื่อมสถาบันเหล่านี้เข้าด้วยกัน บรรทัดฐาน/จริยศ และความสัมพันธ์ในสังคมเป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในโครงสร้างของสังคมซึ่งสามารถทำให้ผู้คนเกิดความร่วมมือเพื่อเป้าหมายที่ pragmatism นัก นอกเหนือนั้น ทุนทางสังคมอาจจะถูกมองในลักษณะที่เป็นเจตคติและคุณค่าที่เกิดจากการดำเนินงานระหว่างคนภายในชุมชนและความช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจ และการพัฒนาจากภายนอกชุมชน

ทุนทางสังคมในมิติของ World Bank นั้น อาจจะไม่ใช่ระบบคิดและวิธีปฏิบัติที่เกิดขึ้นในองค์กร ชุมชนหรือสังคมเสมอไป ทุนทางสังคมสามารถเกิดจากภายนอกองค์กร ชุมชน หรือสังคมได้ด้วย โดยที่ World Bank ได้ยกตัวอย่างความช่วยเหลือหรือการรับการพัฒนาจากภายนอกชุมชน

นอกจากนี้ World Bank ได้เสนอแตกต่างไปจากความหมายอื่น ๆ คือการมองว่า ถึงแม้ว่าบางองค์กร หรือบางสถาบันจะไม่มีทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ทุนทางสังคมอาจจะมาจากการขององค์กรหรือสถาบันนั้น ๆ และทำหน้าที่เชื่อมโยงให้เกิดความสัมพันธ์ หรือความร่วมมือระหว่างกันขององค์กรหรือสถาบันดังกล่าวได้

Cohen and Prusak (2001) ได้อธิบายว่าทุนทางสังคมประกอบด้วย สิ่งที่เชื่อให้การติดต่อกันระหว่างบุคคลเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ (stock of active connections) ซึ่งก็ได้แก่ เรื่องของความไว้วางใจ (trust) และความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (mutual understanding) การมีค่านิยมร่วมกัน (shared values) การมีพัฒนาร่วมของสมาชิกที่อยู่ในรูปของเครือข่ายระหว่างคน (human networks) หรือระหว่างชุมชน ซึ่งจะก่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน ความหมายของทุนทางสังคมที่ Cohen and Prusak เห็นเหมือนคนอื่น ได้แก่การมองว่า ทุนทางสังคมเป็นระบบและกระบวนการที่ประกอบด้วยระบบคิดอันได้แก่ ความไว้วางใจระหว่างกัน การมีค่านิยมร่วมกัน รวมทั้งความเข้าใจอันดีระหว่างกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะส่งผลถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลให้

เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และเห็นว่า ทุนทางสังคมประกอบไปด้วยความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (understanding) ทั้งนี้ เพราะว่า ความเข้าใจอันดีระหว่างกันนั้น น่าจะเป็นสิ่งที่เกิดได้จากการเรียนรู้ระหว่างบุคคล ในขณะที่ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) อาจจะเกิดได้ทั้งจากการเรียนรู้และความเชื่อมั่นศรัทธาของบุคคล ซึ่งแสดงให้เห็นว่า มิติที่ Cohen and Prusak ได้นำเสนอขึ้น ทำให้สามารถมองได้ว่า ในระบบหรือกระบวนการทุนทางสังคมนั้น ระบบคิดของบุคคลหรือองค์กรอาจ จะได้เกิดจากความเชื่อ ความศรัทธา หรือเกิดจากการเรียนรู้ของบุคคลก็ได้

Francis Fukuyama (1997) ได้อธิบายทุนทางสังคมว่า เป็นชุดของค่านิยมที่ไม่เป็นทางการ และบรรทัดฐาน/จริยต์ร่วมกัน (norms shared) ของสมาชิกกลุ่ม ซึ่งทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน อย่างไรก็ตาม การมีค่านิยมและบรรทัดฐาน/จริยต์ร่วมกันก็ไม่ได้หมายความว่า สิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมทั้งหมด เพราะว่าคุณค่าเหล่านั้นอาจจะเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องก็ได้ ดังนั้น ค่านิยมและบรรทัดฐาน/จริยต์ ที่เป็นทุนทางสังคมนั้นจะต้องเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม (virtues) และกล่าวว่า ครอบครัวเป็นแหล่งทุนทางสังคมที่สำคัญ และทุนทางสังคมในระดับครอบครัวสามารถสร้างได้ยากกว่าในระดับสังคม เพราะในสังคมมีความแตกต่างกันมากกว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติจะมีความไว้วางใจและการตอบแทนกันมากกว่าที่ไม่ใช่ญาติ ถึงแม้ว่าเครือญาติที่มีความแตกต่างกัน เช่น คนที่แข็งแรงกับคนที่อ่อนแอก็ยังสามารถส่งเสริมให้เกิดทุนทางสังคมได้เช่นกัน ดังนั้น ทุนทางสังคม จึงเป็นทรัพยากร (resources) ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคนในสังคม ทรัพยากรในรูปของทุนทางสังคมได้แก่ ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จริยต์ และความเป็นเครือข่ายที่ได้ปรากฏขึ้น สำหรับในองค์กร/กลุ่มที่มีวัตถุประสงค์เพื่อส่วนรวม และมีทุนทางสังคมมาก ซึ่งจะเห็นได้จากการมีทรัพยากรที่อยู่ในรูปของบรรทัดฐาน/จริยต์มาก ก็จะพบว่า คนในสังคมมีการพึ่งพาอาศัยกันหรือต่างตอบแทนกันมาก ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าว จะส่งเสริมให้มีการต่อรองหรือการประนีประนอมและการกำหนดนโยบายที่ครอบคลุม ความเชื่อและความเห็นที่หลากหลายของประชาชนในกลุ่มและองค์กรได้มากขึ้น

นอกจากนี้ Fukuyama ยังได้นำเสนอเพิ่มเติม ซึ่งได้แก่ ค่านิยมที่ไม่เป็นทางการ และความสอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงาม ประเด็นดังกล่าวทำให้ความหมายของทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้นว่า จะต้องเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามเท่านั้น ดังนั้น ถึงแม้ความสัมพันธ์ของสมาชิกจะมีความอ่อนโยนต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือกัน มีการมุ่งประโยชน์ร่วมกัน และเป็นความสัมพันธ์กันอย่างไม่เป็นทางการก็ตาม แต่ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับศีลธรรมหรือความดีงามแล้ว ก็ไม่น่าจะถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม

ส่วนการมองว่าครอบครัวเป็นแหล่งทุนทางสังคมที่สำคัญและสามารถสร้างได้่าย กว่าระดับสังคมนั้น ได้สะท้อนให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ใกล้ชิด และค่านิยมความเชื่อเกี่ยวกับการสืบทอดเชื้อสายและเครือญาติ มีส่วนเป็นอย่างมากที่จะทำให้บุคคลเกิดความเชื่ออาท ช่วยเหลือ เกื้อภูลกัน ไว้วางใจกัน หรือต่างตอบแทนกัน ถึงแม้การต่างตอบแทนนั้นจะเป็นไปอย่างไม่เท่าเทียม กัน หรือคนหนึ่งอาจได้รับประโยชน์มากกว่าอีกคนหนึ่งก็ตาม

ส่วนการมองว่า ทุนทางสังคมเป็นทรัพยากรที่อยู่ในรูปของความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จริยิต และความเป็นเครือข่ายที่ปรากฏอยู่ในองค์กร/กลุ่มที่มุ่งประโยชน์ส่วนรวมนั้น ทำให้การพิจารณาเรื่องทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการมองว่า สังคมที่มีทุนทางสังคมมาก จะต้องมีสถาบันทางสังคมมาก มีกลุ่มหรือองค์กรที่ทำประโยชน์เพื่อสังคมมาก ซึ่งการมองเช่นนี้อาจจะมองในเชิงปริมาณมากเกินไป ดังนั้น การที่จะสรุปว่า สังคมใดมีทุนทางสังคมมาก นอกจากจะมองการมีอยู่ของสถาบันทางสังคม หรือกลุ่ม/องค์กรต่าง ๆ ในเชิงปริมาณแล้ว ก็จะต้องพิจารณาในเชิงคุณภาพด้วยว่า สถาบันฯ กลุ่มหรือองค์กรเหล่านั้น มีทรัพยากรที่อยู่ในรูปของความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จริยิต และความเป็นเครือข่ายมากน้อยเพียงใดประกอบด้วย

การศึกษาข้างต้นได้ชี้ให้เห็นว่าทรัพยากรที่เกี่ยวกับจริยิต การต่างตอบแทนนั้น จะช่วยให้สมาชิกในสังคมมีการต่อรองกัน หรือประนีประนอมได้่ายิ่งขึ้น และมีการกำหนดนโยบายที่ครอบคลุมความเชื่อและความเห็นที่หลากหลายของประชาชนได้มากขึ้น สิ่งนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า สังคมที่มีทรัพยากรเกี่ยวกับจริยิตการต่างตอบแทน จะมีการคำนึงถึงความแตกต่าง หลากหลายของประชาชน และจริยิตดังกล่าวก็ทำให้ประชาชนมีความชัดเจนยังกันน้อยลง เพราะต่างคนต่างก็มีสำนึกในการพึงพาอาศัยกันอยู่แล้ว

Social Capital Interest Group (SCIG) ได้มีการนิยามทุนทางสังคมอย่างเป็นทางการว่า เป็นศักยภาพหรือความสามารถที่เป็นไปได้ที่จะพัฒนาให้เกิดเป็นผลประโยชน์ได้ (the potential benefits) เป็นความได้เปรียบของกลุ่มคนหรือชุมชน เพราะทุนทางสังคมสามารถทำให้เกิดประโยชน์ได้โดยการกระทำที่ดีงามของคนหรือกลุ่มคนที่มีความเห็นอกเห็นใจกัน และมีความสำนึกร่วมกันที่จะก้าวไปข้างหน้า ซึ่งคำนิยามดังกล่าวได้สอดคล้องกับ Lindon Robison และ Marcelo Siles ซึ่งได้ให้ความหมายเพิ่มเติมไว้ว่า ทุนทางสังคม คือ คนหรือกลุ่มคนที่มีความเกี่ยวข้องกัน ดูแลเอาใจใส่ซึ่งกันและกัน มีความเคารพต่อกัน และมีจิตสำนึกรู้ผูกพันกัน จึงจะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าว เป็นเสมือนสิ่งดี ๆ ที่ถูกคาดหวังขึ้นในการแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนหรือกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งการมองว่าทุนทางสังคมเป็นศักยภาพหรือความสามารถที่

เป็นไปได้ที่จะพัฒนาให้เกิดเป็นผลประโยชน์ได้นั้น (the potential benefits) ทำให้มองเห็นภาพของชุมชนแต่ละแห่งว่า มีศักยภาพไม่เท่ากัน และขึ้นอยู่กับทุนทางสังคมที่มีอยู่

อย่างไรก็ตาม ทั้ง SCIG, Lindon Robinson และ Marcelo Siles ต่างก็มองทุนทางสังคมในมิติของระบบคิด และวิธีปฏิบัติความกันไป ซึ่งสามารถจำแนกได้ว่า ในส่วนที่เกี่ยวกับระบบคิด ต่างก็มองว่าทุนทางสังคมประกอบด้วยความสำนึกร่วมกันที่จะก้าวไปข้างหน้า หรือมีจิตสำนึกรุกพันกันของคนในสังคม รวมทั้งการมีค่านิยมในการเคารพต่อกัน และค่านิยมต่างตอบแทน หรือแลกเปลี่ยนระหว่างกัน ซึ่งระบบคิด และค่านิยมดังกล่าวทำให้คนในสังคมมีวิธีปฏิบัติต่อกันด้วยความเห็นอกเห็นใจ รวมทั้งการเอาใจใส่ดูแลซึ่งกันและกัน

ดังนั้น ทุนทางสังคม จึงหมายถึงเรื่องของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจระหว่างกัน และเป็นชุดของความสัมพันธ์ที่อยู่บนความคาดหวังและค่านิยมร่วมกัน ทุนทางสังคมอาจมองในมิติที่กว้างขึ้น เป็นการมองสังคมที่นอกเหนือจากตัวองค์กร สถาบัน หรือชุมชน ซึ่งการมองทุนทางสังคมในมิติระหว่างองค์กร ระหว่างสถาบัน และระหว่างชุมชนนี้ จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมจึงเป็นเรื่องของการเชื่อมโยงกันระหว่างองค์กร สถาบัน หรือเครือข่ายชุมชน ที่เป็นเรื่องนอกเหนือจากระบบคิดและวิธีปฏิบัติที่เกิดขึ้นในองค์กร ชุมชน หรือสังคมเท่านั้น ซึ่งหมายความว่า ทุนทางสังคมสามารถเกิดจากภายนอกองค์กร ชุมชน หรือสังคมได้ด้วย ทุนทางสังคมอาจหมายถึงความเข้าใจขั้นดีระหว่างกัน (understanding) ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดได้จากการเรียนรู้ระหว่างบุคคล ในขณะที่ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) อาจจะเกิดได้ทั้งจากการเรียนรู้และความเชื่อมั่น ศรัทธาของบุคคล ทำให้สามารถมองได้ว่า ในระบบหรือกระบวนการทุนทางสังคมนั้น ระบบคิดของบุคคลหรือองค์กรอาจจะเกิดจากความเชื่อ ความศรัทธา หรือเกิดจากการเรียนรู้ของบุคคลก็ได้

จากความหมายต่างๆ ดังกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมจึงหมายถึง ค่านิยมที่ไม่เป็นทางการที่มีความสอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามและทำให้เกิดความชัดเจนว่า ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม ก็ไม่น่าจะถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม เพราะทุนทางสังคมเน้นความสัมพันธ์ใกล้ชิดและค่านิยมความเชื่อที่มีส่วนทำให้บุคคลเกิดความเอื้ออาทรช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไว้วางใจกัน หรือต่างตอบแทนกัน ในบรรทัดฐานและจารีตประเพณีที่ดีงามและมีความเป็นเครือข่ายที่ปรากฏอยู่ในองค์กร/กลุ่มที่มุ่งประยุชน์ต่อส่วนรวม

ความหมายคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย ได้มีนักวิชาการกล่าวถึงทุนทางสังคมกันมากขึ้น หลังจากเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจของประเทศไทย ปี 2540 และหน่วยงานที่ทำให้คำว่า “ทุนทางสังคม” แพร่หลายมากที่สุดได้แก่ กองทุนเพื่อสังคม (SIF) ที่ได้มองว่า ทุนของชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งประกอบด้วย (ทุน)ฐาน

ทรัพยากรธรรมชาติ และฐานวัฒนธรรม ความอึ้งอื้อเมื่อแผ่นดินไหว ภัยธรรมชาติ ใจหลอมความคิดและ การผนึกกำลัง การสร้างทักษะในการจัดการ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งทั้งหมดจะส่งเสริมให้เกิดความอึ้งอื้อทางความสามัคคี ที่ทำให้คนมีความเสียสละที่จะทำงานร่วมกัน โดยมี การรวมกำลังความคิด ความรู้ ศติปัญญา และความชำนาญที่มีอยู่ไปใช้ในการจัดการแก้ไขปัญหาร่วมกัน

อนาคตบุตร (2544) กล่าวถึงทุนทางสังคมในลักษณะของความเข้มแข็งของชุมชนว่า นิใช่เป็นเรื่องที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย แต่หากเป็นคุณค่าเดิมที่สังคมไทยมีอยู่แล้ว ไม่ว่า จะเป็นความมั่นใจต่อกัน การแบ่งปันซึ่งกันและกัน ความอึ้งอื้อทางต่อกัน การเกาะเกี่ยวกันทางสังคม การรวมกลุ่มเป็นองค์กร หรือการจัดตั้งเป็นเครือข่ายต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตร ผสมผสาน เครือข่ายโรงสีชุมชน เป็นต้น ทุนทางสังคมนี้ คือพลังสำคัญที่จะขับเคลื่อนชุมชนต่าง ๆ ให้มีความสามารถในการเพิ่มมูลค่าและทุนทางสังคมให้กับชุมชนตนเองมากขึ้น มีความสามารถที่จะรักษา ปัญหา และมีความสามารถในการจัดการกับปัญหาได้มากขึ้น และท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงในระยะยาว

ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม (2544) ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคมเป็นนามธรรม หมายถึง ความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น ความสามัคคี รวมพลัง การมีองค์กร มีหน่วยที่จะจัดการ จัดระบบ ต่าง ๆ ในชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม มีจุดรวมใจ มีศีลธรรม มีความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลี่ยกัน สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้เรียกว่า เป็นทุนทางสังคม ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในท้องถิ่นและชุมชนให้มีการพัฒนาที่เข้มแข็งจริงจังและยั่งยืน

ประเศ วงศ์ (2542) ได้มองว่า ทุนทางสังคมเป็นพลังทางสังคมในการแก้ปัญหา วิกฤตของสังคมได้ โดยให้ความหมายทุนทางสังคมว่า “การที่คนมาร่วมกัน เอกความดีมาร่วมกัน เอกความรู้มาร่วมกันเพื่อแก้ไขปัญหาของสังคม”

อัมมา สยามวรา (2543) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า “เป็นการใช้ทรัพยากรของชุมชนในการแก้ปัญหา ทรัพยากรที่สำคัญ คือ ศติปัญญา และความอึ้งอื้อทางต่อกัน สิ่งเหล่านี้คือ ทุนทางสังคม” โดยนัยนี้ ทุนทางสังคมก็เป็นมิติในรูปแบบของทรัพยากรของชุมชน อันประกอบด้วยเรื่องของค่านิยม ความอึ้งอื้อทางต่อกัน รวมทั้งเรื่องของศติปัญญาที่มีอยู่ในชุมชนที่สมควรนำไปใช้ในการพัฒนาสังคม

อมรา พงศ์พาณิช (2543) กล่าวถึงทุนทางสังคมใน Thailand Social Monitor: Social Capital and the Crisis ว่า คือความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแง่รายและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบัน และ/หรือองค์กรต่าง ๆ ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ทั้งนี้ค่านิยมบรรทัดฐาน

ที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม นอกจานนี้ยังได้กล่าวถึง ทุนทางสังคมโดยเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ในระบบคุปลัมภ์ ที่มีค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งการมีเครือข่ายการตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน และได้กล่าวถึงการนำแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมไปขยายใช้กับงานพัฒนาในปัจจุบัน

อันันท์ กัญจนพันธ์ (2544, น.20) กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า ทุนทางสังคม คือ วิธีคิด และระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความเป็นชุมชน เช่น การจัดการทรัพยากร การจัดระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันในสังคมชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหลือธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยวิธีคิดเชิงขั้non และเกี่ยวข้องกับเรื่อง ระบบความรู้/ภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยภูมิปัญญาที่มาจากการใช้ความรู้นั้น ซึ่งอาจเป็นในรูปของจริต ภูมิปัญญา หรือภูมิปัญญาทางสังคม พร้อมกันนั้นก็ต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ เช่น การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ การจัดการทุนเป็นต้น

นอกจากนี้ อันันท์ ยังกล่าวถึงทุนที่เป็นเสมือนทุนทางสังคมเดิมของสังคมไทย ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อที่ดีในการนำไปประยุกต์ใช้ความหมายของเรื่องต่าง ๆ คือ มิติทางวัฒนธรรม โดยมิติทางวัฒนธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ชุมชนพยายามจะรื้อฟื้นขึ้นมา เพราะมีนัยสำคัญทางสังคม เพื่อประโยชน์ของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการปลูกจิตสำนึก หรือรักษาสำนึกรักของชุมชนและเครือข่ายของชุมชนที่ต้องสัมพันธ์กันในการดำรงชีวิต และมักเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรที่ชุมชนต้องอยู่อาศัย ไม่ว่าเป็น แม่น้ำลำคลอง ป่าตันน้ำ ทะเล โดยจะเห็นได้จากมิติของความสัมพันธ์ผ่านงานบุญ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เตือนให้รู้ว่า ชีวิตเราที่อยู่มาได้ก็เพราะสำนึกรักในคุณค่าของทรัพยากรและร่วมกันรักษา อีกทั้งยังมีความหมายในแง่ที่เป็นการยืนยันในคุณค่าหรือภูมิปัญญาทางสังคมบางอย่าง เช่นภูมิปัญญาทางสังคมที่ข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรส่วนรวมร่วมกัน เป็นต้น

ส่วนการระดมทุนเพื่อสังคม อันันท์ กล่าวว่า ทุนทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานทางความคิดและอุดมการณ์ของระบบสวัสดิการในสังคมไทยนั้น อยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการคือ การต่างตอบแทนกัน (reciprocity) และหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ดังนั้น จะเห็นได้ว่า อันันท์ ได้เสนอทุนทางสังคมในมิติที่เป็นระบบคิด หรือวิธีคิด กับวิธีปฏิบัติ หรือระบบความรู้ในการจัดการกับวิถีชุมชนไว้อย่างชัดเจน และได้นำเสนอในมิติทางวัฒนธรรมว่ามีความเกี่ยวโยงกับเรื่องทุนทางสังคมอย่างใกล้ชิด

ชัยวัฒน์ ติระพันธ์ (2542) ได้แสดงความสัมพันธ์ ระหว่างประชาสังคม กับทุนทางสังคมว่า “ประชาสังคม” ไม่ใช่เป็นเพียงแค่การที่คนมาอยู่ร่วมกันเท่านั้น แต่คุณเหล่านั้นต้องมี

ปฏิสัมพันธ์ต่อกัน พุดจาสื่อสารในจุดมุ่งหมายที่ไปด้วยกัน จนเกิดคุณภาพใหม่ การที่คนแต่ละคน มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันจะทำให้เกิดคุณภาพใหม่ที่แต่ละคนไม่มี ยิ่งมีการปฏิสัมพันธ์ดีเท่าใดก็ยิ่ง ก่อให้เกิดคุณภาพสูงขึ้น จนทำให้เกิดทุนทางปัญญา - ทุนทางสังคม และก่อให้เกิดประชาสังคมขึ้น นั่นคือ ประชาสังคมที่ดี จะต้องก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ นำไปสู่การเกิดปัญญา และก่อให้เกิด ทุนทางสังคม จากกล่าวได้ว่า “ประชาสังคม” เป็นเพียงแค่สื่อ แต่เนื้อหาของมัน คือ ทำให้เกิด ปัญญา เกิดทุนทางสังคม ที่ทำให้คนฉลาดขึ้นนั่นเอง

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการอีกกลุ่มนึงที่ได้เสนอในแนววัฒนธรรมว่าวัฒนธรรม เป็นทุนทางสังคมอีกประการหนึ่ง เช่น ชัยอนันต์ สมุทรวนิช (2538, น. 16-24) ได้เสนอแนวคิด เกี่ยวกับวัฒนธรรมว่า “วัฒนธรรมคือทุน” ที่จะเป็นรากฐานในการพัฒนาประเทศที่มีความสำคัญ ต่อสังคมไทย วัฒนธรรมที่เป็นทุนมีลักษณะเป็น Culture Stock และการเปลี่ยนแปลงใน Culture Stock น่าจะถือได้ว่า เกิดการลงทุนหรือทำให้ทุนเดิม (มรดกทางวัฒนธรรม) สามารถรักษาคุณค่า ไว้ได้ ซึ่งความมั่งคั่งและความมั่นคงทางจิตวิญญาณที่เน้นความมั่งคั่งทางวัฒนธรรม ก็คือจุด หมายของความเป็นมนุษย์ที่มิใช่เพียงมนุษย์เศรษฐกิจหรือเทคโนโลยีเท่านั้น โดย ชัยอนันต์ มองว่า วัฒนธรรมเป็นทุนของสังคมหนึ่งๆ ที่มีมาอย่างต่อเนื่อง แต่ถ้าไม่มีการสืบสาน ขาดการเอาใจใส่ แลสนับสนุน ทุนทางสังคมก็ลดลงและหมดไป และในที่สุดคนในสังคมก็ขาดทุนทางชีวิตและเมื่อ วัฒนธรรมเป็นทุนอย่างหนึ่ง วัฒนธรรมก็มีผลผลิตหรือ Productivity แต่เป็นผลผลิตทางด้านการ สร้างคนที่มีความรอบด้านท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลง และการลงทุนในทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรมที่เป็นทุนเท่านั้นจึงจะช่วยรักษาสันติสุขของสังคมไทยไว้ได้ ดังนั้น ความหมายของ “ทุน ทางวัฒนธรรม” ของชัยอนันต์ น่าจะหมายถึง ทุนที่ก่อให้เกิดประโยชน์กับการพัฒนาประเทศโดย อาศัยพื้นฐานของสิ่งที่มีอยู่ในสังคมนั้น และพัฒนาไปสู่การยกระดับมาตรฐานทางสังคมที่จะส่งผล ไปสู่การพัฒนาในด้านอื่นๆ ในลักษณะของการเลือกใช้ที่เหมาะสม

ส่วน รังสรรค์ มนพิรพันธ์ (2539) กล่าวถึงทุนวัฒนธรรม ในเชิงเศรษฐศาสตร์ ว่า เป็นการนำวัฒนธรรมมาแฝงในรูปของสินค้าและบริการเพื่อเพิ่มมูลค่าในการผลิต ที่สร้างความพึง พอใจร่วมกัน โดยผ่านความร่วมมือในลักษณะของการสร้างสรรค์

นักวิชาการบางท่านกล่าวว่า “ทุนทางสังคม คือ เรื่องที่เกี่ยวกับขนาดหรือความ สมพันธ์ของผู้คนที่อยู่ในลักษณะของเครือข่ายหรือชุมชน มีทรัพยากรที่สะสมไว้และมีความพร้อมที่ จะนำพลังเครือข่ายและทรัพยากรทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจเหล่านั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์”

จากนัยดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ความหมายของคำว่า ทุนทางสังคม ของนักวิชาการ ไทยได้มีการนำเสนอในมิติที่หลากหลาย เริ่มจากการเสนอว่า ทุนของชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่าง

หนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย (ทุน) ฐานทรัพยากรธรรมชาติ ฐานวัฒนธรรม ความเชื่อทาง ความสามัคคี ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ที่ทำให้คนมีความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่ต่อกัน มีการรวมพลังความคิด ความรู้ ศติปัญญา และความชำนาญที่มีอยู่ไปใช้ในการจัดการแก้ไขปัญหา รวมทั้งมีกระบวนการ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอีกด้วย

ทุนทางสังคมเป็นคุณค่าเดิมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย ทุนทางสังคม สามารถก่อให้เกิดพลังที่จะขับเคลื่อนชุมชนได้ พลังในที่นี้ได้แก่ พลังแห่งปัญญาหรือความรู้ ซึ่งเป็นพลังที่จะช่วยให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างจริงและยั่งยืน นอกจากนี้ยังมีการนำเสนอบุคลากรทางสังคมที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ค่านิยมเกี่ยวกับความสามัคคี ความมีศรัทธาที่นำไปสู่การรวมจิตใจ และการรวมพลังของผู้คน รวมทั้งได้นำเสนอเรื่องของวัฒนธรรม ความมีศีลธรรม และการมีองค์กรในการจัดการกับระบบต่าง ๆ โดยมีความเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมและจะทำให้ชุมชนมีการพัฒนาที่เข้มแข็งอย่างจริงจังและยั่งยืนได้ต่อไป

ทุนทางสังคมในความหมายทั้งของนักวิชาการไทยและต่างประเทศ ยังมองในมิติที่เป็นพลังทางสังคม โดยเป็นพลังที่เกิดจากทุนทางสังคมนี้ จะเป็นพลังที่มาจากการรวมคน รวมความดี รวมความรู้และปัญญา เพื่อนำมาแก้ไขปัญหาของสังคม และมองในแง่ของทรัพยากรของชุมชน อันประกอบด้วยเรื่องของค่านิยมความเชื่อทางการต่อ กัน รวมทั้งเรื่องของศติปัญญาที่มีอยู่ในชุมชน

นอกจากนี้ ก็มีมุมมอง ทุนทางสังคม ในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนที่มีทั้งในแควรับและแนวตั้ง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ และค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณ รวมถึงค่านิยมและบรรทัดฐานที่สังคมยึดถือที่มีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน เครือข่าย และประชาสังคม

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาแล้วจะพบว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในแต่ละสังคม เป็นเรื่องของระบบคิดของคนในสังคม ที่จะส่งผลถึงวิธีปฏิบัติในหมู่ประชาชนที่จะสร้างประโยชน์ร่วมกันในด้านต่าง ๆ ทุนทางสังคม จึงมีประสิทธิภาพในการดำเนินงานด้านเศรษฐกิจ เช่นการลดต้นทุน หรือสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนได้

ทุนทางสังคมอาจมองในมิติของระบบ และกระบวนการทางสังคมได้ โดยทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องของระบบคิดและอยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจกัน ความสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีจาริตร และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระบบเศรษฐกิจสังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม

การที่จะพิจารณาว่า ทุนทางสังคมที่เกิดจากการมีสิ่งอื่นที่ดีในชุมชนมีหรือไม่ (good 'stock' of social capital) อาจดูได้จากสถิติและตัวเลขต่าง ๆ อาทิ ตัวเลขที่แสดงให้เห็นว่า มีอัตราการเกิดอาชญากรรมต่ำ การมีสุขภาพดี การมีการศึกษาดี และมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่ากลุ่มหรือองค์กรที่มีทุนทางสังคมสูง มักจะใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือในการทำงาน โดยจะใช้ทั้งในที่ทำงานและใช้เพื่อทำงานอื่น ๆ ด้วย มิติของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของ ความหนาแน่นของเครือข่ายทางสังคมนั้น (density of social networks) อาจจะพิจารณาได้จาก การที่มีคนมาร่วมกันในที่เดียวกันด้วยความตั้งใจที่จะต่อสู้ร่วมกับคนอื่นในกิจกรรมทางสังคมแบบ ไม่เป็นทางการ (informal, social activities) ในฐานะที่เป็นสมาชิกกลุ่มหรือสถาบัน

ศักยภาพของทุนทางสังคม เป็นสิ่งที่สามารถสร้างได้จากการมีสัมพันธ์ระหว่างคน ทุนทางสังคมสามารถถ่ายสิ่งที่เกิดกันระหว่างสถาบันได้ ดังนั้น เมื่อชุมชนมีทุนทางสังคม ชุมชน ก็สามารถทำงานให้มีความก้าวหน้าได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับข้อตกลงที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เป็นผลประโยชน์ ของส่วนรวม (common good) อย่างไรก็ตาม เมื่อคนมีความไว้วางใจผู้อื่น และได้แบ่งปันคุณค่า มีความคาดหวังและมีเป้าหมายร่วมกัน เพื่อทุกคนจะได้รับผลประโยชน์สูงสุดร่วมกัน

ทุนทางสังคมได้ถูกยอมรับว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย และถูกนำมาใช้ใน มิติที่หลากหลาย ซึ่งมีทั้งมิติที่กวางขวางครอบคลุมในสิ่งที่เป็นรูปธรรมอันได้แก่เรื่องของ ทรัพยากรธรรมชาติ และมิติที่เป็นนามธรรมอันได้แก่เรื่องของวัฒนธรรม ความรู้ ศติปัญญา และ จิตใจ ทุนทางสังคมอาจจะมองในมิติของระบบคิด และวิธีปฏิบัติ ที่เป็นกระบวนการ ส่วนระบบ ความสัมพันธ์ของคนที่ถูกมองว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคมนั้น อาจจะมีความสัมพันธ์ในแนวราบ หรือแนวตั้งก็ได้ รวมทั้งความสัมพันธ์จะเป็นระดับปัจเจก กลุ่มองค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย ก็ได้เช่นกัน การมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนอาจจะได้จากการมีคุณ ภาพชีวิตที่ดีของประชาชน (ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม) หรือการ เดิมพันเข้มแข็งของเครือข่ายทางสังคม มีความเชื่อว่า ทุนทางสังคมสามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้

2.3.3 สาเหตุสำคัญของการเกิดทุนทางสังคม

จากนิยามและความหมายดังกล่าว จะเห็นได้ว่าในหลาย ๆ ประเทศ รวมทั้งองค์กร ระดับโลกอย่างเช่น ธนาคารโลก (World Bank) ได้นำแนวคิดและวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับ ทุนทาง สังคม ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาองค์กร ชุมชน และการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งการ

นำทุนทางสังคมดังกล่าวไปประยุกต์ใช้เท่ากับเป็นการยอมรับถึงความสำคัญในแนวคิดของทุนทางสังคมที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง จากการศึกษาพบว่า การเกิดขึ้นของทุนสังคมมาจากสาเหตุ 2 ประการใหญ่ๆ คือ

1. เกิดขึ้นจากการเรียกร้องและความต้องการที่จะผลิกพื้นสิ่งที่มีคุณค่า ซึ่งได้แก่ ระบบคิด ค่านิยม ความไว้วางใจและความสัมพันธ์ในสังคมที่แต่ละสังคมมีอยู่ให้กลับคืนมา โดยมองหาทุนเหล่านั้นจากตัวบุคคลหรือผู้นำ องค์กร เครือข่าย และระบบการจัดการของชุมชน ฯลฯ มาประยุกต์ใช้ โดยคาดหวังว่า ทุนทางสังคมที่ได้ผลิกพื้นคืนมาจะสามารถทดแทนทุนเดิมที่กำลังสูญหายให้กลับคืนมาดังเดิม

Robert D. Putnam (1993) ได้ชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเกิดขึ้นของทุนทางสังคมนั้น เริ่มจากประชาชนในสังคมนั้นมีระบบคิดและค่านิยมที่ดี โดยได้เน้นให้เห็นว่า ระบบคิดที่ประชาชนเกิดความตระหนักรถึงปัญหาสาธารณะ ทำให้ทุกคนได้หันมาให้ความร่วมมือกัน หรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน อาทิ มีความไว้เนื้อเชื่อใจกัน มีการเคารพกฎหมาย ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม รักความเสมอภาค มีความสามัคคี ขอบมีส่วนร่วม และมีความซื่อสัตย์ ซึ่งระบบความคิดและค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมนั้นเป็นไปในทางที่ดี และนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี ซึ่งก็หมายถึงว่า เป็นการนำสิ่งที่มีคุณค่าในสังคมมาผลิกพื้นให้กลับคืนมา และสิ่งที่มีคุณค่าอันได้แก่ทุนทางสังคมเหล่านั้นจะก่อให้เกิดความสามัคคีและการพัฒนาในด้านต่างๆ

Fukuyama (1995) ได้กล่าวถึงกระบวนการของทุนทางสังคมว่า เริ่มจากค่านิยม เกี่ยวกับความเนียมที่ไม่เป็นทางการที่ก่อให้เกิดการต่างตอบแทนกันระหว่างบุคคล รวมไปถึงเรื่องของคำสอนในหลักศาสนา ที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือระหว่างบุคคล ผลที่เกิดจากค่านิยมและความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้น ได้นำไปสู่ความไว้เนื้อเชื่อใจกันระหว่างบุคคลมากขึ้น เกิดเป็นเครือข่ายมากขึ้น และมีความเป็นประชาสังคมมากขึ้น ซึ่ง Fukuyama ได้ชี้ให้เห็นผลกระทบในทางเศรษฐกิจที่อาจจะเกิดขึ้นจากการดังกล่าวด้วยว่า เมื่อบุคคลมีความไว้วางใจกันมากขึ้น มีความเป็นเครือข่ายกันมากขึ้น ก็จะทำให้เกิดการลดต้นทุนในการดำเนินงานได้ในที่สุดด้วยทุนทางสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดจากคนที่มีความประรรณจะร่วมมือกันบนพื้นฐานของความไว้วางใจ

สรุปว่า สาเหตุสำคัญประการหนึ่งของการเกิดแนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมขึ้นมาก็ เพื่อเรียกร้องให้สังคมพื้นฟูระบบคิดและค่านิยมที่เหมาะสม ด้วยการสร้างค่านิยมแบบไม่เป็นทาง

การเพื่อให้เกิดระบบการต่างตอบแทนระหว่างบุคคล และการยึดมั่นในศาสนาเพื่อให้เกิดความไว้เนื้อเชื่อใจระหว่างบุคคล อันจะนำไปสู่ความมีประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจและความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมที่ดี ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรในรูปของประชาสังคม และความเป็นประชาธิปไตย

2. เกิดจากความพยายามในการปลูกจิตสำนึกเพื่อเสริมสร้างพลังร่วมกัน (synergy) โดยให้ทุกคนทุกฝ่ายได้ตระหนักรถึงปัญหาและหล่อหลอมจิตใจร่วมกัน เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาองค์กร สถาบัน ชุมชนและสังคม ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ดังนั้น ในกระบวนการการปลูกจิตสำนึกเพื่อสร้างพลังร่วม จึงเป็นเสมือนปัจจัยที่จะก่อให้เกิด ทุนทางสังคม ที่มีอยู่แล้วในแต่ละบุคคล แต่ละองค์กร/สถาบัน หรือแต่ละชุมชน และสิ่งนี้ก็ถือว่ามีส่วนที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมขึ้น

Hanifan (1993) ได้เสนอในรูปของกระบวนการ (process) และการเกิดขึ้นของทุนทางสังคมว่า เริ่มจากการที่ปัจเจกบุคคลได้ตระหนักรถึงความสำคัญของการสร้างพลังด้วยการร่วมมือระหว่างกันในการแก้ไขปัญหา จากนั้นปัจเจกบุคคลก็จะสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น โดยอาศัยมิตรภาพและความเห็นอกเห็นใจกัน และผลจากการความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าว ทำให้สมาชิกทุกคนในชุมชนได้เข้ามาร่วมมือกันในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ทำให้เกิดพลังในการช่วยเหลือกันในชุมชน และขยายไปสู่กลุ่ม องค์กร เครือข่ายอื่นๆ ในลักษณะของความร่วมมือ ซึ่งก็หมายถึง กระบวนการสร้างพลังร่วม (synergy) นั้นเอง

Robert D. Putnam (1993) ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างค่านิยมของประชาชนกับการดำเนินงานทางด้านเศรษฐกิจการเมืองโดยมีการศึกษาในประเทศอิตาลี ผลการศึกษาได้เชื่อมโยงให้เห็นถึงวัฒนธรรมของประชาชน (civic culture) ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคมและการพัฒนาเศรษฐกิจสังคม โดยในการศึกษาครั้งนี้ Putnam ได้เปรียบเทียบทางสังคมว่าเป็นสมมุติฐานแม่เหล็กที่เหนี่ยวนำให้เกิดการจัดระเบียบของเศรษฐกิจสังคม และก่อให้เกิดความเป็นชุมชนอย่างแท้จริง (civic community) และนั่นก็เป็นกระบวนการสร้างพลังร่วมที่ค้นหาปัจจัยร่วมที่ให้ทุกฝ่ายมาร่วมมือกันในการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคม

สำหรับสังคมไทย กระบวนการสร้างพลังร่วมเพื่อพลิกฟื้นทุนทางสังคม ได้เกิดขึ้นจากโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) โดยโครงการดังกล่าว เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในรูปแบบขององค์กรชุมชนและเครือข่าย ที่เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนต่างๆ ของ การพัฒนาชุมชน กระบวนการสร้างพลังร่วมก่อให้เกิดการตั้งค่าตามถึงที่ชุมชนได้มีอยู่ในอดีต ว่ามีอยู่และสูญหายไปอย่างไร และจะนำกลับมาใช้ใหม่ได้อย่างไร ซึ่งกระบวนการดังกล่าวก่อให้

เกิดการสร้างสรรค์ทุนทางสังคม และได้พยายามอธิบายว่า ทุนทางสังคมที่แต่ละบุคคล แต่ละชุมชน แต่ละสถาบันมีอยู่นั้นได้แก่ อะไรบ้าง เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ ผู้นำชุมชน ระบบการจัดการในด้านต่างๆ ของชุมชน เป็นต้น

สรุปได้ว่า ความพยายามที่จะปลูกจิตสำนึกเพื่อให้เกิดพลังร่วมในหมู่ประชาชน องค์กร สถาบัน ชุมชนและสังคม ในอันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมือง ร่วมกัน เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม

จากล่าสุดได้ว่า แนวโน้มและการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม จึงเกิดขึ้นจากการที่สังคมได้สูญเสียสิ่งดีงามที่เคยมีมาในอดีตไป อันได้แก่ระบบคิด ค่านิยมที่เหมาะสม ความยืดหยุ่น ในศาสนา และความเป็นปึกแผ่นของสังคมที่มาเรียกชื่อวายหลังว่า ความเป็นประชาสังคม นอกจากนั้น ความสูญเสียไปในเรื่องของจิตสำนึกที่ดีของประชาชนอันเป็นเหตุให้ชุมชนขาดพลังร่วมในการแก้ไขปัญหาทั่วโลก ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ต้องเรียกหาทุนทางสังคม เช่นเดียวกัน

2.4 องค์ประกอบของ “ทุนทางสังคม”

บนความหลากหลายของนิยามความหมาย และมิติในการมองทุนทางสังคม ทำให้มีความยากลำบากในการที่จะสรุปว่า แล้วในที่สุดทุนทางสังคมประกอบไปด้วยองค์ประกอบอะไรบ้าง อย่างไรก็ตาม เท่าที่ได้มีการค้นพบจากเอกสาร ได้มีการกล่าวถึงทุนทางสังคมในมิติต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันออกไป แต่ก็พอจะจัดเป็นหมวดหมู่ และสุ่มลักษณะที่สำคัญ ๆ ของทุนทางสังคมไว้ได้อย่างน้อย 2 กลุ่มด้วยกัน กล่าวคือ กลุ่มแรก จะเป็นทุนทางสังคมที่ระบุถึงเรื่องของโครงสร้างและหน้าที่ของทุนทางสังคม โดยจะมีการอธิบายในรูปของระบบหรือกระบวนการทำงานของทุนทางสังคม ในกลุ่มที่สอง จะเป็นทุนทางสังคมที่นำเสนอถึงผลลัพธ์หรือปรากฏการณ์ของทุนทางสังคม การนำเสนอทุนทางสังคมในกลุ่มที่สองจะมีลักษณะเป็นภาพรวมหรือมีการบูรณาการของสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น ดังนั้น รายละเอียดขององค์ประกอบของทุนทางสังคม อาจมีกล่าวได้ดังนี้

2.4.1 การมองในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ (Structural/functional based)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า องค์ประกอบของทุนทางสังคมสามารถมองได้ในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ โดยการอธิบายในรูปของระบบและกระบวนการทำงานของทุนทางสังคม ผู้ที่ศึกษาแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่มีลักษณะใกล้เคียงกับเชิงโครงสร้างและหน้าที่ได้แก่ Bain and Hicks ครอบแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่นำเสนอโดย Bain and Hicks นั้น สามารถ

ใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาและใช้เป็นเครื่องมือในการตัดสินใจเกี่ยวกับสาระของทุนทางสังคมได้ ชัดเจนมากขึ้น (Social Capital Assessment Tool: SCAT) ในความเห็นของ Bain and Hicks ทุนทางสังคมสามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับมหภาค (macro) และระดับจุลภาค (micro)

ในระดับมหภาค ทุนทางสังคมจะครอบคลุมบริบทขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ภายใต้โครงสร้างแบบเป็นทางการ อาทิ รูปแบบของการปกครอง แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย ระบบความคิด ความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎหมาย ระดับของการกระจายอำนาจ และระดับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย (Bain and Hicks: 1998).

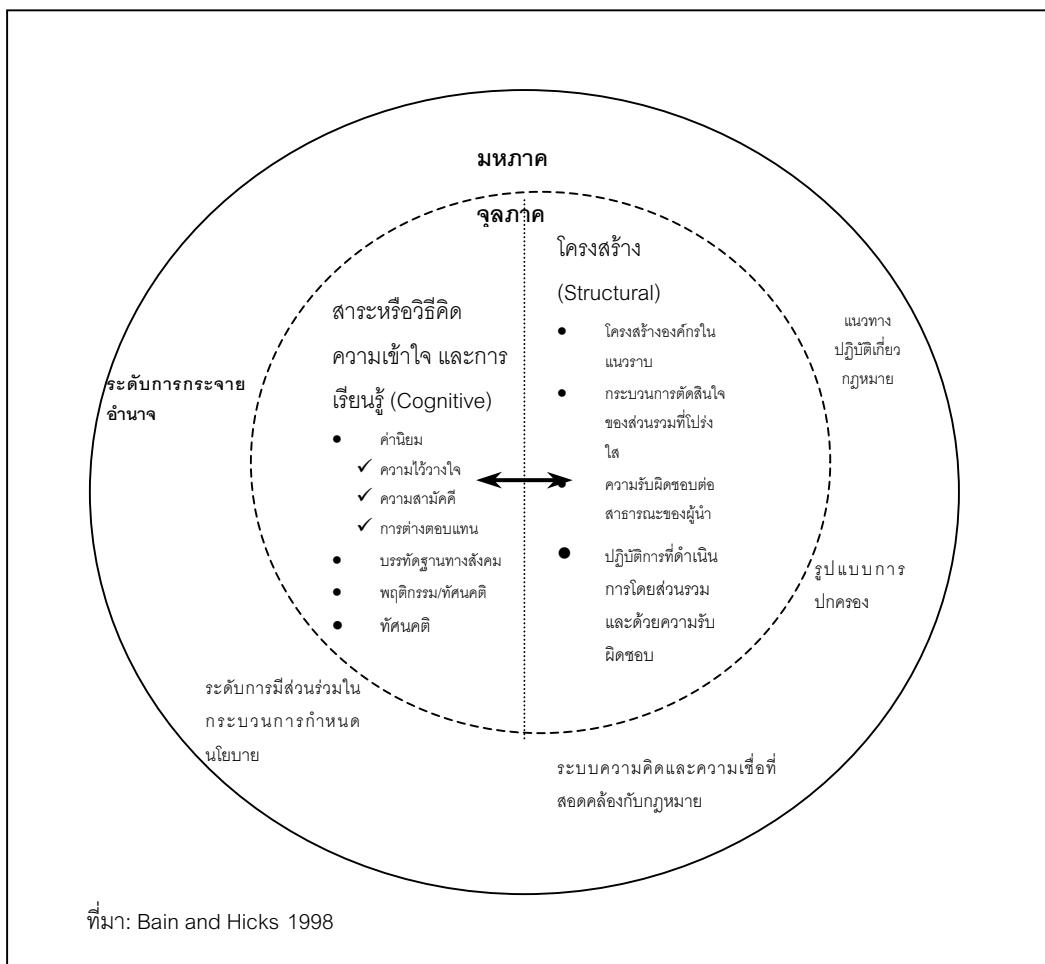
ในระดับจุลภาค ทุนทางสังคม ถือเป็นศักยภาพของการรวมตัวขององค์กรในแนวโน้ม รวมทั้งเครือข่ายในการพัฒนา ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ ขันได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับสาระ หรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของประชาชน (cognitive) และ เรื่องของโครงสร้าง (structural) (Uphoff, 1996) จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีการคิด (cognitive) นั้น เป็นสิ่งที่จับต้องยาก เพราะจะอยู่ในรูปของการให้คุณค่า (values) ความเชื่อ (beliefs) ทัศนคติ (attitudes) พฤติกรรม (behavior) และบรรทัดฐานทางสังคม (social norms) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับการให้คุณค่า ซึ่งจะประกอบด้วยเรื่องของความไว้วางใจ (trust) ความสามัคคี (solidarity) และการต่างตอบแทน (reciprocity) คุณค่าเหล่านี้ถือเป็นค่า นิยมร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และถือเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้ส่วนรวมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

ส่วนทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับโครงสร้างนั้น การศึกษาได้สะท้อนให้เห็นถึง องค์ประกอบและระดับการปฏิบัติของสถาบันท้องถิ่น ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่สามารถสนับสนุนการดำเนินการให้ชุมชนเกิดการพัฒนา ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าวมักจะเกิดในองค์กรแนวร่วมและมีความเป็นเครือข่าย และสิ่งที่มักจะเห็น หรือเกิดขึ้นตามมาในองค์กรแนวร่วมและเครือข่ายดังกล่าว ก็คือกระบวนการตัดสินใจที่มีความโปร่งใส การมีผู้นำที่รับผิดชอบ และ มีการปฏิบัติโดยผู้คนในชุมชนเอง เพื่อสนับสนุนการดำเนินการ ที่มีประสิทธิภาพ (Bain and Hicks 1998)

โดย Bain และ Hicks ได้พยายามชี้ให้เห็นถึงมิติต่าง ๆ ของทุนทางสังคม โดย เอกพัฒนาในระดับจุลภาค ได้มีการนำเสนอดึงระบบคิดที่อยู่ในรูปของสาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ของประชาชน หรือสมาชิกในองค์กร ในขณะเดียวกัน ก็ได้นำเสนอถึงวิธีปฏิบัติที่อยู่ในรูปของโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ของสถาบันท้องถิ่นทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ซึ่ง ทั้งสองส่วนนี้ (ระบบคิด และวิธีปฏิบัติ) มีความสัมพันธ์ต่อกัน

นอกจากนั้น Bain และ Hicks ยังได้นำเสนอทุนทางสังคมในระดับมหภาค ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบเป็นทางการขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งอาจจะถือได้ว่า เป็นสมีօนสภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อระดับจุลภาคด้วย

ดังนั้น ในการศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม หากประยุกต์ใช้กรอบแนวคิดดังกล่าว โดยประยุกต์ระบบคิดและวิธีปฏิบัติในระดับจุลภาคไปใช้กับระดับบุคคล ครอบคลุม กลุ่ม องค์กร และชุมชน รวมทั้งเครือข่าย ในขณะเดียวกัน ก็ประยุกต์เอาความสัมพันธ์แบบเป็นทางการขององค์กรและสถาบันต่าง ๆ ในระดับมหภาคให้เป็นสมีօนสภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อบุคคล ครอบคลุม กลุ่ม องค์กร ชุมชน หรือเครือข่าย ก็จะทำให้การศึกษาทุนทางสังคมมีความชัดเจนและเป็นระบบมากขึ้น

ภาพที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม

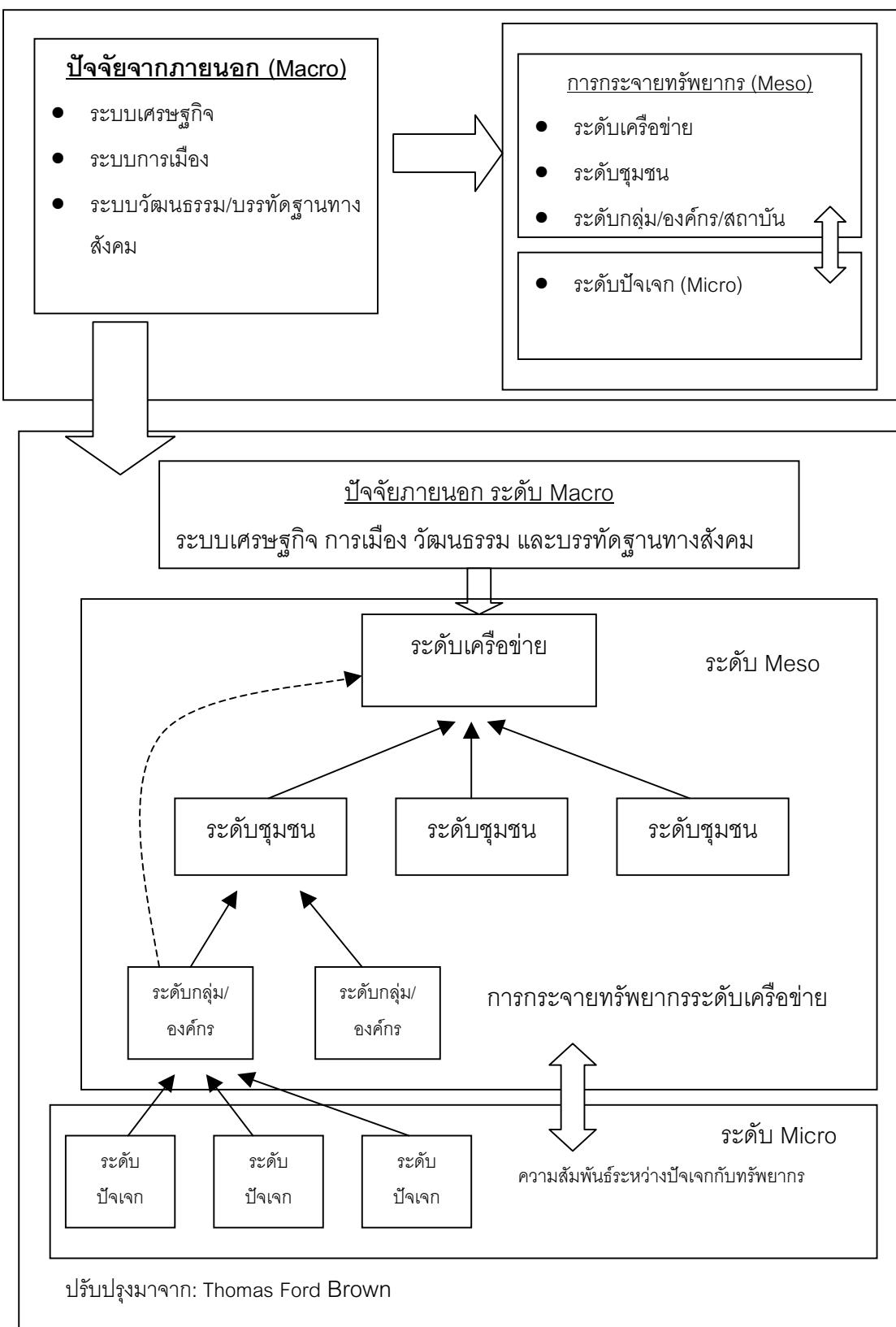
ผู้ศึกษาอีกท่านหนึ่งได้แก่ Thomas Ford Brown ท่านผู้นี้ได้นำเสนอว่า ทุนทางสังคมเป็นกระบวนการวิเคราะห์ระบบในการจัดสรรทรัพยากรทั่วทั้งเครือข่ายทางสังคม (allocating resources) ที่มีความสอดคล้องกับรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างการยึดติดกับความเป็นตัวตนของปัจเจก (individual egos) ที่อยู่ภายในเครือข่าย แนวคิดเกี่ยวกับระบบจะมีการวิเคราะห์ที่ครอบคลุมทั้ง 3 มิติ ซึ่งได้แก่ องค์ประกอบ โครงสร้าง และสิ่งแวดล้อม (components, structure, and environment) ในการวิเคราะห์ระบบของทุนทางสังคม จะต้องคำนึงถึงส่วนประกอบที่สำคัญคือการยึดติดกับความเป็นตัวตนของปัจเจก ที่มีอยู่ในเครือข่าย โครงสร้างของระบบที่อยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์ที่เชื่อมระหว่างการยึดติดความคิดของตัวเอง ในปัจเจก กับสิ่งแวดล้อมของระบบที่เกิดขึ้นจากการบันเวศของสังคม (social ecology) ที่มีอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม ในระบบความคิดรวบยอดของทุนทางสังคมจะเป็นสมैอ่อนแหนที่ที่บอกลีองค์ประกอบ โครงสร้าง และสิ่งแวดล้อม ในการวิเคราะห์ระดับ micro, meso, and macro ได้

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ micro นี้ จะพิจารณาถึงการยึดติดกับความเป็นตัวตน (embedded ego) ซึ่งจะเป็นการวิเคราะห์ทั้งในส่วนที่เป็นศักยภาพในการจัดสรรทรัพยากร ที่เกิดจากความเป็นตัวตนในระดับปัจเจก (individual ego) รวมถึงความเป็นตัวตนที่มีอยู่ในเครือข่ายทางสังคม (social network) สำหรับในการวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ micro นี้ จะมุ่งเน้นพิจารณาถึงความเกี่ยวพันระหว่างปัจเจกชนกับผลลัพธ์สุดท้าย (individual nodal outcomes) ภายใต้โครงสร้างสังคมที่เป็นอยู่

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ meso จะพิจารณาถึงแนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในเครือข่าย (structural perspective) โดยจะพิจารณาถึงรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างการยึดติดกับความเป็นตัวตนที่หลากหลายในเครือข่าย รวมทั้งพิจารณาถึงรูปแบบการให้ผลลัพธ์สุดท้ายนั้นด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาทุนทางสังคมในระดับ meso นั้น จะมุ่งเน้นพิจารณาที่กระบวนการสร้างเครือข่าย และผลลัพธ์สุดท้ายที่จะเกิดจากกระบวนการจัดการทรัพยากร ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับการยึดติดกับความเป็นตัวตนที่มีอยู่อย่างหลากหลายในเครือข่าย

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ macro เป็นการศึกษาถึงแนวคิดของทุนทางสังคมที่แฝงตัวอยู่ในโครงสร้าง (embedded structure perspective) ซึ่งการศึกษาในระดับนี้ จะพิจารณาจากเครือข่ายเฉพาะแห่งที่มีทุนทางสังคมแฝงตัวอยู่ในระบบเศรษฐกิจการเมือง และแฝงตัวอยู่ในระบบวัฒนธรรมหรือบรรทัดฐานของสังคม โดยที่การศึกษาจะมุ่งเน้นพิจารณาถึงอิทธิพลของวัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจระดับมหภาคที่มาจากการภายนอก (external cultural,

political, and macroeconomic) ที่เป็นเงื่อนไขผูกมัดกับเครือข่าย โครงสร้างหรือความสัมพันธ์ในสังคมรวมทั้งความเป็นพลวัตของโครงสร้างการเปลี่ยนแปลง และการเคลื่อนย้ายของเครือข่ายด้วยอย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจทุนทางสังคมได้อย่างชัดเจน และสามารถมองทุนทางสังคม เป็นเสมือนกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตของการสร้างรูปแบบทางสังคมมากขึ้น (social capital as a dynamic process of social structuration) ผู้ศึกษาได้นำเสนอแผนภูมิที่ได้มาจากการจำลองความคิดของ Thomas Ford Brown ไว้ดังภาพที่ 2

ภาพที่ 2 แสดงถึงกระบวนการของทุนทางสังคม

2.4.2 การมองในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ (Integration/result based)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า องค์ประกอบของทุนทางสังคมสามารถมองได้ในเชิงบูรณาการ หรือผลลัพธ์ โดยการนำเสนอทุนทางสังคมในลักษณะเป็นภาพรวมหรือมีการบูรณาการของสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น จากการศึกษาได้พบว่า ผลการศึกษาทุนทางสังคมของไทยที่ดำเนินการโดยสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (2545, น.22-23) ได้มีลักษณะการนำเสนอภาพรวมของทุนทางสังคมในเชิงบูรณาการหรือเชิงผลลัพธ์ โดยได้กล่าวถึงลักษณะรวมของทุนทางสังคมในแง่มุมต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. **ศาสนาคริอ** หรือหลักธรรมในศาสนา ที่เป็นเครื่องซึ่งแนบบุคคลให้มีความรัก ความห่วงใย ความเอื้ออาทรต่อกัน และใช้หลักการทางศาสนานั้นฯ มาสร้างความเป็นปึกแผ่นของสังคม เช่น ในพระพุทธศาสนาที่มุ่งสอนให้คนละเว้นความชั่ว ไม่เบียดเบี้ยนตนของและผู้อื่น การทำความดีด้วยการให้ทาน เสียสละ รักษาศีล และมีจิตใจที่สงบ มีความเมตตาต่อสรรพสิ่ง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ เป็นทุนที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับสังคมได้

2. **สำนักในท้องถิ่น** ได้การที่บุคคลในชุมชนมีจิตสำนึกรักต่อชุมชนและท้องถิ่นของตน ภราดรนาที่จะเห็นการพัฒนาชุมชนที่ตนเองอาศัยอยู่เป็นไปอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ จึงมีความตั้งใจและร่วมแรงร่วมใจในการทำงานร่วมกัน โดยยึดส่วนรวมเป็นใหญ่

3. **ภูมิปัญญาท้องถิ่น** ได้แก่ การใช้ความรู้และภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมของชุมชน และที่ประยุกต์ขึ้นมาใหม่ในการสร้างและจัดการเกี่ยวกับการพัฒนาในด้านต่างๆ ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม

4. **ทรัพยากรบุคคลและเครือข่ายบุคคล** ได้แก่ การนำบุคคลที่เป็นผู้นำ ประชานุทัองถิ่น พระสงฆ์ ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่มีความรู้ความเข้าใจในประวัติการณ์และศาสตร์ต่างๆ มาให้ความรู้และถ่ายทอดความรู้นั้น แก่ชุมชน ซึ่งเป็นการสร้างทุนทางสังคมในระดับบุคคล

5. **ทุนทางทรัพยากรัฐธรรมชาติ** หมายถึง ทรัพยากรในท้องถิ่นทั้งดิน น้ำ ป่า ภูเขา ที่สามารถนำมาใช้สอยให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด พร้อมมีกระบวนการจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างเหมาะสม

6. **วิถีชีวิตทางวัฒนธรรม เอกลักษณ์ อัตลักษณ์ของชุมชน** ที่จะนำเสนอในรูปแบบที่สร้างความภูมิใจให้กับชุมชนและเป็นวิถีชีวิตที่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างแท้จริง

7. **ความเอื้ออาทร** นับว่าเป็นความสำคัญอย่างยิ่ง ที่คนในสังคมจะต้องมีความเอื้ออาทรต่อกัน ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ซึ่งความเอื้ออาทรนี้ เป็นพลังที่สำคัญยิ่งของทุนทางสังคม

โดยองค์ประกอบของทุนทางสังคมดังกล่าวข้างต้น มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับทุนทางสังคมประเภทต่าง ๆ ที่ทางกองทุนเพื่อสังคมได้กำหนดไว้ อาทิ ทุนปัญญา (Spiritual Capital) ทุนมนุษย์ (Human Capital) ทุนทางวัฒนธรรม (Culture Capital) กองทุนสาธารณะ (Public Fund) และพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Public Space or Culture Space)

เช่นเดียวกับผลการศึกษาของนักวิชาการจากกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข (กรมอนามัย สำนักงานสาธารณสุข จ. เพชรบุรี, 2543, น. 2-14) ได้มีการศึกษาถึง ทุนทางสังคม ที่สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนท้องถิ่นในลักษณะของปัจจัยที่เสริมสร้างทุนทางสังคม โดยพบว่า มีองค์ประกอบต่าง ๆ ดังนี้

1. ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ความเชื่อ ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เช่น ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปักป้องธรรมชาติ ที่ทำให้ชุมชนห้องถิ่นหลายแห่ง darm รักษาธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น ความสม lokale สันโดษ ที่เป็นรากฐานทางพระพุทธศาสนา จิตสำนึกเชื่อเพื่อแผ่ เป็นต้น

2. ภูมิปัญญาท้องถิ่น และกระบวนการเรียนรู้ ที่ชุมชนสร้างสรรค์สร้างและสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม แพทย์พื้นบ้าน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ศิลปหัตถกรรม การอยู่อาศัย เป็นต้น ภูมิปัญญาของชุมชนมีมุ่งมายัง lokale ที่ไม่หยุดนิ่ง (Living Knowledge) และใช้nanวิทยาที่แตกต่างจากการแสวงหาความรู้แบบตะวันตก นอกจานีปะสบการณ์ผ่านร้อนผ่านหนาวของชุมชนก็จะเป็น ทุนทางสังคมเช่นกัน

3. ผู้นำทางปัญญาของชุมชน หรือปราชญ์ชาวบ้าน ที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพ ด้านต่างๆ อันได้แก่ ผู้อาชูโส พะสงก์ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตร เป็นต้น ปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้จะมีบทบาทที่สำคัญในการบูรณาการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

4. โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ ที่เชื่อให้เกิดการซ่วยเหลือกัน เช่น ระบบครอบครัว สถาบันผู้อาชูโส ระบบการเข้ามืออาชีพในทุกภาค การผูกเสี่ยง เป็นต้น

5. ระบบกรรซิทธิ์และการจัดการร่วมกัน เช่น สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร้อน เป็นสิทธิการใช้การดูแลรักษาสิ่งที่เป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน

6. สถาบันชุมชน ได้แก่ จารีตประเพณี วัฒนธรรม จิตสำนึกร่วม รวมถึงองค์กรชุมชน ที่ควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดที่เป็นอยู่

7. ความหลากหลายทางวัฒนธรรม อันเป็นที่มาของภูมิปัญญา วิธีคิดที่แตกต่างกัน ไปตามระบบบินิเวศและเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนปะสบการณ์ก่อให้เกิดความเข้มแข็งของสังคมโดยรวม

8. กลุ่ม องค์กรและเครือข่าย ที่จะดำเนินการกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาชน ประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายภาคประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการที่ดำเนินการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในประเด็นต่างๆ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมนั้น จำเป็นที่จะต้องมี การพิจารณาหั้งสองมิติ เพราะในการมองเรื่องโครงสร้างหน้าที่จะทำให้สามารถแยกแยะระดับต่างๆ ของทุนทางสังคมได้ รวมทั้งสามารถเข้าใจได้ว่าในระดับต่างๆ ของทุนทางสังคมนั้น ประกอบไปด้วยเนื้อหาสาระอะไรบ้าง แต่ละส่วนหรือแต่ละระดับมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างไร เช่นเดียวกันกับการมองในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ ก็ถือว่ามีประโยชน์เช่นกัน เพราะในที่สุดแล้ว การศึกษาทุนทางสังคมก็จะต้องบอกให้ทราบว่า ทุนทางสังคมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอะไรขึ้นมาบ้าง ซึ่งปัจจุบันการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่อาจจะเป็นผลมาจากการทำงานของทุนทางสังคม หรือบางปัจจุบันการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในตัวของมันเองก็เป็นทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ และสามารถที่จะส่งผลกระทบให้เกิดปัจจุบันการณ์ใหม่ (ที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนหรือสังคม) ได้อีกต่อไป ดังนั้น ในการมองเชิงโครงสร้างหน้าที่อาจจะไม่สามารถอธิบายหรือให้ภาพที่เป็นไปในเชิงบูรณาการในลักษณะนี้ได้เสมอไป

2.5 ความเชื่อพื้นฐาน และประโยชน์ของทุนทางสังคม

การที่จะศึกษาทุนทางสังคมให้เข้าใจอย่างท่องแท้แน่น อาจจะมีความจำเป็นที่จะต้องมีความเข้าใจความเชื่อพื้นฐานบางประการเกี่ยวกับทุนทางสังคม เพราะการเข้าใจในเรื่องดังกล่าวอาจมีส่วนช่วยให้สามารถเข้าใจรูปแบบของสังคมในอนาคตได้ เนื่องจากทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องกับสังคมทุกระดับ และเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ ดังนั้น การทำความเข้าใจในหลักการ เป้าหมาย และกระบวนการของทุนทางสังคม น่าจะมีส่วนช่วยให้การวิเคราะห์หรือพัฒนาเพิ่มเติมทุนทางสังคมเพื่อให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาให้แก่สังคมมีความเป็นไปได้มากยิ่งขึ้น

โดยหลักการพื้นฐาน ทุนทางสังคมช่วยให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น การเข้าใจถึงประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคมจึงน่าจะช่วยให้ผู้เกี่ยวข้องสามารถประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมเพื่อประโยชน์ในด้านต่างๆ ได้ดียิ่งขึ้น ทำให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดการวิเคราะห์และแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น เกี่ยวกับความเชื่อพื้นฐานของทุนทางสังคมนั้น ได้มีการศึกษาซึ่งได้ระบุไว้ดังนี้

1. ทุนทางสังคมนั้น เป็นสมือนกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตของการสร้างรูปแบบทางสังคม หมายความว่า รูปแบบทางสังคมจะเป็นอย่างไร ขึ้นอยู่กับกระบวนการของทุนทางสังคม
2. กระบวนการของทุนทางสังคมนั้น สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน และเครือข่าย
3. กระบวนการของทุนทางสังคมนั้น มักจะได้รับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอก อาทิ ปัจจัยด้านการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม ข้อมูลข่าวสาร และเทคโนโลยีอยู่เสมอ ไม่มากก็น้อย
4. กระบวนการของทุนทางสังคมสามารถเริ่มต้นได้ในหลายรูปแบบ อาทิ การเริ่มต้นกระบวนการด้วยอิทธิพลของวัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม และความเชื่อ ดังเดิม หรืออาจจะเริ่มต้นด้วยการได้เรียนรู้จากสิ่งใหม่
5. จุดเริ่มต้นของกระบวนการทุนทางสังคมจะเริ่มจากการปรับเปลี่ยนระบบคิด และวิธีปฏิบัติของปัจเจก สมาชิกกลุ่ม/องค์กร/สถาบัน และชุมชน ระบบคิด และวิธีปฏิบัติที่สอดคล้องกับศีลธรรมเท่านั้นจึงจะถือว่าเป็นกระบวนการของทุนทางสังคม
6. เป้าหมายสุดท้ายของกระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสู่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรให้แก่สมาชิกในชุมชนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม กระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสร้างเสริมทรัพยากร/ทุนให้แก่ชุมชนและสังคม และมีความมุ่งหวังว่า ทรัพยากรและทุนที่เป็นของชุมชนและสังคมเหล่านี้ จะช่วยให้ชุมชนและสังคมเกิดพลังที่จะขับเคลื่อนงานต่าง ๆ หรือช่วยในการแก้ไขปัญหาที่มีอยู่ในชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ

ส่วนประโยชน์และความสำคัญของทุนทางสังคมที่ปรากฏในผลการศึกษาทั้งในและต่างประเทศ มีดังนี้

Robert D. Putnam (2000) ได้กล่าวถึงประโยชน์ของทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายที่เกิดจากความเห็นพ้องต้องกันของประชาชนว่า มีอยู่หลายประการ อาทิ

1. ทำให้เพิ่มศักยภาพในการทำงานและช่วยลดต้นทุนในการทำงานได้มากกว่าที่จะเปลี่ยนไปทำแบบปัจเจกชน
2. ทำให้เกิดจาริตระบบที่เกี่ยวกับการพึ่งพาอาศัยกัน หรือการต่างตอบแทน (reciprocity) ซึ่งทำให่องค์กรชุมชนแข็งแรงและมีพลังมากขึ้น ทั้งนี้ ก็ขึ้นอยู่กับกระบวนการการรักษาซึ่งกันและกันอย่างมีความรับรู้ที่ต้องการจะได้รับ

3. เกิดความไว้วางใจระหว่างกันของคนในเครือข่าย ทำให้การติดต่อและระบบข้อ
มูลข่าวสารมีความสะดวกรวดเร็ว

4. มีการนำความสำเร็จร่วมกันในอดีต มาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อสร้างความร่วม
มือในอนาคต

Robert D. Putnam มองว่า การทำงานร่วมกันในชุมชนเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย โดย
เฉพาะอย่างยิ่งหากสิ่งที่เอื้อให้เกิดทุนทางสังคมยังคงมีอยู่ในชุมชน (stock of social capital) อาจ
จะกล่าวได้ว่า ในอีกแห่งหนึ่งนั้น ทุนทางสังคมจะทำให้ชุมชนมีพลังเพียงพอที่จะทำในเรื่องต่าง ๆ
ได้มากยิ่งขึ้น โดย Putnam ได้อธิบายว่าทุนทางสังคมมีความสำคัญอย่างน้อยอีก 2 ประการคือ

ประการแรก ทุนทางสังคมทำให้คนสามารถแก้ปัญหาได้ง่ายขึ้น ผู้คนอาจจะดีขึ้น
ถ้าพวกเขามีความร่วมมือกัน และมีการแบ่งปันกัน

ประการที่สอง ทุนทางสังคมช่วยหล่อลื่นกลไกการทำงานในชุมชน ทำให้ชุมชนอยู่
กันอย่างสันติและมีความสงบมากขึ้น ทั้งนี้ เมื่อคนในชุมชนมีความรู้สึกไว้วางใจกัน ก็จะทำให้เกิด
การปฏิสัมพันธ์ที่มีการทำเป็นกิจวัตรประจำวันของประชาชน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางสังคมที่
ประชาชนไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ

นอกจากนี้ Putnam (2000, 288-290) ได้กล่าวว่า ความเป็นเครือข่ายได้ช่วยสร้าง
ทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการติดต่อสื่อสารระหว่างกัน แต่การติดต่อสื่อสารดังกล่าวก็ไม่ใช่เป้าหมาย
สุดท้าย เพราะการสื่อสารที่ดีต้องมีข้อมูลที่ดีด้วย ทุนทางสังคมได้ช่วยสร้างกระบวนการที่เกี่ยวกับ
ด้านจิตใจและชีวิต (psychological and biological) เป็นทางเลือกใหม่ที่จะปรับปรุงและพัฒนา
ชีวิตส่วนบุคคล อย่างไรก็ตาม การติดต่อสื่อสารกับผู้อื่นจะทำให้ตัวผู้ติดต่อเองเกิดความตระหนัก
ในเรื่องที่เกี่ยวกับผู้อื่นมากขึ้น คนที่ทำงานและไว้วางใจในการติดต่อกับคนอื่น (เช่น สมาชิกใน
ครอบครัว และเพื่อนร่วมชุมชน) จะช่วยให้เข้าผู้อื่นเกิดการพัฒนาและเกิดความรู้สึกที่อยากจะ³
รักษาลักษณะที่ดีของสังคมนั้นเอาไว้ ซึ่งก็รวมทั้งการเกิดความรู้สึกเวทนากับผู้ด้อยโอกาสคนอื่น ๆ
ในสังคมนั้นด้วย ในทางตรงกันข้ามเมื่อคนขาดการติดต่อกับผู้อื่น เขายังไม่สามารถตรวจสอบ
ความเป็นจริงของตัวเองได้

ส่วน Fukuyama (1995, p. 149-255; Coleman, 1990, p.91-116) กล่าวว่า ทุน
ทางสังคมถือเป็นค่านิยมอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในหมู่ประชาชน (civic values) ซึ่งถือเป็นกลไกที่ทำให้
วิถีชีวิตของประชาชนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจสังคม สามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ
หลายอย่าง อาทิ ในระดับกว้าง ถ้าพลเมืองในสังคมมีความน่าเชื่อถือ (citizen trust exist) จะ
สามารถช่วยลดต้นทุนในการดำเนินงานในวงการธุรกิจลงได้มาก (transaction costs in the

market economy) ช่วยให้ข้อตกลงที่ต้องทำด้วยการบังคับและควบคุมลดความยุ่งยากลง (the deadweight burdens of enforcing and policing agreements) รวมทั้งช่วยในการยับยั้งการฉ้อโกงและการใจกรรมที่ไม่ถูกต้องเศรษฐกิจให้ลดลง (holds down the diseconomies of fraud and theft) ดังนั้น จึงได้มีการกล่าวขวัญถึงทุนทางสังคมในส่วนที่เกี่ยวกับต่อทางเศรษฐกิจมากขึ้น โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกันและส่งผลให้เกิดความสัมภากต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

โดย Fukuyama ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในแต่ละสังคม และเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับค่านิยมของความไว้วางใจกัน การพึ่งพาอาศัยกันหรือต่างตอบแทนกัน รวมทั้งค่านิยมในการรวมกลุ่มของประชาชนในการแก้ไขปัญหา ลิงที่ Fukuyama ได้พยายามนำเสนอเป็นเรื่องของระบบคิดของคนในสังคมซึ่งระบบคิดดังกล่าว จะส่งผลถึงวิธีปฏิบัติในหมู่ประชาชนที่จะสร้างประโยชน์ร่วมกันในด้านต่าง ๆ ดังนั้น ประสิทธิภาพในการดำเนินงานด้านเศรษฐกิจ เช่นการลดต้นทุน หรือความเข้มแข็งของชุมชน ล้วนเป็นผลอันเนื่องมาจากการระบบคิด และวิธีปฏิบัติของคนในชุมชนในแนวทางดังกล่าวข้างต้นทั้งสิ้น

สำหรับสังคมไทย ผลจากการดำเนินการของกองทุนเพื่อสังคม (SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, น.20-21) ก็พบเช่นเดียวกันว่า ชุมชนมีทุนในแต่ละด้านเพิ่มขึ้น ทั้งในด้านทุนมนุษย์ ทุนปัญญา เนื่องจากบุคคลมีความเชื่ออาทรกันมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็สามารถเพิ่มทุนทางเศรษฐกิจได้ด้วย ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ทุนความรู้ ทุนปัญญานั้น บุคคล และชุมชนมีกระบวนการแลกเปลี่ยนในการทำงานแบบมีส่วนร่วม เกิดผลเพิ่มพูนทั้งในด้านทักษะการจัดการการรวมกลุ่ม ตลอดจนมีเทคโนโลยีทางการค้าทาง เช่น การจัดการกองทุน กองทุนข้าว เป็นต้น

ทุนมนุษย์ เกิดผู้นำใหม่ที่มีความสามารถ เกิดการพัฒนาระบบคิด การทำงาน และมีการถ่ายทอดจากผู้นำเก่าสู่คนรุ่นใหม่ ที่สำคัญทำให้คนรุ่นใหม่เกิดสำนึกร่วมกันต่อสาธารณะเพิ่มขึ้นอย่างมาก

ส่วนทุนทางวัฒนธรรมนั้นมีการรื้อฟื้นวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นมาเป็นเครื่องมือในการทำงาน รวมทั้ง ทุนทางเศรษฐกิจที่ประชาชนที่เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่ยอมรับว่า มีรายได้เพิ่มขึ้น ลดค่าใช้จ่ายลงและมีการออมทุนเพิ่มขึ้น

กล่าวโดยสรุป การเข้าใจในกระบวนการทางสังคมมีส่วนช่วยในการคาดคะเนถึงความเป็นไปได้ในรูปแบบของสังคมในอนาคต การก่อให้เกิดทุนทางสังคมมีความยืดหยุ่นสูง เพราะสามารถเริ่มได้ในทุกระดับ (ระดับบ้านๆ ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย) ทุนทางสังคมสามารถต่อยอดจากสิ่งเดิมที่มีอยู่ (ความเชื่อค่านิยม วัฒนธรรม) หรือ

เป็นการเรียนรู้จากสิ่งใหม่ การเกิดทุนทางสังคมแม้จะเริ่มจากปัจจัยภายในแต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ที่สำคัญทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิธีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนให้ลุล่วงไปได้

สำหรับประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคมนั้น อย่างน้อยที่สุดทุนทางสังคมซึ่งมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในสังคมช่วยให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น ทำให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดการตีประเพณีที่ดีที่ช่วยให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น ทุนทางสังคมช่วยให้บุคคลมีทางเลือกมากขึ้นในการพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล หรือในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ ในกรณีของประเทศไทยจากการทำงานของกองทุนเพื่อสังคมพบว่า หากสังคมได้รับการพัฒนา ทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทุนมนุษย์ ทุนความรู้ ทุนปัญญา ทุนวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ทุนเหล่านี้ช่วยให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่ชุมชนบนความเชื่ออathing และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

2.6 การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ

หากพิจารณาความซึ่งพื้นฐานและประโยชน์เกี่ยวกับทุนทางสังคม จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมมีลักษณะและคุณสมบัติที่ความแตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้มีนักวิชาการได้มีการจำแนกและเปรียบเทียบระหว่างทุนประเภทอื่น ๆ กับทุนทางสังคมเพื่อให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้น ได้ดังนี้

James Coleman (1990) ได้อธิบายถึงรูปแบบของทุนทางสังคมว่ามีลักษณะเหมือนและต่างจากทุนอื่น ๆ ดังนี้

1. ทุนทางสังคมเหมือนกับรูปแบบของทุนอื่น ๆ คือเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดผลดี ทำให้งานมีความเป็นไปได้ที่จะบรรลุเป้าหมายสูงสุด

- ทุนทางสังคมเหมือนกับทุนทางกายภาพ และ ทุนมนุษย์ (physical & human capital) แต่อาจจะไม่สามารถทดแทนกันได้อย่างสมบูรณ์ (completely fungible) และอาจใช้ได้กับงานบางอย่าง

- บางรูปแบบของทุนทางสังคมอาจจะสะดวกในการนำไปใช้ แต่มันจะไม่มีประโยชน์หรือบางครั้งอาจเป็นอันตรายต่อการปฏิบัติ

2. ทุนทางสังคมไม่เหมือนกับทุนทางกายภาพ และ ทุนมนุษย์ ซึ่งทุนทางสังคมจะอยู่ในรูปแบบโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำด้วยกันเอง (actors and actors)

- ทุนทางสังคมจับต้องไม่ได้ เมื่อคน สิ่งก่อสร้าง ถนน
- ทุนทางสังคมไม่ใช่คุณสมบัติส่วนบุคคล เช่น การศึกษา ทักษะ
- ทุนทางสังคมเป็นการเปลี่ยนความเชื่อ ท่าทีของคน

นอกจากนี้ Coleman ยังได้อธิบายลักษณะทุนอื่น ๆ ที่มีความหมายและลักษณะที่ใกล้เคียงกัน คือ

1. ทุนทางกายภาพ (Physical Capital) สามารถจับต้องได้ วัดได้และมีความคงรูปไม่เปลี่ยนแปลงไปมาง่ายเหมือนทุนอื่น ๆ (stable) เมื่อลดลงก็สามารถวัดได้

2. ทุนมนุษย์ (Human Capital) สามารถจับต้องได้น้อยกว่าทุนทางกายภาพ แต่ก็ยังสามารถวัดได้ ค่อนข้างคงรูปไม่เปลี่ยนแปลงไปมาง่ายเหมือนทุนอื่น ๆ และสามารถทำให้เพิ่มหรือลดได้

3. ทุนทางสังคม (Social Capital) ไม่สามารถจับต้องได้ สามารถทดแทนกันได้ (Fungible) โดยขึ้นอยู่กับว่าบริบทเป็นอย่างไร และจะวัดอย่างไร

Anne Turnbaugh Lockwood ได้อธิบายลักษณะที่แตกต่างระหว่างทุนทางสังคมกับทุนอื่น ๆ ว่าทุนทางสังคมนั้น เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณภาพของความสัมพันธ์ระหว่างคน มากกว่าที่จะมองถึงความเป็นเจ้าของ ความรู้ หรือตัวเงิน ดังนั้น ทุนทางสังคมจึงเป็นการให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างคน และความสัมพันธ์นี้จะนำไปสู่ชุดของความคาดหวังระหว่างกัน ชุดของความมีค่านิยมร่วมกัน และสำนึกรักของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (set of expectations, a set of shared values, and a sense of trust)

Will Phillips ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมในหนังสือ Social Capital: The Soft Technology that Enables You to Create Value at Work โดยสรุปว่า ทุนทางสังคมเป็นเครื่องข่ายที่มีความละเอียดอ่อน (soft network) ใช้ติดต่อระหว่างสมาชิกในองค์กรหรือโครงการ และติดต่อกับบุคคลภายนอก ได้แก่ ผู้ค้า ลูกค้า ผู้เกี่ยวข้อง และพันธมิตร ทุนทางสังคมที่เข้มแข็งจะเกิดขึ้นเมื่องานนั้นได้มุ่งเน้นที่การขยายตัวของเครือข่าย การเข้ามาร่วมงานอย่างเต็มใจของเหล่าสมาชิก ความมีอิสระ การทำงานอย่างโปรดี และการไว้วางใจกันระหว่างสมาชิก

อย่างไรก็ตาม Phillips ได้ชี้ให้เห็นว่า ในความเป็นจริงแล้ว บทบาทและความสำคัญของทุนทางสังคมนั้น ไม่ได้อยู่หย่อนไปกว่าทุนที่เป็นตัวเงินเลย ในทัศนะของ Phillips แล้ว ทุนทางสังคม (SC) เป็นการแสดงออกถึงคนที่มีเจตนา良善และศีลธรรมร่วมกันที่จะคงค้ำสมาคม

กัน โดยนำเอาเรื่องที่เป็นประสบการณ์ส่วนบุคคลและแนวคิดของแต่ละบุคคลมาเชื่อมต่อกับทุนทางปัญญา (Intellectual Capital: IC) หรือความรู้และเมื่อรวมเอาทุนเหล่านี้เข้ากับเงินทุนแล้ว (Financial Capital: FC) ทุนทั้งหมดก็สามารถสร้างมูลค่าทางธุรกิจได้ (Business Value =BV)

Will Phillips ได้เขียนรูปสัมการเกี่ยวกับมูลค่าทางธุรกิจ โดยกำหนดว่า มูลค่าทางธุรกิจ = ทุนที่เป็นตัวเงิน x ทุนที่เป็นความรู้หรือปัญญา x ทุนทางสังคม (BV = FC x IC x SC) จากผลการศึกษาของ The Brookings Institute ได้รายงานว่า เงินทุนทั้งหมดที่คิดเป็นมูลค่าของบริษัทขนาดใหญ่หรือบริษัทสาธารณณะนั้น มีเพียง 25% เท่านั้นที่เป็นสัดส่วนของเงินทุน จึงจะเห็นได้ว่า ถึงแม้จะเป็นเรื่องของธุรกิจตาม ทุนส่วนใหญ่ที่ทำให้บริษัทอยู่ได้เป็นเรื่องของทุนทางสังคมและทุนทางปัญญาหรือความรู้

จากการศึกษาดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมมีความแตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ ค่อนข้างชัดเจน โดยเฉพาะ Lockwood และ Phillips ได้นำให้เห็นว่า ทุนทางสังคม เป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือเป็นเครือข่ายที่ใช้ติดต่อระหว่างสมาชิกภายในองค์กร หรือติดต่อกับบุคคลภายนอกองค์กร และสิ่งที่นักวิชาการทั้งสองคนเห็นเหมือนกันก็คือ ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการไว้วางใจระหว่างกันของสมาชิก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง Phillips ได้ให้ความสำคัญแก่ทุนทางสังคมว่าไม่น้อยไปกว่าทุนประเภทอื่น ๆ เลย โดยเฉพาะทุนที่เป็นตัวเงิน (financial capital)

ดังนั้น สรุปได้ว่า ผลจากการศึกษาข้างต้นที่เกี่ยวกับความหมายของทุนทางสังคม ได้พบว่ามีการระบุถึงทุนประเภทต่าง ๆ ไว้อย่างหลากหลาย เช่น ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จริยธรรม ประเพณี ค่านิยม ทุนที่อยู่ในรูปของภูมิปัญญาความรู้ ซึ่งนักวิชาการได้นำเอาทุนต่าง ๆ เหล่านี้มาเปรียบเทียบกับทุนทางสังคม

อย่างไรก็ตาม เพื่อป้องกันความสับสนว่า ทุนทางสังคมควรจะอยู่ในหมวดหมู่ใด ก็อาจจะจำแนกทุนประเภทต่าง ๆ ออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้คือ

1. ทุนที่มีนุชย์ไม่ได้สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ
2. ทุนที่มีนุชย์สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จริยธรรม ประเพณี และค่านิยม ทุนทางภาษาภาพ และทุนที่เป็นภูมิปัญญาความรู้

2.7 ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ

จากการศึกษาที่ผ่านมาได้พบว่า การให้ความหมายคำว่าทุนทางสังคมยังมีความหลากหลายและมีมิติต่าง ๆ มากmany เพราะในความหมายที่เฉพาะเจาะจง ทุนทางทางสังคมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความคาดหวังและค่านิยม วัฒนธรรม จริต ประเพณีร่วมกัน มีความไว้วางใจกัน และมีการต่างตอบแทนกันอย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมในความหมายที่กว้าง อาจจะมองครอบคลุมในเรื่องต่าง ๆ ทั้งที่เป็นในระดับบุคคล เช่น กลุ่ม องค์กร ชุมชนและเครือข่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้ความหมายทุนทางสังคมไปในทิศทางที่เป็นความหมายทุนของชุมชนหรือทุนของสาขาวิชานะ อาทิ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนวัฒนธรรม ทุนที่เป็นพลังขับเคลื่อนชุมชน อันได้แก่พลังแห่งปัญญาหรือความรู้ และพลังแห่งความสามัคคีเหล่านี้ เป็นต้น ทุนทางสังคมในความหมายแบบกว้างนี้ จะมุ่งเน้นที่ทรัพยากรหรือทุนประเภทอื่น ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน หรือสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชน สามารถสร้างพลังให้เกิดแก่ชุมชน หรือทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งได้ ซึ่งการมองทุนทางสังคมในมิติดังกล่าวนี้ น่าจะได้ประโยชน์และเกิดผลดีแก่สังคมโดยรวม เพราะหากเราสามารถสร้างหรือจัดหาทุนประเภทต่าง ๆ ที่สามารถทำให้ชุมชนมีพลังและมีความเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างจริงจังและยั่งยืน เพียงแต่ว่าเราจะสามารถสร้างทุนประเภทต่าง ๆ ได้อย่างไรหรือจัดหาทุนดังกล่าวได้จากแหล่งใด

ดังนั้น จึงนับว่าเป็นประโยชน์ที่จะมีการจำแนกให้มีความชัดเจนว่า ทุนทางสังคมที่จะสามารถก่อให้เกิดพลังแก่ชุมชน หรือสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมได้นั้น คืออะไร มีกระบวนการขั้นตอนในการทำงานให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน สังคมส่วนรวมได้อย่างไร และอะไรคือทุนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ทุนทางสังคม และทุนเหล่านั้นเป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาขาวิชานะที่สามารถก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชน และสังคมโดยรวมได้อย่างไร หรือเมื่อใดที่ทุนเหล่านั้น ไม่ได้อยู่ในสถานะที่เป็นทุนของชุมชน และไม่สามารถเอื้อให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนได้

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจในประเด็นเหล่านี้ได้ง่ายขึ้น อาจจะต้องมีคำอธิบายเกี่ยวกับทุนทางสังคมเพิ่มเติมดังนี้

1. การที่จะกำหนดให้ทุนประเภทต่าง ๆ อาทิ ทุนที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ ทุนที่เป็นวัฒนธรรม ทุนที่เป็นภูมิปัญญาความรู้ ทุนที่เป็นตัวเงิน วัสดุอุปกรณ์ หรือความช่วยเหลือทางวิชาการที่มาจากการนอก เป็นทุนทางสังคมนั้น อาจจะเกิดความสับสนขึ้นได้ในกรณีที่บางครั้งบางพื้นที่ ทุนที่กล่าวมานี้ ไม่สามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้อย่างแท้จริง อาทิ มีทรัพยากรป่าไม้ แต่ชุมชนไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ มีทุนทางวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความรู้ แต่ชุมชนนำมาใช้ประโยชน์ไม่ได้ ในลักษณะนี้ ก็จะทำให้บังคับสังสัยว่า แล้วเมื่อใดที่ทุนเหล่านี้จะเป็นทุนทางสังคม หรือไม่ใช่ทุนทางสังคม ดังนั้น เพื่อให้เกิดความชัดเจน หากจะมีการนิยามศัพท์ขึ้นมาเพื่อ

รองรับกับปรากฏการณ์ดังกล่าวโดยเพิ่มคำว่า "ทุนสาขาวรณะ หรือทุนของสังคม" ก็อาจจะทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนว่า ทุนทั้งหลายทั้งปวงที่เข้ามาสู่ชุมชน และสามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้ สมาชิกทุกคนหรือส่วนใหญ่ในชุมชนสามารถเข้าถึง หรือสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ก็จะถือว่า ทุนนั้นเป็นทุนสาขาวรณะ หรือทุนของสังคม แต่หากไม่ใช่ในเงื่อนไขดังกล่าว ทุนเหล่านั้น ก็ไม่ใช่ทุนสาขาวรณะ หรือทุนของสังคม

2. ส่วนคำว่าทุนทางสังคมนั้น ก็ให้จำกัดอยู่ในความหมายเฉพาะเมื่อเดิม นั่นก็คือ เป็นความสัมพันธ์ของบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ต่างตอบแทนกัน เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน มีความสามัคคีกัน และจะต้องเป็นความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกับหลักศีลธรรมและความดีงามของสังคมมาของรับด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ ทุนทางสังคมจึงเป็นกระบวนการที่จะก่อให้เกิดทุนสาขาวรณะ หรือทุนของสังคม เพราะหากความสัมพันธ์ของคนเป็นไปด้วยดี คนก็จะสามารถใช้ความสัมพันธ์ระหว่างกันปรับเปลี่ยนเอาทุนต่าง ๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์ แก่ชุมชนได้ อาทิ เปลี่ยนเงินทุนของแต่ละคนมาเป็นทุนของกลุ่มคอมทรัพย์ที่สามารถให้สมาชิกที่เดือดร้อนกู้ยืมได้ เปลี่ยนเงินทุนของแต่ละคนมาเป็นป้าชุมชนที่สมาชิกทุกคนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ร่วม ๆ กับมีการดูแลรักษาได้ มีการเปลี่ยนเงินงานของแต่ละคน มาเป็นการเอาเร่งช่วยเหลือกันได้ เปลี่ยนความรู้ความสามารถในตัวมนุษย์แต่ละคน มาเป็นคณะกรรมการชุมชนช่วยเหลือแก่ไปปัญหาให้แก่ชุมชนได้ อย่างนี้เป็นต้น

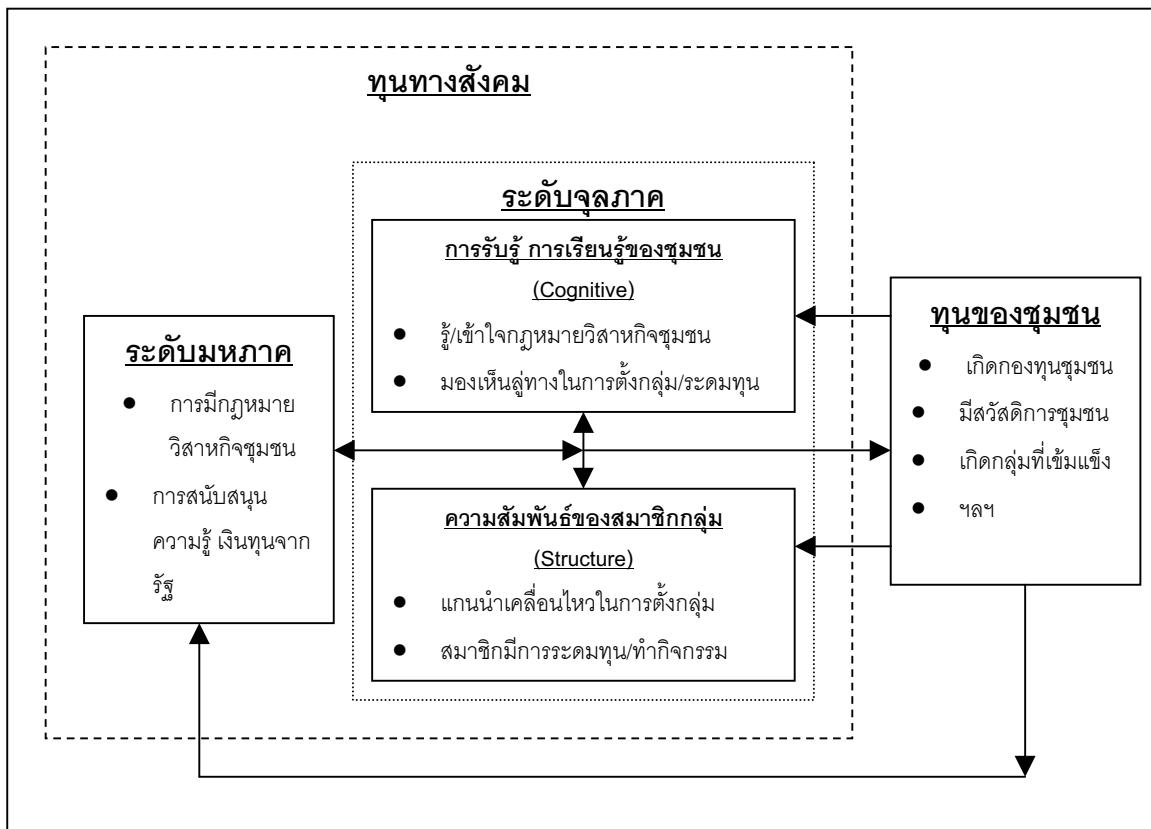
อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความชัดเจนและมีความเป็นรูปธรรมมากขึ้น ควรขอนำแนวคิดของ Bain and Hicks มาอธิบายพร้อมยกตัวอย่างดังนี้

ในระดับมหภาค ทุนทางสังคมจะครอบคลุมบริบทขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ภายใต้โครงสร้างแบบเป็นทางการ อาทิ รูปแบบของการปกครอง แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย ระบบความคิด ความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎหมาย ระดับของการกระจายอำนาจ และระดับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย ในตัวอย่างนี้ ในระดับมหภาคจะสมมุติให้เป็นเรื่องของกฎหมายวิสาหกิจชุมชน นั่นหมายความว่า เมื่อภาครัฐได้ออกกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมา ทำให้เอื้อต่อการรวมกลุ่ม การระดมทุน รวมทั้งการสนับสนุนที่กลุ่มจะได้รับจากภาครัฐมีมากขึ้น ดังนั้น ในกรณีนี้ จะถือว่าปัจจัยแวดล้อมภายนอกในระดับมหภาคอันได้แก่ การมีกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมาทำให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนากลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนที่จะมีการระดมทุนเพื่อการทำธุรกิจชุมชน

ส่วนในระดับจุลภาค ทุนทางสังคม ถือเป็นตัวบทบาทของการรวมตัวขององค์กรในแนวนอน รวมทั้งเครือข่ายในการพัฒนา ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ อันได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับ

สาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของประชาชน (cognitive) และ เรื่องของโครงสร้าง (structural) (Uphoff, 1996) สำหรับทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีการคิด (cognitive) นั้น เป็นเรื่องของการให้คุณค่า (values) ความเชื่อ (beliefs) ทัศนคติ (attitudes) พฤติกรรม (behavior) และบรรทัดฐานทางสังคม (social norms) ซึ่งจะประกอบด้วยเรื่องของความไว้วางใจ (trust) ความสามัคคี (solidarity) และการต่างตอบแทน (reciprocity) คุณค่าเหล่านี้ถือเป็นค่านิยมร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และถือเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้ส่วนรวมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น เนื่องจากในระดับมหภาค ได้เกิดการกำหนดกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมา ทำให้สมาชิกในชุมชนได้เรียนรู้และเกิดความรู้ความเข้าใจเพียงพอที่จะนำไปเป็นประโยชน์ในการดำเนินกิจการของกลุ่มได้

ส่วนทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับโครงสร้างนั้น ถือว่าเป็นองค์ประกอบและระดับการปฏิบัติของสถาบันท้องถิ่น ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่สามารถสนับสนุนด้วยต่อการทำให้ชุมชนเกิดการพัฒนา ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าวมักจะเกิดในองค์กรแนวราบและมีความเป็นเครือข่าย และสิ่งที่มักจะเห็น หรือเกิดขึ้นตามมาในองค์กรแนวราบและเครือข่ายดังกล่าว ก็คือกระบวนการตัดสินใจที่มีความโปร่งใส การมีผู้นำที่รับผิดชอบ และมีการปฏิบัติโดยผู้คนในชุมชนเอง เพื่อสนับสนุนด้วยต่อประโยชน์ของส่วนรวม (Bain and Hicks 1998) จากรูปนี้ตัวอย่างที่ยกมาประกอบการอธิบาย ทำให้พบว่า เนื่องจากผลของการออกแบบกฎหมายวิสาหกิจชุมชน ที่มีผลทำให้สมาชิกในชุมชนได้รับรู้ เรียนรู้ และเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างดี มีความพร้อมที่จะนำไปปฏิบัติได้ ดังนั้น เมื่อสมาชิกได้รับการระดูนจากเจ้าหน้าที่ภาครัฐ ประกอบกับการเคลื่อนไหวไปในทางตอบรับของแก่นนำ ทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาได้ และสามารถกำหนดกฎระเบียบของกลุ่มที่เอื้อต่อการระดมเงินทุนของกลุ่ม หลังจากที่ได้รับการสนับสนุนทั้งทางด้านวิชาการ วัสดุอุปกรณ์ และเงินทุนจากภาครัฐ ทำให้กลุ่มสามารถระดมเงินทุนได้อย่างเพียงพอ สามารถดำเนินกิจกรรมให้เกิดผลกำไร สร้างความมั่นคงให้แก่สานะทางการเงินของกลุ่ม และสามารถนำผลที่ได้ไปจัดเป็นสวัสดิการให้แก่สมาชิกอย่างทั่วถึง อันมีผลทำให้คุณภาพชีวิตของสมาชิกดีขึ้น ดังภาพที่ปรากฏอยู่ด้านล่าง

ภาพที่ 3 ทุนทางสังคมและทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ

จึงจะเห็นได้ว่า จากปัจจัยแวดล้อมภายนอกที่เป็นมหาภาคอันได้แก่เรื่องของภูมายและภาระต่อไปนี้ ทำให้เกนนำและสมาชิกในชุมชนเกิดความรู้ความเข้าใจและมองเห็นประโยชน์ในการจัดตั้งกลุ่มและการระดมทุนร่วมกัน การมีค่านิยมและการเล็งเห็นประโยชน์ร่วมกันทำให้เกิดความสามัคคี ร่วมมือร่วมใจในการทำกิจกรรมของกลุ่ม ซึ่งก็หมายถึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เกื้อกูล ความสามัคคีของคนในกลุ่ม ลักษณะดังกล่าวถือว่าเป็นทุนทางสังคม ที่เกิดขึ้นในชุมชน และด้วยความสัมพันธ์ดังกล่าว ทำให้เกิดผลดีในการดำเนินงานของกลุ่ม คือเกิดกลุ่มที่เข้มแข็ง เกิดกองทุนของชุมชนที่สามารถได้รับประโยชน์ เกิดระบบสวัสดิการของชุมชนที่สมาชิกได้ประโยชน์อย่างกัน สิ่งที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเหล่านี้ ถือว่าเป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาธารณะ

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็ยังเป็นประเด็นที่จะต้องมีการพิจารณาอีกต่อไป เพราะว่า ในระยะยาว ความเข้มแข็งของกลุ่มก็ได้ การมีเงินทุนเพียงพอที่จะสนับสนุนการดำเนินงานต่าง ๆ ของชุมชนให้ก้าวหน้าก็ได้ หรือการที่ชุมชนสามารถจัดสวัสดิการให้คนในชุมชนได้อย่างพอเพียง ทำให้คนในชุมชนมีคุณภาพชีวิตที่ดี และสามารถมีเวลาที่จะทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม

มากขึ้นก็ตี ปัจจัยเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่เข้มข้น การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การพึ่งพา อาศัยกัน และความสามัคคีของคนในชุมชนทั้งสิ้น ซึ่งปัจจัยที่ก่อให้เกิดลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าว ก็ไม่ต่างไปจากปัจจัยแวดล้อมภายนอกที่ชุมชนเคยได้รับจากภาครัฐในอดีต ดังนั้น ในระยะยาว สิ่งที่เป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาธารณะจะสามารถปรับเปลี่ยนไปเป็นทุนทางสังคมได้หรือไม่ จึงเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปพิจารณาต่อไป

2.8 การวัดทุนทางสังคม

การวัดทุนทางสังคม เป็นส่วนหนึ่งที่จะบอกได้ว่า ทุนทางสังคมที่มีอยู่นั้นมีจำนวนเท่าใด และผลจากการนำทุนทางสังคมมาช่วยในการดำเนินงาน ได้ก่อให้เกิดผลสำเร็จมากน้อยเพียงใด การวัดทุนทางสังคมนี้ ก็คล้ายกับการวัดหรือการประเมินผลความสำเร็จของโครงการหรือการประเมินผลทางสังคมทั่วไป โดยใช้ดัชนีตัวชี้วัดและวัดในรูปแบบที่หลากหลาย

John D. and Catherine T. Macarthur (2000) ได้อธิบายวิธีการวัดทุนทางสังคม ว่า มี 2 วิธี ได้แก่

1. ทางตรงคือการสังเกตจากสังคมและรับรวมจากการสำรวจ เพราะว่า ทุนทางสังคมนั้นมีหลายรูปแบบ เช่น ระดับของความไว้วางใจ บรรทัดฐานและการคุ่มครอง ความร่วมมือในหมู่ของประชาชน ในรายงานตัวชี้วัดจากเอกสารที่รวมได้จากการสำรวจข้อมูลที่เน้นเกี่ยวกับความไว้วางใจระหว่างบุคคล อาทิ ร้อยละของการตอบในชุมชนที่เห็นด้วยว่า “คนส่วนมากไว้ใจได้”

2. ระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชน ซึ่งรวมทั้งกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มผู้ไปโบสถ์ กลุ่มผู้เล่นกีฬา กลุ่มผู้ทำงานอดิเรก องค์กรที่สมาชิกทุกคนมีความรู้สึกเมื่อเป็นพี่น้องกัน และกลุ่มสหภาพผู้ใช้แรงงาน (church groups, sports groups, hobby groups, fraternal organizations, labor unions)

โดยมีผลการศึกษาจากนักวิชาการหลายคนที่ได้พยายามสะท้อนให้เห็นถึงระดับของความสัมพันธ์ของทุนทางสังคม ซึ่งตัวชี้วัดที่บอกถึงระดับความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมดังกล่าว จะมีประเด็นในการวัดในด้านต่างๆ เช่น

1. ด้านการศึกษาและศูนย์ภาพของ (Smith, Beaulieu, and Seraphine, 1995)
2. ความเชื่อมั่นในสถาบันการเมือง (confidence in political institutions)

(Brehm and Rahn, 1997)

3. ความพอใจในสุขภาพและยึดมั่นในการเมืองของประชาชน (satisfaction with government and political engagement) (Putnam, 1993).

ปัจจุบัน มิติทุนทางสังคมอาจขยายขอบเขตให้กว้างออกไปโดยครอบคลุมในเรื่อง จิตวิทยาสุขภาพ (health psychology) โดยข้อมูลที่บอกว่าเป็นผลมาจากการบูรณาการทางสังคม (social integration) ได้ถูกวัดจากสิ่งที่ปรากฏขึ้น เช่น เครือข่ายทางสังคม การสนับสนุนทางสังคม และ ความสามารถในการเข้าสังคม (social networks, social support, และ sociability) ซึ่ง สามารถจะวัดได้อีก โดยอาศัยตัวชี้วัดที่เหมาะสม

ตัวชี้วัดของทุนทางสังคม แบ่งวิธีการวัดได้เป็น 2 วิธีการ ได้แก่

1. ศึกษาเฉพาะเจาะจงรายกรณี โดยมีกรอบกว้าง ๆ พิจารณาเรื่องความสัมพันธ์ ของคนกับคน คนกับชุมชน คนกับองค์กร โดยขึ้นอยู่กับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

2. ศึกษาโดยการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมือง และประเทศ ซึ่งจะมีทั้ง ลักษณะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ดังนี้

2.1 ตัวชี้วัดจะจำแนกเป็นประเด็นย่อย ๆ จากประเด็นที่เป็นลักษณะ/รูปแบบ ของความสัมพันธ์ที่ได้ โดย Putnam, Coleman กล่าวถึงตัวชี้วัดที่เน้นในเรื่องของจริตประเพณี ความไว้วางใจกัน ความเป็นเครือข่าย การมีส่วนร่วมของประชาชน (norms, trust, networks, civic participation) เป็นต้น โดยมีการนำเสนอด้วยตัวอย่างของบางตัวชี้วัด อาทิ ความไว้วางใจกัน ก็ จะเป็นตัวชี้วัดที่แสดงถึงความไว้วางใจในเพื่อนบ้าน ความไว้วางใจในกลุ่ม หรือสถาบันองค์กร สื่อ รัฐบาล เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า ลักษณะตัวชี้วัดดังกล่าวมีความเป็นนามธรรม เพราะส่วน ใหญ่จะอยู่ในรูปของทัศนคติ และความรู้สึก

2.2 ส่วนตัวชี้วัดอีกกลุ่มนึงจะมีลักษณะเป็นรูปธรรม ส่วนใหญ่จะเป็นผลที่ เกิดจากทุนทางสังคม เช่น จำนวนคนที่เข้าเป็นสมาชิกและจำนวนกลุ่ม จำนวนผู้มีสุขภาพดี จำนวนผู้มีการศึกษาดี จำนวนผู้เข้าถึงแหล่งทุนและข้อมูล เป็นต้น

2.3 ตัวชี้วัดที่มีทั้งลักษณะเป็นรูปธรรมและนามธรรม ส่วนใหญ่จะเป็นการวัด จากพฤติกรรมที่นำไปสู่ความสัมพันธ์และก่อให้เกิดทุนทางสังคม เช่น การทักษิายเพื่อนบ้าน การ เข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน การเยี่ยมเพื่อนบ้าน และการต้อนรับแขก เหล่านี้เป็นต้น

ส่วน Paul Bulen & Jenny Onyx, (1998) ได้นำเสนอประสบการณ์ในการวัด ระดับปัจเจกซึ่งมาจากแต่ละครอบครัวในการสัมภาษณ์ และระดับครัวเรือนซึ่งสมาชิกครัวเรือนทั้ง หมดถูกสัมภาษณ์ ในการศึกษาเอกสารเกี่ยวกับทุนทางสังคม มีหัวข้อดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในเครือข่าย (Participation in network) เป็นความสัมพันธ์ของเครือข่ายที่ยึดติดแน่นगายในระหว่างบุคคลและกลุ่ม คนจะยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในองค์กรที่ต้องเป็นทั้งลักษณะสมัครใจและมีความเท่าเทียม

2. การต่างตอบแทน (Reciprocity) จะเป็นการรวมตัวกันที่เกิดจากความไม่เห็นแก่ตัวในระยะแรก และภายเป็นความสนใจส่วนตัวในระยะยาว การต่างตอบแทนจะทำให้บุคคลมีการเปลี่ยนการบริการกับผู้อื่น หรือทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้กับคนอื่น อย่างไรก็ตาม การต่างตอบแทนนั้น บุคคลจะมีความคาดหวังที่จะได้รับการเอื้ออาทรกลับคืนมาในอนาคตเป็นการตอบแทนและพบว่าในชุมชนที่การต่างตอบแทนได้รับการตอบแทนกลับคืนมา ผู้คนในชุมชนจะมีความสนใจที่จะดูแลผู้อื่นมากขึ้น

3. ความไว้วางใจกัน (Trust) จะเป็นความต้องการของบุคคลที่จะลดความเสี่ยงในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ในสังคม ความไว้วางใจกันเป็นสิ่งที่อยู่บนพื้นฐานของความเชื่อใจในผู้อื่น โดยมีความคาดหวังว่าผู้อื่นจะตอบสนองด้วยการกระทำการกลับคืนมาในวิธีเดียวกัน อย่างน้อยที่สุด ความไว้วางใจกันก็จะช่วยให้บุคคลสบายนิ่วคนอื่นจะไม่มาทำขันตรายตนเอง

4. บรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) จะเป็นรูปแบบการควบคุมที่ไม่เป็นทางการ หรือเป็นการควบคุมทางอ้อม ซึ่งถือว่าการควบคุมแบบนี้มีความจำเป็นมากกว่าแบบที่เป็นทางการ หรือการใช้กฎหมายของสถาบัน บรรทัดฐานทางสังคมมีความจำเป็นสำหรับการตรวจสอบพฤติกรรมที่ถูกคาดหวังในสังคม รวมทั้งการกำหนดพฤติกรรมที่มีคุณค่าที่สังคมยอมรับ เพราะบรรทัดฐานทางสังคมเป็นข้อตกลงที่บุคคลในสังคมได้ทำร่วมกันและเป็นที่ยอมรับและเข้าใจร่วมกัน

5. สิ่งที่เป็นสาธารณะ/สิ่งที่ทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน (The Commons) จะเป็นการสร้างทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันในชุมชน ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ทุกคนสามารถใช้ร่วมกันได้ อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่มีบุคคล หรือกลุ่มคนเข้าไปยึดครองสิ่งที่เป็นสาธารณะ สังคมก็จะใช้วิธีการป้องกันอย่างไม่เป็นทางการโดยการต่อต้าน หรือค่าว่าบาตร (social sanctions)

จากแนวทางการวัดทุนทางสังคมดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ได้มีความพยายามที่จะวัดทุนทางสังคมโดยให้มีความครอบคลุมในระดับต่าง ๆ ให้มากที่สุด และเท่าที่ผ่านมา ได้มีการค้นหาวิธีการวัดแบบต่าง ๆ นับตั้งแต่การวัดทางตรงที่ได้จากการสังเกตประวัติการณ์ทางสังคม และการรวบรวมจากการสำรวจ การวัดจากระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และมีการขยายขอบเขตในการศึกษาอกรไประครอบคลุมในวิทยาการสาขาอื่น ๆ อาทิ เรื่องจิตวิทยา สุขภาพ ทำให้ข้อมูลที่ได้เป็นผลจากการนับถุนทางสังคม ดังนั้น จึงทำให้วิธีการวัดและตัวชี้วัด

ทุนทางสังคมมีความละเอียดครอบคลุมในมิติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น เช่น การวัดที่มาจากการศึกษา เอกสารรายกรณี การวัดที่ได้จากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และการวัดระดับปัจเจกที่ทำให้เห็นประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับตัวชี้วัดที่ชัดเจน เช่น การมีส่วนร่วม การต่างตอบแทน ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐานทางสังคม เป็นต้น

2.9 กรอบความคิดและกระบวนการทางทุนทางสังคม

จากข้อค้นพบข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมซึ่งประกอบด้วยระบบคิดและวิธีการปฏิบัตินั้น อาจจะนำมาพิจารณาในมิติที่เป็นกระบวนการได้เช่นกัน และการศึกษาทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการดังกล่าว ก็มีความเหมาะสมและน่าจะก่อให้เกิดประโยชน์หลายประการ ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ มีเหตุผลอย่างน้อย 3 ประการที่สามารถนำมานับสนุนได้ คือ

1. เพื่อเป็นการจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่ที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น จากที่เคยมีความหลากหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรม และเป็นนามธรรม หรือจากเดิมที่บางครั้งพูดถึงทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นเหตุ หรือบางครั้งก็พูดถึงทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นผล การพิจารณาทุนทางสังคมในมิติที่เป็นกระบวนการจะทำให้การอธิบายสามารถครอบคลุมความหมายของทุนทางสังคมได้ทั้งในส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผล รวมทั้งในส่วนที่เป็นกระบวนการ

2. เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นในการบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่ยังอยู่อย่างกระจัดกระจายให้มีจุดร่วมกันในการอธิบาย เพราะทั้งความหมายและแนวความคิดที่มีมิติที่ต่างกัน อาทิ การมองในมิติของทรัพยากร หรือทรัพยากรธรรมชาติ การมองในมิติของวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความรู้ การมองในมิติที่เป็นพลังในการขับเคลื่อนสังคม การมองในมิติของค่านิยม จริยตประเพณี การต่างตอบแทน การเกื้อกูล ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจ ความสามัคคี และการมีส่วนร่วม ฯลฯ ดังนั้น การบูรณาการให้ความหมาย และแนวความคิดที่อยู่ในมิติต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในระบบเดียวกัน เพื่อให้สามารถอธิบายให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ก็จะช่วยให้ภาพของทุนทางสังคม และความเข้าใจในทุนทางสังคมเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น

3. การจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่อยู่ในรูปของกระบวนการ การบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นระบบเดียวกัน จะช่วยให้การอธิบายถึงเหตุผลว่า ทุนทางสังคมคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร หรือจะสร้างให้เกิดขึ้นได้อย่าง ด้วยวิธีการใด ภายในได้เงื่อนไขอะไร และผลที่เกิดจากการมีทุนทางสังคมได้ส่งผลกระทบ

หรือสร้างพลังให้แก่สังคมหรือชุมชนได้อย่างไร สิ่งเหล่านี้นับว่าจะเป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการและ การพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมให้มีมากยิ่งขึ้น

กรอบความคิดดังกล่าว จะเป็นกรอบความคิดในการศึกษาและวิพากษ์ทุนทางสังคม ที่สามารถมีมุมมองในมิติที่หลากหลาย ทั้งนี้ เพื่อความชัดเจนในการพัฒนาและการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคม ที่มีแนวโน้มจะได้รับการประยุกต์ใช้มากขึ้น

กรอบความคิดของกระบวนการทุนทางสังคมที่จะนำมาใช้ศึกษากระบวนการทุนทางสังคมนี้ จะแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ 1) ส่วนที่เป็นกระบวนการ และ 2) ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ

1. ส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคม ประกอบไปด้วย 3 ส่วน คือ

1.1 ส่วนที่เป็นระบบคิด จะเป็นส่วนที่มีความเป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าว จะมีทั้งส่วนที่มีมาแต่ดั้งเดิม คือ ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่ปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต นอกจากนั้น ระบบคิดอีกส่วนหนึ่งอาจจะมาจากการสั่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งก็รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระหลักที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าวได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการอื้อاثรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน และมีความสามัคคีกัน ฯลฯ เหล่านี้ เป็นต้น

1.2 ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคิดนั้นหมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนมีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมในการช่วยเหลือกัน ระบบคิดดังกล่าวก็จะส่งผลให้สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเชื่ออาทิ และมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นต้น

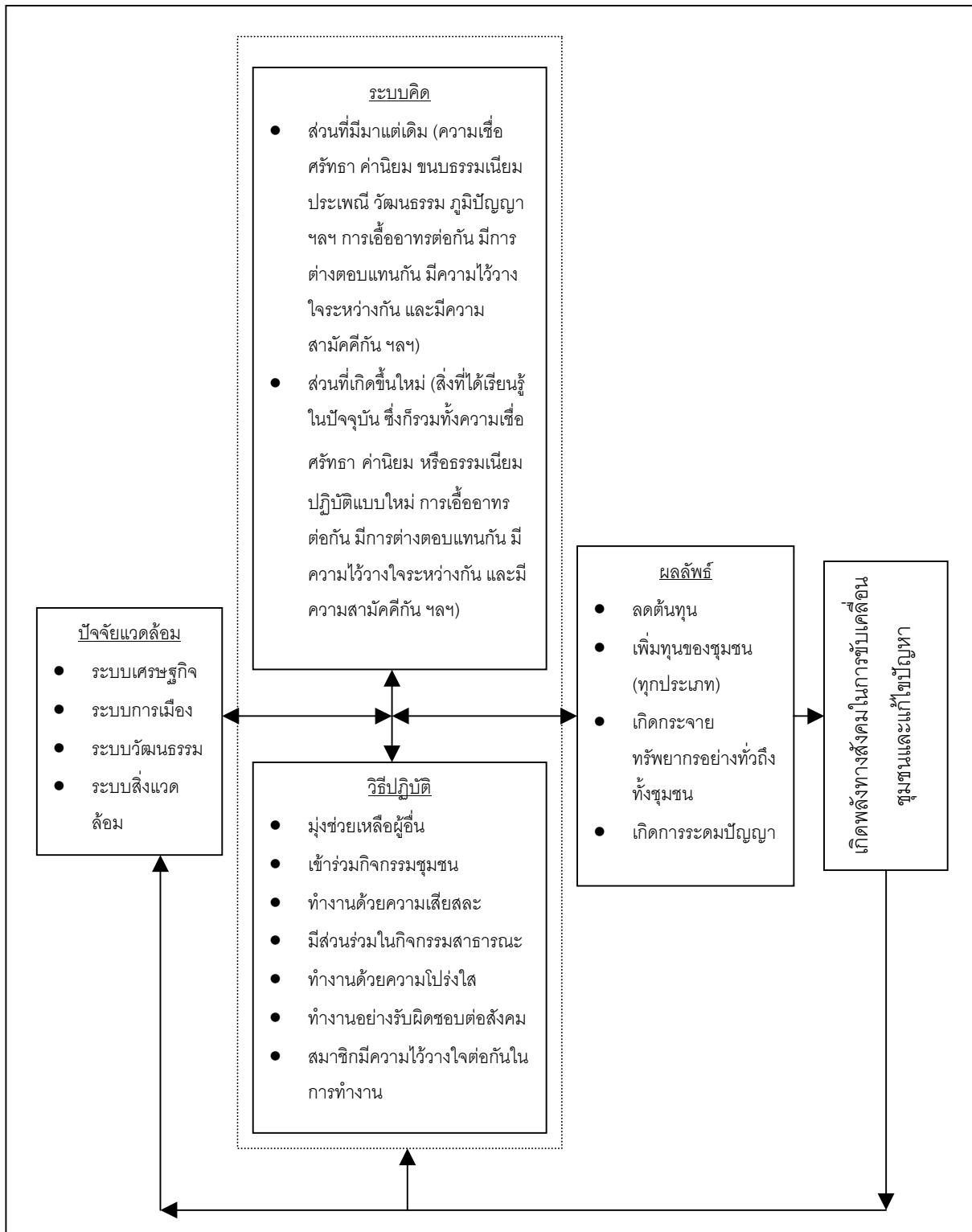
1.3 ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิกมีระบบคิดและวิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าวอาจจะอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือเป็นทุนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปของกองทุนชุมชน) ทุนมนุษย์ (แรงงานที่มีการลงแขกเค้าแรงช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็นป่าของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (มีความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน) โดยที่ทรัพยากรหรือทุนต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นของชุมชน หรือเป็นของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงและมาใช้ประโยชน์ได้

2. ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ คือ ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรม (เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก บุคลากร หรือ

นักวิชาการจากภายนอก) และนามธรรม (ความช่วยเหลือทางวิชาการจากภายนอก ข้อมูลข่าวสาร ความรู้ ต่าง ๆ จากภายนอก) รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อระบบคิด และวิธีปฏิบัติภาย ในกลุ่ม องค์กร สถาบัน และชุมชน

การวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมจะวิเคราะห์ในหลายระดับ อาทิ ระดับ ปัจเจก ระดับครัวเรือน ระดับกลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน และเครือข่าย โดยจะพิจารณาว่า การกระจายของทรัพยากร หรือทุนประเภทต่าง ๆ ในแต่ละระดับเป็นไปในลักษณะใด มีการกระจายอย่างทั่วถึงหรือไม่ รวมทั้งการวิเคราะห์เชื่อมโยงหาความเกี่ยวพันระหว่างระดับต่าง ๆ ด้วยว่า มีความเกี่ยวพันหรือมีอิทธิพลต่อกันมากน้อยเพียงใด ดังในภาพที่ 4

ภาพที่ 4 กรอบความคิดกระบวนการทุนทางสังคม

จากภาพที่ 4 ได้แสดงการเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบในการศึกษาและวิเคราะห์ทุนทางสังคม ที่ทำให้ทราบถึงกระบวนการของทุนทางสังคมในระดับต่างๆ

จะเห็นได้ว่า เหตุผลที่สำคัญในการสร้างกรอบความคิดในการศึกษาทุนทางสังคม ในรูปของกระบวนการได้แก่ การมุ่งจัดระบบความคิดที่มีความหลากหลายให้เป็นหมวดหมู่ชัดเจน และครอบคลุมคำอธิบายทั้งในส่วนที่เป็นเหตุและเป็นผลของการเกิดทุนทางสังคม และเพื่อบูรณาการมิติและความหมายที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมให้มีความเชื่อมโยงและเป็นระบบเดียวกัน ซึ่งจะทำให้การอธิบายคำว่าทุนทางสังคมมีความชัดเจนเป็นระบบมากยิ่งขึ้น สำหรับกระบวนการทุนทางสังคมประกอบด้วย 2 ส่วน คันได้แก่ ส่วนที่ 1 เป็นกระบวนการที่มีส่วนย่อยด้วยกัน 3 ส่วน ได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ และส่วนที่ 2 เป็นปัจจัยแวดล้อม ในการวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมสามารถวิเคราะห์ได้หลายระดับนับตั้งแต่ระดับปัจเจกจนถึงระดับเครือข่าย

2.10 การประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททาง การเมือง และเศรษฐกิจ

เนื่องจากทุนทางสังคมเป็นคำใหม่ที่ได้ถูกนำมาใช้ได้ไม่นาน ความชัดเจนในคำและความหมายยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่มาก อย่างไรก็ตาม เท่าที่ผ่านมา ได้พบว่าคำว่าทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่าง ๆ แม้แต่ในบริบททางสังคมเอง คำว่าทุนทางสังคมก็ได้ถูกประยุกต์ใช้ในเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน เหล่านี้เป็นต้น สำหรับการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบทอื่น ๆ อาทิ บริบททางการเมือง และบริบททางเศรษฐกิจ อาจพอสรุปได้ดังนี้

2.10.1 ทุนทางสังคมในบริบททางการเมือง

จากประสบการณ์ในต่างประเทศโดยเฉพาะประเทศทางตะวันตก จะเห็นได้ว่า ได้มีการใช้คำว่าทุนทางสังคมในการอธิบายเชื่อมโยงกับบริบททางการเมืองในหลาย ๆ เรื่อง อาทิ ได้มีการพูดถึงทุนทางสังคมกับเรื่องของประชาสังคม (civil society) ทุนทางสังคมกับการยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย หรือการพูดถึงทุนทางสังคมกับเรื่องของการบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ (accountability) หรือแม้แต่การเชื่อมโยงคำว่าทุนทางสังคมกับเรื่องของความเป็นประชาธิปไตย เหล่านี้เป็นต้น จึงเป็นที่คาดหวังว่า ในอนาคต เมื่อองค์ความรู้เกี่ยวกับคำว่าทุนทางสังคมได้มีการพัฒนา และเพร่หลายเป็นที่รู้จักและเป็นที่ยอมรับมากขึ้น ก็อาจจะได้พบเห็นว่า การประยุกต์ใช้คำว่าทุนทางสังคมในบริบททางการเมืองจะมีให้เห็นมากขึ้น

2.10.2 ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจ

โดยความเป็นจริงแล้ว ที่มาของคำว่าทุนทางสังคมนั้น มีความเกี่ยวพันกับเรื่องของเศรษฐกิจมาตั้งแต่ต้น นับตั้งแต่ได้มีการพูดว่า ความมุ่งหวังที่จะพัฒนาให้มีนุชย์ในสังคมมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นนั้น จะอาศัยทุนทางด้านเศรษฐกิจอย่างเดียวไม่ได้ ดังนั้น นับตั้งแต่นั้น งานของครรั้งที่เป็นภาครัฐและภาคเอกชนได้ประจักษ์ด้วยว่า ความล้มเหลวของการพัฒนาในอดีต ที่ผ่านมา เกิดจากการให้ความสำคัญในการพัฒนาด้านเศรษฐกิจมากจนเกินไป ในขณะเดียวกัน ก็จะพยายามลดการพัฒนาด้านสังคม ด้วยเหตุถังกล่าว ทำให้หน่วยงานองค์กรทั้งภาครัฐและภาคเอกชน โดยเฉพาะสถาบันทางวิชาการได้หันมาให้ความสำคัญแก่บริบททางสังคม โดยเฉพาะในเรื่องของ "ทุน" ที่เป็นทุนทางสังคมมากขึ้น

สำหรับในการศึกษาครั้งนี้ อาจจะมีความมุ่งหมายเฉพาะ และความมุ่งหมายโดยทั่วไปที่เกี่ยวข้องกับการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจ ในความมุ่งหมายเฉพาะนั้น การศึกษาครั้งนี้ได้คาดหวังเพื่อจะทราบว่า บทบาทของทุนทางสังคม จะเป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเดิบโตได้อย่างไร ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ จะได้มีการนำเสนอในบทต่อไป โดยการศึกษาได้นำเสนอให้เห็นว่า ในความหมายของเศรษฐกิจชุมชนคืออย่างไร และทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร นอกจากประดิษฐ์ตั้งกล่าวแล้ว การศึกษายังได้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่เคยมีมาในสังคมไทยมีความเป็นมาและเป็นไปอย่างไร มีปรากฏการณ์อะไรบ้างที่ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยเคยมีทุนทางสังคมอยู่ และด้วยเหตุผลอะไรที่ทำให้ทุนทางสังคมของไทยที่เคยมีอยู่สูญหายไป นอกจากนั้น ในบทท้าย ๆ การศึกษาได้นำเสนอผลการศึกษาจากภาคสนามที่ได้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และปรากฏการณ์ที่เป็นกระบวนการของพลวัตของทุนทางสังคมได้ให้คำอธิบายว่า ทุนทางสังคมเหล่านั้นเป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร

สำหรับความมุ่งหมายทั่วไปในการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจนั้น การศึกษานี้ได้นำเสนอเป็นเพียงบางส่วน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจขนาดใหญ่หรือที่เกี่ยวกับการทำธุรกิจของบริษัทข้ามชาติ ซึ่งการนำเสนอในส่วนนี้อาจจะไม่ได้เน้นถึงความสมบูรณ์หรือความครอบคลุมในสาระต่าง ๆ มากนัก เหตุผลในการนำเสนอเนื้อหาส่วนนี้เพียงแต่ต้องการจะชี้ให้เห็นจุดที่มีความเชื่อมโยงและส่งผลกระทบซึ่งกันและกันระหว่างเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นเศรษฐกิจระดับภาคหน้ากับระบบธุรกิจขนาดใหญ่

2.11 สรุป

นับตั้งแต่ที่มนุษย์ได้รู้จักกับคำว่า "ทุน" มาเกือบสี่พันปี คำว่าทุนก็ถูกใช้ในความหมายที่แตกต่างกันไป คำว่าทุนอาจจะถูกมองไปในเชิงมูลค่าที่เกี่ยวกับวัตถุเงินทอง หรืออาจจะถูกมองไปในเชิงคุณค่าที่เกี่ยวข้องกับจิตใจ ความดีงาม แต่คงจะเป็นเพราะความเคยชินที่คนส่วนใหญ่มีความคุ้นเคยกับคำว่าทุนไปในเชิงเศรษฐศาสตร์ ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่าทุนเท่าที่ผ่านมาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทอง หรือ วัตถุดิบ แรงงาน หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ช่วยในการผลิต จนกระทั่งในเวลาต่อมา ได้เกิดมีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ออกมายัง โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิต แต่ไม่ต้องการให้เป็นเรื่องของวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทอง

ทุนทางสังคมเป็นทุนประเทาหนึ่ง ที่มาจากการร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือสถาบันขึ้น โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเชื่อถือต่อ กัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่สามารถทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา ที่สำคัญ ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่ยิ่งมีเพิ่มมากขึ้น

ที่มาของคำว่า ทุนทางสังคม ในประเทศไทยที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นการร้องหาความเป็นชุมชนที่ได้สูญหายไป และอีกส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับความเข้มแข็งในระบบประชาธิปไตย อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมา ประเดิมทุนทางสังคมได้ถูกเชื่อมโยงไปสู่เรื่องของการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

สำหรับคำว่า "ทุนทางสังคม" ในประเทศไทย เพิ่งจะมีมาเมื่อไม่นาน แต่ถ้าพิจารณาจากประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า สิ่งที่ถูกเรียกว่า "ทุนทางสังคม" ได้ปรากฏให้เห็นในสังคมไทยมาช้านานแล้ว โดยจะอยู่ในรูปของความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเห็นอกเห็นใจ ความเชื่อถือต่อ กัน หรือความมั่นใจต่อ กัน อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาในเชิงพัฒนาการขององค์ความรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทุนทางสังคมของไทยได้มีวิวัฒนาการมาจากการแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง คำว่าทุนทางสังคมของไทยเริ่มมีความเป็นรูปปัจจุบันมากขึ้นหลังจากที่มีการดำเนินงานของโครงการกองทุนเพื่อสังคม และภายใต้โครงการดังกล่าว คำว่าทุนทางสังคมได้ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวางครอบคลุมทุนประเทาต่าง ๆ อาทิ ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนทางปัญญา ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ การมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนอาจจะดูได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงความมีคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน (ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม) หรือการเติบโตเข้มแข็งของเครือข่ายทางสังคม มีความเชื่อว่า ทุนทางสังคม

สามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความกระชับ ทุนทางสังคมอาจจะจดออกเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่มีนุชย์ไม่ได้สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ และ ทุนที่มีนุชย์สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนทางสังคม ทุนมนุชย์ ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม อาทิตย์ ประเพณี และค่านิยม ทุนทางภาษาภาพ และทุนที่เป็นภูมิปัญญา ความรู้

เมื่อกล่าวถึงทุนทางสังคม สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วและประเทศที่กำลังพัฒนา ได้แก่ การมีอยู่และการสูญหายไปของทุนทางสังคม การที่จะตอบคำถามเหล่านี้ได้ สิ่งแรกที่สำคัญคือจะต้องมีความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคม อย่างถ่องแท้ชัดเจน เนื่องจากที่ผ่านมา ทุนทางสังคมถูกนำเสนอในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป การที่จะสร้างความเข้าใจร่วมกันได้จำเป็นที่จะต้องมีการสังเคราะห์และนำเสนอในรูปแบบที่เหมาะสม โดยในที่นี้ ได้มีการนำเสนอในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ในรูปแบบดังกล่าว ทุนทางสังคม จะมีลักษณะที่เป็นทั้งแนวคิดที่มีอยู่เดิมหรือเป็นการเรียนรู้จากสิ่งใหม่บันพันธุ์ฐานความเชื่อ อาทิ การไว้วางใจซึ่งกันและกัน การพึ่งพาอาศัยกัน และเป็นทั้งวิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งเป็นผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในรูปของการเพิ่มผลผลิตในการพัฒนาต่างๆ ในการศึกษาครั้นนี้ จึงเป็นการประมวลเนื้อหาสาระ แนวคิด และหลักการต่าง ๆ ดังกล่าว มาพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดในอธิบายและทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม การเข้าใจในกระบวนการทุนทางสังคมมีส่วนช่วยในการคาดคะเนถึงความเป็นไปได้ในรูปแบบของสังคมในอนาคตได้ เนื่องจากทุนทางสังคม สามารถเกิดได้ในทุกระดับ (ระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย) และแม้ว่าทุนทางสังคมจะเริ่มจากปัจจัยภายในแต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ที่สำคัญทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิธีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนให้ลุล่วงไปได้ดียิ่งขึ้น

ประโยชน์ของทุนทางสังคม ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น ช่วยให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดจารีตประเพณีที่ช่วยหนุนเสริมให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมมีส่วนช่วยให้บุคคลมีทางเลือกมากขึ้นในการพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล หรือในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ ในกรณีของประเทศไทย ได้พบว่า เมื่อสังคมได้รับการพัฒนาทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทุนมนุชย์ ทุนความรู้ ทุนปัญญา ทุนวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ซึ่งทุนเหล่านี้ช่วยให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็น

ประโยชน์แก่ชุมชนบนความเอื้ออาทร และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (ประสบการณ์จากการก่อจงทุนเพื่อสังคม)

การวัดทุนทางสังคม เท่าที่ผ่านมา ได้มีความพยายามที่จะวัดทุนทางสังคมโดยให้มีความครอบคลุมในระดับต่าง ๆ ให้มากที่สุด โดยได้มีการค้นหาวิธีการวัดแบบต่าง ๆ นับตั้งแต่การวัดทางตรงที่ได้จากการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม และการรวมรวมจากการสำรวจ การวัดจากระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และมีการขยายขอบเขตในการศึกษาออกไปครอบคลุมในวิทยาการสาขาอื่น ๆ อาทิ เรื่องจิตวิทยาสุขภาพ ทำให้ข้อมูลที่ได้เป็นผลจากการบูรณาการทางสังคม ดังนั้น จึงทำให้วิธีการวัดและตัวชี้วัดทุนทางสังคมมีความละเอียดครอบคลุมในมิติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น เช่น การวัดที่มาจากการศึกษาเฉพาะรายกรณี การวัดที่เดี๋ยวกัน การสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปปัจจุบันและนามธรรม และการวัดระดับปัจเจกที่ทำให้เห็นประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับตัวชี้วัดที่ชัดเจน เช่น การมีส่วนร่วม การต่างตอบแทน ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐานทางสังคม เป็นต้น นอกเหนือนั้น การวัดเพื่อทราบว่ามีทุนทางทางสังคมอยู่หรือไม่ อาจดูได้จากสถิติและตัวเลขต่าง ๆ อาทิ ตัวเลขที่แสดงให้เห็นว่ามีขั้ตตราการเกิดอาชญากรรมต่ำ การมีสุขภาพดี การมีการศึกษาดี และมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่ากลุ่มหรือองค์กรที่มีทุนทางสังคมสูง มักจะใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือในการทำงาน โดยจะใช้ทั้งในที่ทำงานและใช้เพื่อทำงานอื่น ๆ ด้วย มิติของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของความหนาแน่นของเครือข่ายทางสังคมนั้น (density of social networks) อาจจะพิจารณาได้จากการที่มีคนมาร่วมกันในที่เดียวกันด้วยความตั้งใจที่จะต่อสู้ร่วมกับคนอื่นในกิจกรรมทางสังคมแบบไม่เป็นทางการ (informal, social activities) ในฐานะที่เป็นสมาชิกกลุ่มหรือสถาบัน

ทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่าง ๆ อาทิ ในบริบททางสังคม ทุนทางสังคมก็ได้ถูกประยุกต์ใช้ในเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน บริบททางการเมือง ทุนทางสังคมได้ถูกนำมาอธิบาย เรื่องของประชาสังคม (civil society) การยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย เรื่องของการบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ (accountability) หรือแม้แต่เรื่องของความเป็นประชาธิปไตย และในบริบททางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมถูกประยุกต์ใช้เพื่อศึกษาถึงบทบาทของทุนทางสังคมในฐานที่เป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโตได้อย่างไร โดยการศึกษาได้ครอบคลุมไปถึง ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนคืออย่างไร และทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร นอกจากประเด็นดังกล่าวแล้ว การศึกษายังได้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่เคยมีมาในสังคมไทยมีความเป็นมาและเป็นไปอย่างไร มีปรากฏการณ์อะไรบ้างที่ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทย

โดยมีทุนทางสังคมอยู่ และด้วยเหตุผลอะไรที่ทำให้ทุนทางสังคมของไทยที่เคยมีอยู่สูญหายไป นอกจากนั้น ในบทท้าย ๆ การศึกษาได้นำเสนอผลการศึกษาจากภาคสนามที่ได้แสดงให้เห็นถึง กระบวนการและผลวัตถุของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และปรากฏการณ์ที่เป็นกระบวนการ ของผลวัตถุของทุนทางสังคมที่ได้ให้คำอธิบายว่า ทุนทางสังคมเหล่านั้นเป็นปัจจัยการผลิตของ เศรษฐกิจชุมชนอย่างไร ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ รายละเอียดจะได้นำเสนอในบทต่อไป

บทที่ 3

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน

3.1 บทนำ

ในขณะที่กระบวนการกราฟุนทางสังคมช่วยให้สมาชิกในชุมชนได้คำนึงถึงผู้อื่น คำนึงถึงสังคม มีการแบ่งปันกันในแบบทุกเรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ ยิ่งไปกว่านั้น ในกระบวนการกราฟุนทางสังคมซึ่งจะประกอบไปด้วยปัจจัยภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บ้านข้างๆ ความไว้วางใจกัน มีความเชื่อในอุปกรณ์ มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือกัน การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชน ซึ่งช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่างๆ รวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีอยู่ในชุมชนด้วย และปัจจัยภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่างๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่นวิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ปัจจัยทั้งหมดในและภายนอกเหล่านี้มีความเป็นไปได้ที่จะช่วยสร้างให้เกิดพลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาที่จะช่วยขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้นมาได้

3.2 แนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน

ในท่ามกลางการแสวงหาและระบบทุนนิยมที่ครอบงำระบบและการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานนี้ ได้มีนักคิด นักเศรษฐศาสตร์ ที่สำคัญหลายท่านได้ตั้งคำถามกับระบบเศรษฐศาสตร์ทุนนิยมว่า จะสามารถสร้างความมั่งคั่งและความสุขให้กับมนุษย์ในโลกนี้ได้จริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงระบบที่เอื้อและให้โอกาสกับกลุ่มนายทุนที่มีอิทธิพลสามารถซื้อขายและครอบครองทรัพย์สินได้มากที่สุด ในบรรดาผู้คิดเหล่านั้น E.F. Schumacher (ใน มนูญ มนูกุรประดิษฐ์, 2545, น.113) ได้เสนอแนวคิดใหม่ในหนังสือ Small is beautiful ซึ่งมีความหมายว่า สอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียง เศรษฐกิจในระดับชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ และมีภารกิจล่าวถึง Buddhist Economics หรือพุทธเศรษฐศาสตร์เป็นครั้งแรก ทำให้เกิดมีความตื่นตัวและสนใจกันอย่างกว้างขวางในเรื่องของพระพุทธศาสนาในด้านที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ โดยข้อเสนอแนะนี้ให้เห็นถึงจุดอันเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ

ของการพัฒนาในโลกว่า ศาสตร์และวิชาการทั้งหลายทั้งปวง โดยเฉพาะวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์นั้น มาถึงจุดอุดตันและมีแนวโน้มว่า ไม่สามารถแก้ไขปัญหาของโลกและชีวิตได้สำเร็จ จึงน่าจะคิดทบทวนแนวความคิดและหาหนทางใหม่ เพื่อเป็นทางเลือกในการแก้ปัญหาวิกฤติของโลกและชีวิตนี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งต่อมาได้เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชุมชน

พระธรรมปีฎก (2538, น.35-36) กล่าวถึง เศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่า เป็นเศรษฐศาสตร์ สายกลางหรือเศรษฐศาสตร์มัชณิมาปฎิปทา เนื่องจากระบบชีวิตหรือวิถีชีวิตที่เรียกว่า มรรค นั้น ก็มีชื่ออยู่ชัดว่า มัชณิมาปฎิปทา คือความถูกต้องและความพอดี ความเป็นมัชณิมาปฎิปทา คือ ความเป็นกลางเป็นความพอดีนั้นเอง โดยในทรอตนะดังกล่าวได้เสนอความเห็นให้พิจารณาว่า ความเจริญทางเศรษฐกิจ (Economic Growth) หรือความมั่งคั่ง (Wealth) นั้นมีอยู่และเป็นไปเพื่อ อะไรกันแน่ ถ้าหากเป็นไปมิใช่เพื่อการเพิ่มพูนคุณภาพแห่งชีวิตของประชาชนแล้ว ก็ไม่น่าจะถือได้ว่า เป็นการเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่งที่แท้จริง นอกจากนี้ พระธรรมปีฎก ยังมองว่า เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ เป็นแนวคิดเชิงอนุรักษ์และสร้างสรรค์ตามครรลองแห่งชีวิตที่ไม่เบียดเบี้ยนซึ่งกันและกัน โดยนั้น หมายถึง การไม่เบียดเบี้ยนทั้งมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติ โดยการนำมาใช้อย่างสิ้นเปลือง หรือการทำลายมนุษย์ โดยการลดหรือลิดรอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ที่ทำให้เป็นเสมือนสินค้าและการบริการเพื่อสนองตอบต่อภิลे�สของผู้คน

อภิชัย พันธุ์เสน (2544) กล่าวถึงพุทธเศรษฐศาสตร์ และได้วิเคราะห์ถึงความบกพร่องของเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก โดยเปรียบเทียบแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์ และเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในอีกแง่มุมหนึ่ง ด้วยการชี้ให้เห็นว่า การแข่งขันสร้างอรรถประโยชน์สูงสุดนั้น เป็นการเพิ่มความโลภ การทำลายทุนและทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่มีสิ้นสุด แต่ความพอเพียงต่างหากที่ควรจะเป็นหลักการของความมีชีวิตที่ดี สำหรับคนส่วนใหญ่ ตามหลักธรรมในทางพะพุทธศาสนา

เช่นเดียวกับ ชัยอนันต์ สมทรวานิช (2541) วิเคราะห์ใน ทฤษฎีใหม่: มิติที่ยังใหม่ ทางความคิด ว่า ทฤษฎีใหม่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในบริบทของเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชนิริย เป็นสัมมาทุษฐ์ที่อยู่เหนือระบบแนวความคิดในทฤษฎีของการพัฒนาต่างๆ ที่ขาดและบกพร่องทางจริยธรรม โดยเห็นว่า มิติทางจริยธรรมของทฤษฎีใหม่และแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงนั้น มีอยู่ในพุทธปรัชญาแล้ว เพียงแต่ยังไม่มีผู้ดำเนินมาจัดระบบและนำเสนออย่างเป็นรูปธรรมเท่านั้น

ส่วน มนูญ มุกข์ประดิษฐ์ (2545, น. 114) ได้กล่าวสรุปไว้ใน มัชณิมาปฎิปทาในพระไตรปิฎกับทางสายกลางในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชนิริย ว่า

ปรัชญาและแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำรินั้น เป็นรากฐานสำคัญและเป็นส่วนสำคัญของความเพียรพยายามเปลี่ยนแปลงแก้ไขความผิดพลาดของระบบการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมที่ผิดพลาดในอดีต ให้มีสภาพที่ดีขึ้นด้วยการประสานสอดคล้องกับความเป็นจริงของสภาพของสังคม วิถีชีวิตของคนไทย โดยสะท้อนให้เห็นถึงโครงการพระราชดำริที่มีจุดมุ่งหมายที่ “ความพออยู่-พอกิน” และการดำรงชีวิตที่สมดุล พอเพียงในทุกมิติของชีวิตความเป็นอยู่โดยพัฒนาปัญญา ให้รู้เท่าทันความเป็นไปของชีวิตและของโลก รู้จักแยกแยะคุณค่าแท้และคุณค่าเทียมรู้จักประสานกลมกลืนกับโลกชีวิต นำธรรมชาติและนำภูมิปัญญาที่มีอยู่ในธรรมชาติรวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติมาใช้เท่าที่จำเป็นต่อชีวิต โดยมีสโลแกนสุ่งเน้น การผลิต օรاثประยุชนโดยการเปลี่ยนผู้อื่นหรือสิ่งอื่น ไม่หลงใหลได้ปลื้มกับวัตถุนิยมเหตุจุนกล้ายเป็นผู้คลั่งไคล้ในกระแส “วัตถุนิยม” และ “บวิถีคุณนิยม” จนเกินไป

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ที่บรรดาผู้คิด นักเศรษฐศาสตร์ ได้กล่าวไว้นั้น เป็นฐานคิดที่สำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอเพียงกิน” โดยมีการพัฒนาตั้งแต่ในระดับชุมชนและขยายไปสู่การพัฒนาในวงกว้าง บนความพอเพียงทั้งในแง่แนวคิดและวิธีการปฏิบัติที่เหมาะสม โดยเน้นการเพิ่งพาณิชย์และการพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่ในลักษณะของการสร้างชีวิตที่ถูกต้องดีงาม

3.3 นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน

นิยามและความหมายของคำว่า “เศรษฐกิจฐานนิยม” นั้น มีนัยที่หลากหลายทั้งในแง่ของแนวคิดและวิธีการปฏิบัติ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เศรษฐกิจฐานนิยม เศรษฐกิจฐานที่เน้นการพึ่งพาตนเอง เศรษฐกิจขนาดเล็ก เป็นต้น ซึ่งการให้ความหมายในบริบทต่างๆ นั้น มุ่งเน้นถึงวัตถุประสงค์ของการดำเนินการทางเศรษฐกิจหรือกิจกรรมที่เกิดขึ้น

ศ.นพ.ประเวศ วงศ์ (2533) ได้กล่าวถึงเศรษฐกิจชุมชนว่า เป็นการบูรณาการของชุมชนทุกอย่างมีความเชื่อมโยงกันทั้งหมด เศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม ศุภภาพ การเมือง การเรียนรู้ ไม่มีอะไรแยกจากกัน เศรษฐกิจชุมชน จึงเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชน หรือเป็นเศรษฐกิจพื้นฐาน โดยเน้นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการทະนุบำรุงพื้นฐานของตัวเองให้เข้มแข็ง ทั้งสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจของสังคม ซึ่งหมายถึงชุมชน โดยเศรษฐกิจชุมชนนั้นทำหน้าที่เชื่อมโยงให้ผู้คนในสังคมมาหันมองแบบมีวิมานปฏิปทา ไม่มองแบบสุดโต่งซึ่งจะเห็นความเชื่อมโยงของสิ่งต่าง ๆ และไม่มีอะไรขัดแย้งกัน ไม่ได้มองแยกว่าเป็นทุนนิยมหรือไม้อันนั้นจะ

เป็นแบบแยกส่วน ดังนั้น เศรษฐกิจชุมชน ในความคิดเห็นของ ศ.นพ.ประเวศ วงศ์ จึงหมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ เพื่อการอยู่ร่วมกัน และเศรษฐกิจชุมชนยังมี ความสำคัญในส่วนเป็นตัวเขื่อมกับเรื่องของประชาสัมคม และเศรษฐกิจพอเพียงในระดับที่เพิ่ม พูนขึ้นไป

ขยับสิทธิ์ เนลลิมมีประเสริฐ (2541) ได้กล่าวว่า “เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองหมายถึง รายได้ที่เกิดจากการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจในท้องถิ่น โดยคนในชุมชนมีส่วนร่วมคิดร่วมทำ และร่วมรับผลประโยชน์ ซึ่งสามารถดำเนินการตามลักษณะการเป็นเจ้าของ 4 ประเภท คือ

- 1) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่องค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) เป็นเจ้าของกิจการ
- 2) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ป้าเจกในชุมชนเป็นเจ้าของกิจการ
- 3) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่องค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) ร่วมทุนธุรกิจเอกชนเป็นเจ้าของ กิจการ

4) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่พึ่งพาภูมิปัญญา ที่เกี่ยวข้อง ทำให้คนในชุมชนมีความเข้มแข็งทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา พร้อมทั้งสร้างเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ดี ต้องก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างบูรณาการและยั่งยืน

โดยนัยนี้ ก็จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนนั้น ก็หมายถึงการร่วมแรง ร่วมใจในการดำเนิน กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชน ที่ชุมชนร่วมกันเป็นเจ้าของ บนความ平坦นาการเรียนรู้ของ ทุกฝ่าย และทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้และเกิดการพัฒนาในทางที่ยั่งยืน

สังสิต พิริยะรังสรรค์ (2542) และ ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (2542 น. 248) ได้อธิบายถึง รากฐานทางเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองว่า เน้นการเกษตร เน้นการพึ่งพิงตนเอง เน้นการใช้ ทรัพยากรในหมู่บ้านในท้องถิ่น เน้นการใช้เทคโนโลยีพื้นบ้าน และในระยะเฉพาะหน้าจะถือเอกสาร สร้างความเข้มแข็งให้แก่การผลิตทางด้านการเกษตรแบบพึ่งตนเองเป็นงานศูนย์กลางของภารกิจ ทั้งปวง ก่อนที่จะขยายขอบเขตและกระบวนการผลิตไปสู่การเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่มีรากฐานจาก ความเข้มแข็งในการพัฒนาทางการเกษตรและการแปรรูปโดยใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม

มงคล ด่านธารินทร์ (2538) ได้กล่าวว่า เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจชาติ การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนก็เพื่อความรุ่งเรือง และความความอยู่รอดปลอดภัยของสังคมและ ประเทศชาติ ดังนั้น ในกรณีจึงมีความจำเป็นที่การพัฒนาเศรษฐกิจระดับล่างคือชุมชนบท และ จะต้องมีความสัมพันธ์กับการพัฒนาเศรษฐกิจระดับบน คือ ประเทศ อีกทั้งต้องสัมพันธ์กับการ เมือง การปกครอง การศึกษา วัฒนธรรมของคนทั้งประเทศ โดย มงคล ด่านธารินทร์ มองเศรษฐกิจ ชุมชนไม่ใช่ของใหม่สุดขั้วแต่อย่างใด แท้จริงก็คือ การทำงานเพื่อการดำรงชีพในแนวสัมมาชีพเพื่อ

การอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ในหมู่บ้านนั้นเอง ชาวบ้านอาจรวมกลุ่มกันอย่างไม่เป็นทางการทำกิจกรรม หรืออาจร่วมกับนักพัฒนาเอกชน เจ้าหน้าที่รัฐ นักวิชาการ ซึ่งเรียกรวมกันว่า พนักงาน โดยการรวมกลุ่มทำการผลิตแปรรูป แลกเปลี่ยนสินค้า ค้าขายหรือบริการต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความพอด้วยกัน เพื่อความพึงพอใจ เพื่อให้คุ้มกับการลงทุน และเพื่อกำไร เมื่อต่างก็พึงพอใจแล้วก็จะทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง

โดยนัยนี้สิ่งที่มองคล ได้เสนอเกี่ยวกับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนได้แก่ การมองในมิติที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชน เป็นเรื่องที่ชาวบ้านได้กระทำอยู่แล้ว หรืออาจจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นการมองในเชิงของวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นมิติใหม่ที่ได้ถูกนำเสนอได้แก่ การทำงานแบบพหุภาคี จากฝ่ายต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ทั้งนี้เพื่อการที่ชาวบ้านจะทำงานโดยการสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลและหน่วยงานต่าง ๆ ที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกันนั้น อาจจะต้องอาศัยการเรียนรู้ใหม่ หรือเป็นการสร้างค่านิยมใหม่ในการทำงานและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งเรื่องนี้ไม่เพียงแต่ภาคประชาชนเท่านั้นที่จะต้องเปลี่ยนค่านิยมใหม่ หน่วยราชการ และภาคเอกชนเองที่จะลงไปทำงานร่วมกัน ก็อาจจะต้องมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติหรือค่านิยมเดิมที่เคยปฏิบัติมาเสียใหม่ด้วย ดังนั้น จึงจะเห็นได้ว่า การทำงานแบบพนักงานในระบบเศรษฐกิจชุมชน จำเป็นต้องมีการอธิบายกระบวนการทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่ กล่าวคือ ในระบบคิดและวิธีปฏิบัติในกระบวนการทุนทางสังคมนั้น แทนที่จะเริ่มด้วยความเชื่อ ค่านิยม ศรัทธา อาจจะต้องเป็นการเริ่มกระบวนการด้วยการเรียนรู้เพื่อสร้างระบบคิดและวิธีปฏิบัติเสียใหม่

ส่วน ขัชรินทร์ ไชยรัตน์. (2539) ได้闡述ว่า “เศรษฐกิจชุมชน” ในลักษณะต่างๆ ดังนี้

1. ลักษณะกิจกรรมที่เกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจชุมชน คือ การผลิต การแปรรูป การค้า การบริการ การบริโภค และการบริหารซึ่งเป็นกิจกรรมที่สามารถปฏิบัติและเห็นได้ชัดเจน
2. ลักษณะนமธรรม คือ ความเป็นชุมชน เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชน เศรษฐกิจชุมชนเป็นตัวเขื่อม และยังมองอีกว่าเศรษฐกิจชุมชน คือ การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน

โดยเน้นในเรื่องการใช้พื้นฐานการผลิต กำลังทรัพย์ กำลังคนที่มีอยู่ก่อนเป็นลำดับแรก มีการพิจารณาทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ดึงภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี และความหลากหลายที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ ก่อนที่จะต้องนำปัจจัยภายนอกเข้ามาในชุมชน และเน้นการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น เพื่อจะทำให้ผลที่ได้รับนั้นตรงกับความต้องการและในขณะเดียวกันก็

เสริมการมีส่วนร่วมจากภาคภูมิออกเพื่อเป็นภาคี และเมื่อเกิดความร่วมมือจากหลายฝ่ายมากขึ้นก็จะก่อให้เกิดการขยายความร่วมมืออย่างมาเป็นในรูปแบบเครือข่าย

นอกจากนี้ ชัชรินทร์ กล่าวถึง เศรษฐกิจชุมชนว่า “ไม่ได้มองแต่ระบบเศรษฐกิจเท่านั้น แต่จะต้องเชื่อมโยงดึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ สังคม การศึกษา ศุภภาพอนามัย ฯลฯ เป็นการมองในลักษณะบูรณาการทุกสิ่งเข้าด้วยกัน โดยให้ทุกส่วนเข้ามาร่วมเป็นส่วนหนึ่งด้วยจึงจะทำให้เกิดการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาสังคมได้อย่างยั่งยืน นอกจากนี้ เศรษฐกิจชุมชน ยังหมายถึงความเป็นชุมชน ที่มีความหมายรวมไปถึงการลดภาระยึดติดในความเป็นตัวตน (อัตตา) ของสมาชิกในชุมชน มีการเปิดใจกว้างยอมรับผู้อื่น มีความไว้วางใจกัน เอื้ออาทรต่อกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้นำมาซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างกัน ความสามัคคี ความสำนึกรักในความเป็นเจ้าของและความเป็นชุมชนร่วมกัน

ส่วนการนำสิ่งที่มีในท้องถิ่นมาใช้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี และทรัพยากรธรรมชาติ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น ชัชรินทร์ ถือว่าลักษณะดังกล่าว เป็นการสร้างค่านิยมร่วมกันของคนในชุมชน อันจะนำไปสู่ความสัมพันธ์ที่ดีมีความเป็นไปได้ในภาระกระจายทรัพยากร่วยในชุมชนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ประเด็นที่นำเสนอใจอีกประเด็นหนึ่งได้แก่การนำเสนองานแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และการยึดทางสายกลาง ซึ่งหากเทียบเคียงกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว ก็ถือได้ว่า หากความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน พึ่งพาอาศัยกัน และรู้จักการแบ่งปันกันแล้ว ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวก็จะเป็นการสะท้อนถึงความคิดที่พ่อเพียงของสมาชิกในชุมชนด้วยเช่นกัน

ส่วนหน่วยงานและบุคลากรในภาครัฐ เช่น กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (2539) ให้ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนพึงตนของไว้สองนัย คือ 1) ความหมายเชิงวิชาการว่า คือ การผลิต การแปรรูป การค้าและการบริการ ที่ผู้อยู่ในกระบวนการมุ่งหวังผลกำไรในรูปตัวเงิน แต่ขณะเดียวกันก็ตระหนักรู้ถึงความพึงพอใจที่แม่ว่าจะได้เงินเล็กน้อย แต่ตนเอง ครอบครัวและชุมชน ดำเนินอยู่อย่างรู้รักสามัคคี และ 2) ความหมายเชิงปฏิบัติว่า คือ การผลิต การแปรรูป การบริการ การค้า และการบริหารที่เป็นการตัดสินใจดำเนินการของชุมชนโดยชุมชนเพื่อชุมชน

เช่นเดียวกับ นักวิชาการและคณะที่ปรึกษารัฐมนตรีของกระทรวงมหาดไทย ได้ให้ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนพึงตนของว่า การประกอบสัมมาชีพของชาวบ้านที่เน้นการร่วมมือกันในรูปกลุ่มกิจกรรมการเกษตร การเกษตรต่อเนื่อง และนอกจากการเกษตรมีระดับครอบครัว เพื่อพอกินพอใช้ จากนั้น กิจกรรมลักษณะกลุ่มอาจขยายตัวสู่ระดับชุมชนและภูมิภาคในอนาคต ในการนี้ได้นำจุดหมายเพื่อให้คนมีความสุข และชุมชนมีความเข้มแข็งเมื่อพิจารณาพิจารณาความของประเทศจะช่วยให้สังคมอยู่รอดปลอดภัยพร้อมจะเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในอนาคต

โดยมีสาระสำคัญ คือ การเน้นเศรษฐกิจเพื่อการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชนชนบท โดยให้ความสำคัญกับการพอกออยู่พอกินของครอบครัวเป็นลำดับแรก และการขยายต่อไปในระดับชุมชน ตำบล หรืออำเภอจกality เป็นปัจจัยการผลิตที่มีเหมาะสมต่อชุมชนและสภาพสังคม

ส่วน กรรมการพัฒนาชุมชน (2539) ได้ให้ความหมายเศรษฐกิจชุมชนว่า เป็นการจัดสร้าง การผลิต การปรับรูป การตลาด การบริโภค การออมและการลงทุนช้า เพื่อให้ครอบครัว องค์กร และชุมชนได้รับผลประโยชน์

จากแนวคิดของภาคราชการจะเห็นได้ว่า แนวความคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองของกระทรวงมหาดไทย กรมพัฒนาชุมชน คณะที่ปรึกษาและอดีตผู้บริหารที่เป็นนักการเมืองได้สรุปความหมายของเศรษฐกิจชุมชนออกเป็น 2 ประเด็น กล่าวคือ ประเด็นแรก ได้มองเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองในมิติของกระบวนการผลิตของชุมชน ส่วนอีกประเด็นหนึ่ง มองเศรษฐกิจชุมชนในมิติของกระบวนการพัฒนาคน อย่างไรก็ตาม สิ่งที่สอดแทรกเพิ่มเติมมากับแนวคิดของหน่วยงาน และบุคคลดังกล่าวข้างต้นได้แก่ เรื่องของการกระจายผลประโยชน์ของชุมชน สัมมาชีพ และความสามัคคีของสมาชิกในชุมชน

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เศรษฐกิจชุมชน หมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ เพื่อการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ที่เข้ามาทำงานในด้านการปรับรูปการผลิต จากสิ่งของหรือสินทรัพย์ที่อยู่ในชุมชนให้เกิดมูลค่าและสร้างรายได้ และความเจริญให้กับชุมชน บนพื้นฐานของความสามัคคี ความพร้อมใจ ด้วยการทำสัมมาชีพ และโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่า แนวคิดและปรัชญาเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง เป็นระบบเศรษฐกิจของชุมชนที่เน้นการรวมตัวของกลุ่มชาวบ้านที่อยู่ภายใต้การตัดสินใจของสมาชิกชุมชน และความร่วมมือในการดำเนินการร่วมกัน รวมทั้งรักษาผลประโยชน์ร่วมกัน เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเพื่อแผ่ และการยึดหลักคำสอนของศาสนาของประชาชนในชุมชน และเป็นระบบเศรษฐกิจที่ไม่ต่อต้านเศรษฐกิจการตลาด ไม่เป็นปฏิปักษ์กับการผลิตเพื่อการส่งออก แต่สามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการค้าให้สอดคล้องกันได้ โดยรูปแบบความสัมพันธ์ทางธุรกิจมีการปรับเปลี่ยนเป็นระหว่างกลุ่ม กับปัจเจกบุคคล (พ่อค้า) แทนที่จะเป็นระหว่างเกษตรกรหนึ่งคนกับพ่อค้าหนึ่งคน ทำให้กลุ่มนี้พัฒนาการสร้างอาชญาต่อรองในธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น เศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ทั้งในรูปตัวเงินและไม่ใช่ตัวเงิน ทั้งการผลิต การปรับรูป การบริโภค การค้าและการบริการที่เป็นของชุมชน ดำเนินการโดยชุมชน และเพื่อประโยชน์ของชุมชน

3.4 ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2542) ได้เสนอแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะสำคัญ คือ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกในครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญ ความพอเพียงและการพึ่งตนเองขึ้นอยู่กับการใช้แรงงานที่ครอบครัวมีอยู่โดยธรรมชาติ ไม่ต้องมีการซื้อขายซึ่งกันเอง สะสมและค้าขายเป็นการพึ่งแรงงานในครอบครัว พึ่งทรัพยากรท้องถิ่น พึ่งตนเองและพึ่งกันเองในชุมชนก่อน และสามารถพัฒนาการขยายในขั้นตอนที่สูงขึ้น โดยขยายหรือค้าขายในตลาดใกล้ตัว ตลาดภูมิภาค ตลาดในประเทศ และที่สำคัญเศรษฐกิจชุมชน คือ เศรษฐกิจที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรมที่ก่อให้เกิดการผลิตที่เพิ่มพูน

โดยนัยนี้ แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนของฉัตรทิพย์ จะมีลักษณะที่ชุมชนจะต้องเป็นตัวของตัวเอง เพิ่มผลิตภัณฑ์และพัฒนาได้ โดยยกตัวอย่างแนวคิดของนักวิชาการต่างประเทศ เช่น AV. Chayanov นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ชาวรัสเซีย ที่เสนอว่า เศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนมีเสถียรภาพสูง หากครอบครัวสามารถกลุ่มกันเป็นสหกรณ์แนวตั้ง แทนที่กิจกรรมระบบทุนนิยมจะเพิ่มความเข้มแข็งขึ้น ดังนั้น แนวทางการขยายตัวของเศรษฐกิจชุมชนเป็นเครือข่ายชุมชนให้ใหญ่ขึ้น เป็นรากฐานของการพัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค ที่สามารถถักทอนหรือسانต่อเศรษฐกิจในระดับภูมิภาคขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ สร้างจากข้างล่างขึ้นไปคู่ขนานกับอีกฝ่ายหนึ่ง คือ ระบบทุนนิยม ซึ่งสร้างจากข้างบนลงมา เมื่อเป็นเช่นนั้น ระบบเศรษฐกิจชุมชนจะปรากฏเป็นอิทธิพลหนึ่ง ซึ่งเป็นระบบของผู้แทนจำนวนมากอย่างแท้จริง

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สิ่งที่ถือว่าเป็นฐานคิดเดียวกันระหว่างแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนและแนวคิดทุนทางสังคม ได้แก่ ความเป็นชุมชน เพราะค่าว่า ความเป็นชุมชนนั้น มีความหมายกว้าง ลึกครอบคลุมไปถึงความสำนึกรักของสมาชิกในความเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกัน และการที่สมาชิกจะมีความสำนึกร่วมกันนี้ได้ ย่อมหมายถึง สมาชิกทุกคนอยู่ภายใต้ระบบคิด ความเชื่อ ค่านิยม หรือวัฒนธรรมร่วมกัน นั้นก็หมายความว่า สมาชิกทุกคนไม่ได้ยึดติดในความเป็นตัวตนที่แปลงແยกไปจากคนอื่นในชุมชน ทุกคนเปิดใจเปิดความคิดยอมรับสมาชิกคนอื่น มีความเข้าใจเห็นใจสมาชิกคนอื่น ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกัน ความเกื้อกูลกัน การต่างพึ่งพาอาศัยกัน และความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนที่มีลักษณะดังกล่าว ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่จะเอื้อให้เกิดประโยชน์และเกิดพลังของชุมชน ดังนั้น ค่าว่า ความเป็นชุมชนที่แท้จริง จึงเป็นตัวชี้วัดให้เห็นถึงความมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนนั้นด้วย

อย่างไรก็ตามแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนที่นำเสนอโดย จัตุริพย์ นั้น ปรากฏมีทุนทางสังคมอยู่ในรูปของความเป็นชุมชน ซึ่งสามารถพัฒนานำไปสู่กิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการใช้แรงงานในครัวเรือน ความพอดีเพียงและการพึ่งตนเองของสมาชิก (มีความเชื่อในตัวตน) การใช้ทรัพยากรท้องถิ่นที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรรื่น ฯ และมีการกระจายทรัพยากร ในที่สุด ระบบเศรษฐกิจดังกล่าว ก็สามารถที่จะพัฒนาตัวเองให้ขึ้นไปเป็นสหกรณ์แนวตั้งและสามารถพัฒนาไปสู่การเป็นเศรษฐกิจภูมิภาคและเศรษฐกิจแห่งชาติได้

ศ.นพ.ประเวศ วงศ์ (2533) กล่าวถึงความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมกับเรื่องประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงด้วยลักษณะ 5 ประการของเศรษฐกิจชุมชน คือ

1. เป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั่วมวล
2. มีพื้นฐานอยู่ที่ความเข้มแข็งของชุมชน
3. มีความเป็นบูรณาการ เชื่อมโยง สังคม วัฒนธรรม สุขภาพ การศึกษา สิ่งแวดล้อมศีลธรรม และจิตใจ
4. อยู่บนพื้นฐานความเข้มแข็งของตนเอง (พื้นฐานวัฒนธรรมไทย)
5. การจัดการและนวัตกรรมต่าง ๆ

ลักษณะและความสำคัญดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ศ.นพ.ประเวศ วงศ์ ได้พูดถึง ความเป็นชุมชน บูรณาการของชุมชน และมัชณิมาปภิปทา หรือการเดินสายกลางที่มาจากการสามัคคีของคนในชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องให้เห็นทุนทางสังคมที่แห่งตัวอยู่ในเรื่องดังกล่าว

วิทยากร เชียงกุล (2543) กล่าวว่า เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจชาติ โดยเศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจพื้นฐานที่อยู่ข้างล่างของโครงสร้างเศรษฐกิจระดับชาติ ซึ่งดำเนินอยู่ได้ด้วยแรงงานที่เก่าแก่กว่าในด้านวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมแห่งการอยู่ร่วมกันและพึ่งพาอาศัยกันตามวิถีชีวิตของคนไทย โดยมีระบบคุณธรรม/จริยธรรมตามคำสอนในทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องกำกับ และมีการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการดำเนินชีวิต

เศรษฐกิจชุมชน ทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงให้คนหันมาดำเนินชีวิตแบบมัชณิมาปภิปทา มีสัมมาชีพ รีความเมตตาในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ และเศรษฐกิจชุมชนยังเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนที่มีการบูรณาการส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ในขณะเดียวกันเศรษฐกิจก็ยอมรับความหลากหลาย และเป็นเศรษฐกิจที่กระจายความเจริญให้กับทุกคนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนมีแนวทางการพัฒนาของตนเองและสามารถที่จะพัฒนาอย่างต่อเนื่องได้ เพราะว่างอยู่บนเอกลักษณ์และวัฒนธรรมที่เป็นของชุมชนเอง ซึ่งมีความเข้มแข็งโดยธรรมชาติเป็นทุน จุดสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน คือ ชุมชนหมู่บ้านต้องมีความสามัคคี

ร่วมมือกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชน แล้วจึงค่อยโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้ากับกิจกรรมในเมืองหรือในระดับที่สูงขึ้น ในลักษณะของความร่วมมือเป็นเครือข่ายหรือในรูปแบบอื่นๆ และเนื่องจากเศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่อยู่ข้างล่างของโครงสร้างระดับชาติ ดังนั้น การขยายตัวของเศรษฐกิจชุมชนออกแบบกิจกรรมที่มีความต้องการที่จะเข้ามาร่วมกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ เชิงอำนาจใหม่ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง รวมทั้งระบบสังคมทั้งมวล เช่น ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม วิถีชีวิต วิถีการผลิต การแก้ไขปัญหาที่รากฐาน ฯลฯ แต่เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธเศรษฐกิจชาติและไม่ต้องการที่จะเข้ามาระบบที่เศรษฐกิจในระดับชาติ หากแต่ต้องการให้ระบบเศรษฐกิจทั้งสองสามารถดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีดุลยภาพและเกื้อกูลกันและกัน ด้วยแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนมีความมุ่งหมายว่า จะเป็นส่วนหนึ่งที่นำพาไปสู่วิชีวิทัศน์และเป็นธรรม

เช่นเดียวกับ ความคิดของ ประทีป ชัยสิทธิ์ (2543) ได้เสนอแนวคิดและแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนด้วยการบูรณาการอย่างกว้างขวาง โดยเสนอแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนที่มีการเกื้อกูลกันระหว่างบุคคลและองค์กรฝ่ายต่าง ๆ และที่สำคัญ ชัยสิทธิ์ ได้เสนอเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ว่า ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจชุมชนควรจะต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นเสมือนกระบวนการย้อนกลับ (feedback) ที่ทำให้รู้ว่า ชุมชนจะต้องบูรณาการอะไรและควรทำอะไรในส่วนที่ขาดหายไป

กระบวนการเรียนรู้ที่ประทีป ชัยสิทธิ์เสนอันนั้น เป็นสิ่งใหม่ที่แตกต่างไปจากบุคคลอื่น และถ้าหากพิจณา แนวคิดทุนทางสังคมกับเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ ที่เป็นเสมือนกระบวนการย้อนกลับแล้ว จะเห็นได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะการที่บุคคล หรือองค์กรได้ลดการยึดติดกับความเป็นตัวตนลง เปิดใจกว้างสร้างความสัมพันธ์กับบุคคล หรือองค์กรอื่น บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ผลจากความสัมพันธ์ดังกล่าว จะนำไปสู่การกระจายทรัพยากรในชุมชน หรือองค์กรอย่างทั่วถึงมากขึ้น และเมื่อสิ่นสุดการดำเนินงาน ก็จะมีกระบวนการเรียนรู้ย้อนกลับเพื่อให้สมาชิกทุกคนได้เรียนรู้และปรับปรุงพัฒนาการดำเนินงานให้ดียิ่งขึ้น อันจะเป็นการสร้างความเชื่อมั่น ความศรัทธาของสมาชิกในลักษณะและรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ซึ่งจะทำให้ความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันนั้น มีความเข้มแข็งและยั่งยืนมากขึ้น

จากแนวคิด ปรัชญา และความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน จะเห็นได้ว่า ความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนอยู่ที่การสร้างค่านิยมร่วมของสมาชิกในชุมชนในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยยึดถือในเรื่องของวัฒนธรรม คุณธรรม อาทิ เรื่องของสัจจะ เพื่อสร้างความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความดี มีเมตตา การเอื้อเพื่อผู้อื่นและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะก่อให้เกิดการช่วยเหลือแบ่งปันและเกิดการกระจายทรัพยากรในชุมชน ทำให้ทุกฝ่ายได้รับประโยชน์ร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม มีบางประเด็นที่แนวคิดนี้ได้กล่าวถึงเรื่องของการสร้างอำนาจในการต่อรองระหว่างกลุ่มผู้ค้ากับกลุ่มเกษตรกร ซึ่งเรื่องนี้อาจเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับพันธุ์ทางสังคมให้กว้างขวางออกไป เพราะหากกลุ่มผู้ค้ายังยึดติดกับความเป็นตัวตนของตัวเองในขณะที่กลุ่มเกษตรกรยังยึดติดกับความเป็นตัวตนของตัวเองเช่นกัน ลักษณะดังกล่าวอาจจะเป็นอุปสรรคต่อการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนสองกลุ่มที่จะเป็นไปได้ด้วยความช่วยเหลือกัน แล้วหากสองกลุ่มลดความยึดติดกับความเป็นตัวตน และเปิดใจกว้างเพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันบนพื้นฐานของความเชื่อของ หรือพึงพาอาศัยกัน โดยมีความตระหนักรู้ว่า หากไม่มีกลุ่มค้า (กลุ่มเกษตรกร) กลุ่มผู้ค้าก็ต้องอยู่ไม่ได้ ก็จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างคนสองกลุ่มที่ต่างคนต่างเชื่อประโยชน์ซึ่งกันและกัน ก็จะเกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะมีผลต่อการที่จะมาต่อสู้หรือต่อรองกัน

นอกจากนี้ หากพิจารณาความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนจะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนที่ได้มีการพัฒนาให้มีความก้าวหน้ามากขึ้นจะมีเพียงแค่การผลิตการแปรรูปและการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชนเท่านั้น แต่เศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าดังกล่าวจะสามารถ ต่อรองเพื่อรักษาผลประโยชน์ร่วมกันของกลุ่มคนในชุมชนที่ทำการผลิตสินค้ากับผู้ค้าคนกลางหรือหน่วยงานในภาคบริการที่จัดการระบบการค้าขายได้ กล่าวอย่างง่ายๆ ก็คือ เศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าไปเป็นธุรกิจชุมชนจะมีการดำเนินงานที่แตกต่างไปจากเศรษฐกิจพื้นฐาน หรือเศรษฐกิจแบบยังชีพที่มีการแลกเปลี่ยนเฉพาะภูมิภาคในชุมชน โดยเศรษฐกิจชุมชนที่แปรเปลี่ยนไปเป็นธุรกิจชุมชนจะมีการขยายตัวออกสู่นอกชุมชน และสามารถเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจกระแสหลักได้ ซึ่งดำเนินการในรูปแบบธุรกิจชุมชนโดยผ่านการดำเนินงานจากกลุ่ม/องค์กรชุมชนหรือเครือข่าย ก็ถือเป็นลักษณะของเศรษฐกิจชุมชนได้รูปแบบหนึ่งเช่นกัน อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจและมีความชัดเจนในรูปแบบของธุรกิจชุมชนที่ถือเป็นเศรษฐกิจชุมชนรูปแบบหนึ่ง อาจจะต้องพิจารณาเกณฑ์ต่าง ๆ ประกอบไปด้วย ซึ่งเกณฑ์ดังกล่าวประกอบด้วย

1. ชุมชนนั้นสามารถสนับสนุนความต้องการของประชาชนในชุมชนได้ และประชาชน/ชุมชนได้รับประโยชน์ทั้งในรูปของผลกำไรที่เป็นตัวเงิน และไม่เป็นตัวเงิน เช่น สวัสดิการชุมชน กลุ่มเพื่อพัฒนาอาชีพ เป็นต้น

2. การค้าขายแลกเปลี่ยนกับภายนอกชุมชน ทั้งองค์กรธุรกิจ หรือประชาชนทั่วไป ไม่ใช่ทำการค้าขายในระดับปัจเจกชน แต่จะต้องดำเนินการผ่านกลุ่ม/เครือข่าย

3. ประชาชน/กลุ่มองค์กรธุรกิจชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และมีอำนาจการต่อรองในด้านการผลิต แลกเปลี่ยน ค้าขาย คือเป็นผู้กำหนดรูปแบบผลิตภัณฑ์ (Product) และสามารถเป็นผู้กำหนดราคาสินค้า ทั้งตลาดภายในชุมชนและตลาดนอกชุมชน

4. วัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตนั้นเป็นทรัพยากรที่หาได้ในชุมชนให้ได้มากที่สุด และถ้าเป็นวัตถุดิบจากภายนอกชุมชนนั้นจะต้องพิจารณาถึงประโยชน์ที่คนในชุมชนนั้นได้รับด้วย

5. แรงงานที่ใช้ในการผลิตนั้นต้องใช้แรงงานในชุมชนเป็นหลัก

6. ทุนที่ใช้ในการดำเนินงานสามารถระดมทุนได้จากภายในชุมชนเอง คือพึ่งพาทุน (เงิน) ในชุมชนเองเป็นหลัก

7. แนวการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับชุมชนในการดำเนินการ และสามารถใช้ในชุมชนสามารถเรียนรู้และพัฒนาผลิตภัณฑ์ร่วมกันได้

8. สามารถสามารถเรียนรู้จากการดำเนินธุรกิจชุมชน และธุรกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งที่สามารถในการพัฒนาสมาชิกและชุมชนนั้นได้

9. การดำเนินการธุรกิจชุมชนจะต้องไม่ทำให้สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน เสื่อมโทรมลง จะต้องคำนึงถึงความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรม และความเป็นชุมชน คือต้องยึดหลักของความพอเพียง ความมีเหตุมีผล

ลักษณะและความสำคัญของธุรกิจชุมชนในรูปของเศรษฐกิจชุมชนดังกล่าว จะเห็นได้ว่า เป็นการเน้นที่กระบวนการผลิตที่อยู่ในระดับชุมชน เน้นความเชื่ออาทิ ความสามัคคีกันในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกันของคนในชุมชน และมีการขยายเป็นองค์กร เป็นเครือข่าย ส่วนความสำคัญนั้น ได้แก่ การที่ระบบเศรษฐกิจในระดับชุมชนสามารถขยายผลการดำเนินการไปสู่การเป็นธุรกิจชุมชน หรือเป็นวิสาหกิจชุมชน ที่สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ โดยทางตรงถ้าระบบเศรษฐกิจชุมชนมีการพัฒนาจนได้รูปแบบและมาตรฐานที่ดี ก็สามารถพัฒนาต่อไปและขยายเป็นธุรกิจขนาดกลางได้ โดยทางอ้อมถ้าระบบหมุนเวียนของเศรษฐกิจชุมชนสามารถพัฒนาให้คนในท้องถิ่นพึ่งพาตนเองเองได้ มีพลังอำนาจในการผลิตและการออมสูงขึ้น ก็เท่ากับว่าไปหมุนเวียนให้เกิดกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจในกระแสหลักหรือการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติได้ เพราะจะทำให้เกิดการผลิตและการลงทุนที่ไม่ต้องอาศัยทุนจากภายนอกเหมือนอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต

อย่างไรก็ตาม การให้ระบบเศรษฐกิจทั้งสอง คือ ทั้งเศรษฐกิจชุมชน และเศรษฐกิจระดับชาติสามารถดำเนินอยู่ร่วมกันอย่างมีดุลยภาพและเกื้อกูลกันและกัน ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการ

พัฒนาประเทศชาติ และนั้นเป็นเป้าหมายของแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนที่ว่า จะเป็นส่วนหนึ่งที่นำพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรมบนการพึ่งพาอย่างเป็นระบบที่มีการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

3.5 วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

จากเป้าหมายของเศรษฐกิจชุมชนที่จะเป็นส่วนหนึ่งที่นำพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรม บนการพึ่งพาอย่างเป็นระบบที่มีการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกันนั้น จำเป็นต้องมีวิธีการและการพัฒนาในรูปแบบที่เหมาะสมพร้อมทั้งสามารถนำไปปฏิบัติได้ด้วยอาศัยทุนต่างๆ ที่สังคมมีอยู่ เช่น ทุนทรัพยากรในชุมชน ทุนทางสังคม ทุนการสนับสนุนจากภาครัฐ และทุนทางด้านแนวคิด ภูมิปัญญาที่แตกต่างกันมีอยู่ ดังนั้น การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจึงจำเป็น เพราะจะเป็นการเชื่อมและหนุนเสริมให้เศรษฐกิจในระดับชาติเป็นไปอย่างสมดุล

การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนในสังคมไทยนั้น ได้มีการกล่าวถึงอย่างมากราย และมีข้อเสนอมาอย่างเช่นเดียวกัน เช่น ชัยอนันต์ สมทรวานิช ได้เสนอวิธีการและกลไกเพื่อให้ประเทศไทยพัฒนาไปในแนวทางเศรษฐกิจวัฒนธรรม โดยมุ่งส่งเสริมความเข้มแข็งของสถาบันชุมชนและหมู่บ้านเป็นหัวใจของวิธีการและกลไกการพัฒนา รวมทั้งการสร้างเครือข่ายสถาบันชุมชนโดยขยายหน้าที่ไปสู่การเปลี่ยนแปลงผลิตเกษตรกรรม การค้าและกิจกรรมทางศาสนาของท้องถิ่นอาจเรียกว่า สมกรณ์ ที่เชื่อมโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้าด้วยกับโรงงานและกิจกรรมในเมือง เมื่อชุมชนและเครือข่ายเข้มแข็งขึ้นก็อาจทำให้ระบบทุนนิยมไทยยอมรับพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย ชุมชนจะประกอบเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ คือ มีวัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดทั้งระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้าไว้ด้วยกัน แทนการเชื่อมโยงหมู่บ้านกับเมืองโดยการบังคับบัญชาของอำนาจจารังส์และอำนาจเงินที่ปราศจากในปัจจุบัน

การพยายามทำให้ชุมชนหมู่บ้านพึ่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง และให้รายครอบครัว หล่ายหมู่บ้านใช้วิธีการผลิตเพื่อจุดหมายให้เลี้ยงตัวเองได้ แล้วค่อยคิดขยายเป็นขั้นตอนไป โดยอาจเริ่มจากการใช้แรงงานของครอบครัวต้นอย่างเข้มข้น หรือสร้างความเพียงพอให้ได้จากทรัพยากรที่อยู่ใกล้ตัว ซวยเหลือเล็กเปลี่ยนกันในชุมชน ชุมชนมีการรวมตัวกันเป็นเครือข่าย และเครือข่ายชุมชนความรวมตัวตั้งเป็นสหกรณ์และองค์กรปกครองหรือองค์กรทางเศรษฐกิจส่วนท้องถิ่น เพื่อทำหน้าที่แทนนายทุน และในบางกรณีก็เข้าทำกิจการที่เคยทำโดยรัฐด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะบรรลุเป้าหมาย คือ ความพอเพียงและความรุ่งเรืองของท้องถิ่น

พิทยา ว่องกุล (2543) กล่าวถึง การแสวงหาทางออกจากวิกฤตการณ์ว่า จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์ในการพัฒนามาสู่การมุ่งเสริมสร้างฐานของเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่นให้มีความเข้มแข็งและปลด朵จากอิทธิพลการครอบงำจากศูนย์อำนาจเศรษฐกิจการเมือง ทั้งภายในและภายนอก ภายใต้ยุทธศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา โดยเน้นเศรษฐกิจพึ่งตนเองจากภาคชนบทก่อนและมีการเชื่อมโยงเครือข่ายฐานเศรษฐกิจชุมชนที่หลากหลาย แล้วมีการจัดการอย่างครบวงจร เมื่อฐานเศรษฐกิจระดับชุมชนล่างเข้มแข็งจะส่งผลให้เศรษฐกิจระดับชาติกลับคืนมาสู่การพัฒนาที่สมดุล

บำรุง บุญปัญญา ได้เสนอให้เปลี่ยนแนวคิดทางพัฒนาใหม่ ให้ชาวบ้านกลับไปพึ่งตนเอง เออง เลียนแบบที่เคยทำไว้ในอดีตเริ่มจากพึ่งตัวเองในทางความคิดมองเห็นเอกลักษณ์แห่งตัวเอง โดยให้ชาวบ้านครัวทำแต่พอกินเป็นหลัก ทำการผลิตในขนาดที่เหมาะสม ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ลดพนฐานการแห่งการพึ่งพา พนฐานการแห่งระบบตลาดกลับไปสู่การพึ่งตนเองให้ได้แม่ในระดับปัจจัยความมีอยู่พึ่งตัวเองภายใต้เศรษฐกิจหมู่บ้านกันคือเปลี่ยนวัตถุประสงค์จากการผลิตเพื่อส่งออกเป็นการผลิตให้ทุกคนได้มีกินมีใช้ แล้วค่อยเอาส่วนที่เหลือส่งออก รับมาแล้วค่อยใช้ในครัวเรือนเช่นเดียวกัน สร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจชุมชนให้ก่อให้เกิดความมั่นคงทางเศรษฐกิจชุมชนที่มารองรับการเกษตรกรรมไม่ใช่ชุมชนที่มีความต้องการต่อประเทศโดยไม่ผ่านการพิจารณาบนความพร้อมของตนเอง

แนวคิดและวิธีการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนของพิทยา และบำรุง บุญปัญญา ได้สะท้อนให้เห็นถึงภาวะและผลกระทบจากการยึดติดกับความเป็นตัวตนที่เกิดขึ้นในระดับต่าง ๆ ที่แสดงออกมาในรูปของการครอบงำชุมชนโดยที่จะห่วงกันของมนุษย์ที่อาจจะกระทำผ่านบุคคล องค์กร หน่วยงาน ในมิติของเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่นหรือระดับชาติ หรือระดับนานาชาติ โดยบำรุงได้เสนอแนะให้สมาชิกในชุมชนได้สร้างค่านิยมร่วมในรูปของการแสวงหาเอกลักษณ์ของตัวเอง หรือการสร้างสำนึกรักความเป็นชุมชนและให้หันมาใช้ชีวิตทางสายกลางในการดำเนินชีวิตและพึ่งตนเองให้มากขึ้น

ส่วน ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ ได้เสนอแนวคิดการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนว่า ควรเริ่มจากการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์การพัฒนาแบบแยกส่วนไปสู่การพัฒนาอย่างบูรณาการ เนื่องจากทุกส่วนตั้งล้วนเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เช่น การพัฒนาสติปัญญา -ร่างกาย จิตใจ (คณ) และเศรษฐกิจ-สังคม-สิ่งแวดล้อม (ปัจจัยภายนอก) ต้องกระทำไปพร้อม ๆ กัน ส่วนเมืองและชนบทก็ไม่สามารถแยกออกจากกันได้หรือการพัฒนาเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และการบริการ ควรให้เกื้อกูลกัน การพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นควรยึดพื้นที่เป็นหลักเพื่อให้การพัฒนามีความสอดคล้อง

กับศักยภาพของห้องถินทั้งด้านแรงงาน ทุน สังคม วัฒนธรรม ภูมิปัญญาห้องถิน ทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งนอกจากเป็นการพัฒนาที่ใช้ทรัพยากรห้องถินและบ่มีประสิทธิผลแล้ว ยังช่วยอนุรักษ์ความหลากหลายของวัฒนธรรม และภูมิปัญญาห้องถิน รวมทั้งช่วยที่นี่ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การพัฒนาเศรษฐกิจห้องถินจะประสบผลลัพธ์ สามารถขยายตัวได้อย่างรวดเร็วและดำเนินการได้อย่างต่อเนื่องนั้น ความมีการ “ประสานพลัง” ของส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน มูลนิธิ และภาคประชาชน โดยมีองค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ส่วนภาคอื่น ๆ ทำหน้าที่ช่วยอำนวย ความสะดวก และช่วยกระตุ้นให้เกิดกระบวนการพัฒนา

แนวคิดและวิธีการของประทีปดังกล่าว ได้เสนอถึงแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน ด้วยการบูรณาการอย่างกว้างขวาง โดยยึดแนวคิดแบบองค์รวม ให้พัฒนาทุกส่วน ทุกด้าน อย่างเชื่อมโยงและเกื้อกูลกัน ไม่ว่าจะเป็นภายในชุมชน ระหว่างชุมชน หรือระหว่างเมืองกับชนบท หรือภาคเกษตรกรรมกับภาคอุตสาหกรรม แนวคิดหรือแนวทางพัฒนาแบบบูรณาการ หรือแบบเป็นองค์รวมดังกล่าว หากนำไปใช้บเดียวกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว จะเห็นว่า เป็นเรื่องของการสร้างความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันระหว่างภาคและส่วนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง คือ มีทั้งความสัมพันธ์ในแนวนอน และความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ซึ่งหากการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนสามารถทำได้ในลักษณะดังกล่าวอย่างจริงจัง ก็น่าจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่สมาชิกในทุกภาคทุกส่วนอย่างกว้างขวางและแท้จริง

ส่วน สังคิต พิริยะรังสรรค์ เสนอแนวคิดและการพัฒนาเรื่องเศรษฐกิจชุมชนพึงดูนมองว่า ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องการค้าหรือการแลกเปลี่ยนในตลาด หากเกษตรกรสามารถทำการผลิตได้พอเพียงเกษตรกรเป็น “ผู้กำหนด” (Actor) ต่อตลาด ไม่ใช่ตลาดเป็นตัวกำหนดหรือตัวกระทำต่อเกษตรกรตั้งที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน และกล่าวว่า แนวคิดเศรษฐกิจพึงดูนมองย่อมรับ สนับสนุนและส่งเสริมให้ชุมชนชาวบ้านที่ปราศจากภัยดับการผลิตเพียงเพื่อพอยู่พอกิน “ไปสู่ระดับการเปลี่ยนให้เป็นเจ้าของทุนและหรือ/ผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจเอง โดยกระบวนการผลิต คือ วัตถุดิบ แรงงาน ทักษะ ทุน และยุทธศาสตร์ทางธุรกิจจะต้องอยู่ภายใต้การตัดสินใจด้วยตนเองของสมาชิกชุมชน (Self-determination) รัฐบาลเพียงผู้ให้การสนับสนุนทางด้านข่าวสารข้อมูลความรู้ในการบริหารจัดการ สนับสนุนการทำวิจัยเพื่อการพัฒนาผลผลิตและเทคโนโลยีการผลิตตลอดจนปรับปรุงตัวบทกฎหมายต่าง ๆ เพื่อให้ธุรกิจของชุมชนมีอนาคตและสามารถพัฒนาอย่างยั่งยืนในระบบเศรษฐกิจทุกระดับ

และระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง (Self-reliance economy) ของชุมชนจะต้องอยู่บนฐานของการใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เพื่อให้เป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สิ่งใด การทำความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเพื่อแผ่ การมีความสามัคันฯ คือคนมีช่วยคนจน การยึดมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนา ฯลฯ เป็นทั้งการประพฤติปฏิบัติทางด้านสังคมและเป็นมิติการทำธุรกิจของชุมชนในเวลาเดียวกัน แม้ว่าระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเองกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกจะมีข้อแตกต่างกัน แต่ทว่าระบบเศรษฐกิจทั้งสองก็สามารถประสานและเชื่อมต่อกันได้ (Articulation) ส่วนในเรื่องภูมิปัญญาณนั้น ก็ได้เน้นว่าเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยในการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง มีรากฐานทางวัฒนธรรมและการพึ่งตนเองได้

อย่างไรก็ตาม สังคิต เห็นว่าเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกก็ยังมีความสามารถประสานและเชื่อมต่อกัน (Articulation) ได้ เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธการค้าส่งออก แต่ต้องการเปลี่ยนความสัมพันธ์การร่วมมือกันผลิตและขายจากเดิมความสัมพันธ์เป็นแบบปัจเจกชนก์ให้ปรับเปลี่ยนไปเป็นแบบกลุ่ม (Collectivism) กับปัจเจกชน (Individualism) แทน เพราะถ้ายิ่งเครือข่ายขยายออกไปมากเท่าไร ก็จะสร้างความเข้มแข็งให้กลุ่มธุรกิจชุมชนมีอำนาจต่อรองได้มากขึ้น แล้วก็จะทำให้ระบบเศรษฐกิจตลาดหรือระบบเศรษฐกิจตลาดทุนนิยมไทยเป็นประโยชน์แก่กลุ่มบุคคลทั่วไป เช่นเดียวกัน

“พญลัย วัฒนศิริธรรม ได้เสนอแนวทางการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเศรษฐกิจท้องถิ่น/เศรษฐกิจชุมชน ซึ่งถือเป็นเศรษฐกิจฐานราก โดยแนวทางที่พญลัยได้เสนอนั้น ได้เน้นว่า ควรให้ความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนและองค์กรชุมชนในระดับท้องถิ่น และสนับสนุนการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายระหว่างองค์กรชุมชนท้องถิ่นด้วยกัน และหรือระหว่างองค์กรท้องถิ่นกับส่วนกลาง ซึ่งการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายดังกล่าวจะสามารถสร้างกิจกรรมทางธุรกิจ/ประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ที่มีประสิทธิภาพและคุณภาพ และมีความยั่งยืนมากขึ้น ในลักษณะดังกล่าว จะเกิดการเกื้อกูลกันระหว่างองค์กรต่าง ๆ อาทิ องค์กรท้องถิ่นที่มีความเข้มแข็งกว่าจะสามารถช่วยดูแลองค์กรท้องถิ่นที่มีความเข้มแข็งแรงน้อยกว่า นอกจากนั้น เครือข่ายองค์กรฯดังกล่าว จะสามารถช่วยกันดูแลความผาสุก ความสันติสุข รวมทั้งความเจริญมั่นคงในทุก ๆ มิติของท้องถิ่น ซึ่งจะเห็นได้ว่า ไม่ใช่เฉพาะด้านเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่จะรวมถึงด้านสังคม วัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ความเข้มแข็งขององค์กรท้องถิ่นเป็นระบบดูแลตนเอง และเกื้อกูลซึ่งกันและกันทำให้เกิดความเจริญมั่นคงในทุก ๆ ด้าน และจะกลายเป็นฐานที่เข้มแข็งมั่นคงของสังคม ไม่ใช่เป็นรากฐานที่อ่อนแอก่อนปัจจุบัน”

สิ่งที่ไฟบูล์ย์ ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจชุมชนได้แก่ วิธีการสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งการสร้างเครือข่ายระหว่างองค์กรท้องถิ่นด้วยกัน และการสร้างเครือข่ายกับส่วนกลาง ซึ่งถือเป็นการสร้างค่านิยมร่วมกันทั้งในแนวอนและแนวตั้ง หากมองในมิติของทุนทางสังคมจะเห็นได้ว่า องค์กรชุมชนท้องถิ่นได้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันบนพื้นฐานของความเกื้อกูลกัน ซึ่งจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง ทำให้ชุมชนและองค์กรชุมชนเกิดพลังในการขับเคลื่อนหรือแก้ไขปัญหาให้แก่ชุมชนได้ สามารถพึ่งตนเองได้ นอกจากนี้ เกณฑ์การพิจารณาฐานรากิจชุมชนจะต้องศึกษาถึงพัฒนาการ ประวัติความเป็นมาของชุมชนนั้น ๆ รวมถึงสภาพแวดล้อมที่เข้ามาเกี่ยวข้องว่ามีอะไรบ้าง อย่างไรบ้าง เช่น วิกฤตการณ์ หรือโอกาส ในการเกิดฐานรากิจชุมชนเหล่านี้เป็นต้น การนำปัจจัยต่าง ๆ ขึ้นมาประกอบการพิจารณา จะช่วยให้การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนสามารถดำเนินการได้อย่างเป็นอยู่ปัจจุบัน

ในขณะที่ พลตรีสันนิ ขาวประสาสตร์ (2539) ได้กล่าวว่า การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนนี้ มิใช่เป็นเพียงเครื่องมือในการแก้ปัญหา แต่เป็นกระบวนการพัฒนาความคิด ทัศนคติ และพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของชาวบ้านในชนบท เริ่มจากการปรับเปลี่ยนความคิดที่จะต้องพึ่งตนเอง ก่อนเป็นลำดับแรก และเปลี่ยนระบบการผลิตเพื่อขยามาเป็นการผลิตเพื่อยังชีพก่อน เมื่อเหลือจึงขาย การขายผลผลิตก็ต้องสร้างมูลค่าเพิ่มให้มากขึ้นโดยการแปรรูปผลผลิต การรวมกันขาย ตลอดจนการทำฐานรากิจร่วมกับภาคเอกชนบนพื้นฐานของความเท่าเทียมและผลประโยชน์ร่วมกัน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นกระแสเศรษฐกิจที่จะต้องเติบโตอย่างช้า ๆ เพราะต้องเกี่ยวข้องกับจิตใจของผู้ที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต วิถีการผลิต การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจและที่สำคัญคือการเปลี่ยนแปลงที่ระดับฐานรากิจชุมชนของสังคม จึงทำให้เป็นกระบวนการที่ต้องใช้เวลา สำหรับภาคเมืองแล้วเศรษฐกิจชุมชนยังมีบทบาทในการสร้างความเข้มแข็งให้กับการผลิตและวิถีชีวิตในเมืองด้วย โดยผ่านการส่งเสริมการสร้างประชาคมในภาคเมือง ที่มีพื้นที่วัฒนธรรม กลุ่มออมทรัพย์ ขยายเครือข่ายฐานรากิจชุมชนกับภาคเมือง

ส่วนวิธีการพัฒนาชุมชนจะเป็นผู้กระทำในเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนเอง โดยที่รัฐควรส่งเสริมและเน้นยุทธศาสตร์ทั้งการผลิตเพื่อส่งออกไปพร้อมกับเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดดุลยภาพมากขึ้น เนื่องจากมีการใช้ทุนทางสังคมได้อย่างคุ้มค่า ทำให้เกิดความเข้มแข็งให้กับตลาด จุดนี้จึงทำให้การบริโภคของระบบเศรษฐกิจโดยรวมมีเสถียรภาพ และเศรษฐกิจก็มิใช่เศรษฐกิจระบบปิด (Close-economy) แบบสังคมนิยมด้วย แต่เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองมีจุดร่วมกันระหว่างเศรษฐกิจตลาดและ คือการเน้นที่เอกชน จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนจะประกอบไป

ด้วยเอกชนที่หลากหลาย และเอกชนกลุ่มที่สำคัญได้แก่กลุ่มชาวบ้าน ชุมชน สมรรถ์ ที่จะเป็นผู้สร้าง “ระบบเศรษฐกิจตลาดเพื่อชุมชน”

ยุทธศาสตร์นี้จะให้การสนับสนุนรากฐานการผลิตทางด้านการเกษตรของชุมชน ให้เป็นอุดถานกรรมการเพรรูปผลิตภัณฑ์การเกษตรขนาดย่อม ซึ่งจะมีการพัฒนาให้มีความก้าวหน้าไปที่ลักษณะ โดยให้ชุมชนเป็นผู้ประกอบการและเป็นเจ้าของทุนในเวลาเดียวกัน ในระยะสั้น ยุทธศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนพึงตั้งเองถือเอกสารสร้างความเข้มแข็งให้แก่การผลิตทางด้านการเกษตรแบบพึ่งตั้งเอง เป็นงานหลักของภารกิจทั้งปวง ส่วนการพัฒนาอุดถานกรรมการเพรรูปผลิตภัณฑ์ การเกษตรเป็นภารกิจต่อเนื่อง และที่สำคัญที่สุดก็คือการพัฒนาอุดถานกรรมจะต้องไม่แยกออกจากการเกษตร รากฐานของการผลิตทางการเกษตรและอุดถานกรรมการเพรรูปในชุมชนหมู่บ้าน และตำบลหมู่นั้น ๆ แห่งในอนาคตจะเป็นเหมือนเสนับหมู่นั้น ๆ ต้นที่ค้ำจุนระบบเศรษฐกิจไทย เค้าไว้อย่างมั่นคง และสามารถยืนหยัดด้านทานกับความผันผวนทางเศรษฐกิจในระดับโลกได้

อย่างไรก็ตาม เศรษฐกิจชุมชนดังที่ได้กล่าวมานั้น เป็นการส่งเสริมให้มีการสร้างค่านิยมร่วมของสมาชิก โดยการรวมกันเป็นกลุ่มเพื่อให้เกิดขั้นจัดในการต่อรองกับตลาด และใช้แนวทางวัฒนธรรม อาทิ เรื่องของการมีสัดจะ การทำความดี ความมีเมตตา การเอื้อเพื่อแผ่ การมีความสมานฉันท์ คือ คนรู้ยั่งยืนคนจน การยึดมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งแนวทางดังกล่าว หากเทียบเคียงกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว ก็ถือว่า เป็นการให้บุคคลด้วยความยึดติดในตัวตน หันมายึดในค่านิยมร่วม มีความสำนึกร่วมในความเป็นชุมชนเดียวกัน เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีบนพื้นฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเอื้ออาทรและความสามัคคี ซึ่งความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนทุนประเพณีต่าง ๆ ให้เป็นทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม จนเกิดการกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิก ทำให้เกิดพลัง ที่สามารถนำไปต่อรองกับภัยนอกหรือเศรษฐกิจกระแสหลักได้

ส่วนปัจจัยภายนอกที่เป็นสิ่งแวดล้อมและมีผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนได้แก่การให้การสนับสนุนจากภาครัฐในเรื่องของข้อมูลข่าวสาร ความรู้ในการบริหารจัดการ การวิจัยเพื่อการพัฒนาผลิต รวมทั้งเรื่องของกฎหมายต่าง ๆ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้จะมีส่วนมาสนับสนุนการดำเนินการของเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตั้งเองให้สามารถก้าวหน้าไปได้ดียิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม จุดอ่อนที่ได้พบในแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนนั้น ได้แก่ การไม่ได้แยกแยะให้ชัดเจนว่า กลุ่มชาวบ้านที่จะมาเกี่ยวข้องกับการทำเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตั้งเองนั้น สามารถรวมกลุ่มกันได้โดยใช้ระบบบริหารรวมตั้งเดิมที่อยู่ในชุมชนทั้งหมดทุกชุมชนหรือไม่ บางชุมชนที่ไม่มีหรือมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เพราะชุมชนเพิ่งเกิดใหม่ การรวมกลุ่มจะทำอย่างไร ทั้งในแง่ของ

ทุนและความร่วมมือ ทั้งนี้เพราจะหากชุมชนไม่มีความเป็นชุมชนที่แท้จริงก็จะดำเนินการได้ยาก และสภาพความเป็นจริงที่พบได้ ก็คือชาวบ้านต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างทำ ทำให้พึ่งตนเองก็ไม่ได้ พึ่งพากันเองก็ไม่ได้ การรวมกลุ่มก็ทำได้ยาก หรือทำได้ก็ไม่เข้มแข็ง จึงเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปขับ คิดต่อไปว่า การพัฒนากลุ่มชาวบ้านที่ไม่เข้มแข็งเพื่อให้สามารถรองรับกับแนวทางเศรษฐกิจชุมชน แบบพึ่งตนเองให้ได้นั้น จะทำได้อย่างไร และบทบาทของทุนทางสังคมจะเข้าไปเกี่ยวข้องหรือสร้าง ความเข้มแข็งได้อย่างไร

อย่างไรก็ตาม ได้มีแนวคิดและกล่าวถึงเงื่อนไขในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชาว บ้านที่จะหนุนเสริมให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน 6 ประการคือ

1. การพัฒนาต้องเป็นกลุ่ม การจะพึ่งตนเองได้นั้นต้องมีการรวมตัวกันเป็นชุมชน เพื่อ จะได้มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และทำกิจกรรมเศรษฐกิจร่วมกัน

2. ต้องมีจิตสำนึกร่วมกันและกัน คือ การพึ่งตนเองขึ้นอยู่กับจิตใจ ความสมัคร ใจของผู้คนในสังคม

3. จิตสำนึกร่วมกันต้องผลิตข้าขึ้นมากอีกได้ คือต้องสร้างขึ้นมาใหม่ให้ชัดเจนต่อเนื่องโดย เน้นไปที่บทบาทของนักพัฒนาหรือปัญญาชน จากภายนอกที่เข้าไปช่วยรื้อฟื้นให้รีบกิจกรรม เป็นชุมชนวัฒนธรรมที่ดีงามของหมู่บ้าน

4. ต้องมีการรวมตัวกันในรูปแบบของสหพันธ์อย่างโดยย่างหนึ่ง การพึ่งตนเองต้องเป็น แบบกลุ่มคือ การรวมกลุ่มในหน่วยอยู่ในหมู่บ้าน แต่ละหมู่บ้านรวมเป็นสหพันธ์ จะช่วยเสริมศักย ภาพของหน่วยอยู่ในท้องถิ่น และพัฒนาไปสู่ประชาธิปไตย

5. การประสานวัฒนธรรมหรือกิจกรรมของตนเองกับคนอื่น ๆ ในสังคม

6. ความมีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับภาวะแวดล้อมธรรมชาติ

ดังนั้น ปัจจุบันและวิธีการปฏิบัติสำหรับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนจะต้องอาศัยพื้นฐาน ของหลักการ ดังต่อไปนี้

1. ผู้ผลิตจะต้องหวังพึ่งตนเองให้มากที่สุดก่อน โดยเน้นการทำการเกษตรที่คำนึงถึง สภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรท้องถิ่น ให้เพียงพอต่อครอบครัวเหลือแล้วจึงขาย จะทำให้ผู้ผลิต กำหนดราคาเองได้

2. เน้นการรวมกลุ่มระดับชาวบ้านในระดับชุมชน หมู่บ้าน ตำบล

3. การรวมกลุ่มในระยะยาว เพราะทุกคนเข้ามาร่วมตัดสินใจ กำหนดแนวทางเอง วัสดุ เป็นเพียงผู้อยู่สนับสนุนทำให้เกิดการเป็นกลุ่มก้อน รวมทั้งยังก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในภาพ รวมของประเทศด้วย

4. ใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นแกนในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจชีวิตร่วมกับ ว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำหนดด้วยคุณธรรม (Moral economy)

โดยสรุป จะเห็นได้ว่า การพัฒนาและวิธีการปฏิบัติที่เป็นจุดเริ่มต้นของเศรษฐกิจชุมชน นั้นจะต้องเริ่มต้นที่ชุมชน และกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยาก อาศัยฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน เมื่อมีการผลิตการตลาดในระดับที่เพียงพอกองเองได้แล้ว จึงขยายการผลิต กระบวนการไปสู่องค์กร เครือข่ายในระดับที่สูงขึ้นไป และพัฒนาเชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจในระดับหลักหรือในระดับประเทศ โดยการพิจารณาอย่างรอบครอบกับความเหมาะสม ทั้งในด้าน วัตถุดิบ ทุน ทรัพยากร สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา และเทคโนโลยีที่ใช้ในกระบวนการผลิต และระบบการจัดการที่เหมาะสม ทั้งในรูปแบบขององค์กรชุมชน เครือข่าย หอการค้า หรือบริษัททั่วทุน ที่เป็นภาคีกับทุกฝ่ายทั้งภาครัฐ ธุรกิจเอกชน ทั้งในแง่ของการลงทุนและการสนับสนุนจากภาครัฐ ทั้งนี้กระบวนการผลิต และระบบการจัดการดังกล่าวจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความร่วมมือ ความเอื้ออาทร และการเป็นหันส่วนแห่งความสำเร็จ

3.6 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน

จากแนวคิด ปรัชญา หลักการ และความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนตามที่กล่าวมาแล้วนั้น สามารถสรุปถึงองค์ประกอบที่สำคัญของเศรษฐกิจชุมชน ดังต่อไปนี้

1. เป็นระบบเศรษฐกิจแบบฐานรากของโครงสร้างระบบเศรษฐกิจของชาติ เน้นการพึ่งพิงตนเอง ทางสังคม ไม่มองสุดโต่ง การใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น และเทคโนโลยีพื้นบ้าน เน้นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงพื้นฐานของตัวเองให้เข้มแข็ง ทั้งสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจของสังคม

2. ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต งานของสมาชิกของครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด ไม่ต้องจำกัดด้วย ความสมและค้าขาย เป็นการพึ่งแรงงานในครอบครัว พึ่งทรัพยากรท้องถิ่น พึ่งตนเองและพึ่งกันเองในชุมชนก่อน และสามารถพัฒนาการขยายในขั้นตอนที่สูงขึ้น โดยขยายในตลาดใกล้ตัว ตลาดภูมิภาค ตลาดในประเทศ

3. เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ทำให้คนในชุมชนมีความเข้มแข็ง ทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา พร้อมทั้งสร้างเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ดี

4. เป็นการพัฒนาอย่างบูรณาการ เนื่องจากทุกส่วนสิ่งล้วนเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เช่น การพัฒนาสติปัญญา-ร่างกาย จิตใจ (คน) และเศรษฐกิจ-สังคม-สิ่งแวดล้อม (ปัจจัยภายนอก) ต้องกระทำไปพร้อม ๆ กัน

5. เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย อยู่บนเอกลักษณ์/วัฒนธรรมที่เป็นของชุมชนเอง และเป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การเอื้อเพื่อเมื่อแผ่ และการยึดหลักคำสอนของศาสนาของประชาชนในชุมชน เป็นระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำกับด้วยคุณธรรม (Moral economy)

6. เป็นการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งอยู่ในรูปที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงิน และให้ความสำคัญในฐานะเป็นตัวเชื่อมกับเรื่องประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงด้วย

7. เป็นการประกอบสัมมาชีพของชาวบ้านที่เน้นการร่วมมือกันในรูปกลุ่มกิจกรรมการเกษตร ต่อเนื่องการเกษตร และนอกรากการเกษตรในระดับครอบครัว เพื่อความพอกินพอใช้ จากนั้นกิจกรรมลักษณะกลุ่มอาจขยายตัวสู่ระดับชุมชน

8. สามารถพัฒนาตนเองได้ เพราะว่ามีความเข้มแข็งโดยธรรมชาติเป็นทุน ร่วมมือกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชนแล้วจึงค่อยโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้ากับกิจกรรมในเมือง หรือในระดับที่สูงขึ้น

9. องค์กรชุมชนเป็นหัวใจของวิธีการและกลไกการพัฒนา รวมทั้งการสร้างเครือข่าย องค์กรชุมชน ขยายหน้าที่ไปสู่การแปรรูปผลผลิตเกษตรกรรม การค้าและกิจกรรมทางฐานของท้องถิ่นอาจเรียกว่า สมగรณ์ โยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้าด้วยกับโรงงานและกิจกรรมในเมือง มีวัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดทั้งระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้าไว้ด้วยกัน

10. เครือข่ายของชุมชนจะต้องร่วมกันในระดับชาติ เป็นการบูรณาการทุกส่วนในสังคม เพื่อให้เกิดพลังของประชาคม (Civil Society) ประเทศจะมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกันยิ่งขึ้น มีความเจริญกระจายอยู่ทั่วประเทศ แต่ละพื้นที่การปกครอง มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง มีชาวบ้านมีประชาชนเป็นสถาบันพื้นฐาน

11. แนวคิดเศรษฐกิจพึ่งตนเองยอมรับ สนับสนุน และส่งเสริมให้ชุมชนชาวบ้านที่ปราวนากำกับพื้นที่จากการผลิตเพียงเพื่อพอกออยู่พอกิน ไปสู่ระดับการเปลี่ยนให้เป็นเจ้าของทุนและหรือ/ผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจเอง ภายใต้การตัดสินใจด้วยตนเองของสมาชิกชุมชน (Self-determination)

12. เศรษฐกิจชุมชนพึงต้นเอง ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องการค้า หรือการแลกเปลี่ยนในตลาด หากเกษตรกรสามารถทำการผลิตได้พอเพียง เกษตรกรเป็น “ผู้กำหนด” (Actor) ต่อตลาด ไม่ใช่ตลาดเป็นตัวกำหนดหรือตัวกระทำต่อเกษตรกรดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

13. สามารถประสานกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกและเชื่อมต่อกัน (Articulation) ได้ เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธการค้าส่งออก แต่ต้องการเปลี่ยนความสัมพันธ์การร่วมมือกันผลิตและขาย จากเดิมความสัมพันธ์เป็นแบบปัจเจกชนกิจที่ปรับเปลี่ยนไปเป็นแบบกลุ่ม (Collectivism) กับปัจเจกชน (Individualism) แทน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรม เริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง การผลิตอาหารบริโภคเองเหลือจึงทำการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างคนในชุมชน ทำให้เกิดเป็นชุมชนขึ้น เป็นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการยืนยันพื้นฐานของตัวเอง ที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งและสืบท่อไปยังสังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม เป็นลักษณะของเศรษฐกิจแบบเศรษฐกิจพื้นฐาน มีความเป็นบูรณาการ เศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนและสามารถพัฒนาจากเศรษฐกิจพื้นฐานไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ และเป็นการพัฒนาที่คุ้มค่ากับความเกื้อกูลระหว่างชุมชนกับส่วนตัว

3.7 การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ

ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนนั้น นอกจาจจะเน้นที่กระบวนการผลิตที่อยู่ในระดับชุมชนที่มีความอ่อนไหว การไว้วางใจ และความสามัคคีต่อกันในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกันของคนในชุมชน และมีการต่อยอด โดยการรวมกันเป็นองค์กรชุมชน และขยายเป็นเครือข่าย มีระบบการจัดการที่พัฒนาไปสู่การพัฒนาเชิงชุมชน และเท่าที่ผ่านมาระบบเศรษฐกิจในระดับชุมชนสามารถขยายผลการดำเนินการไปสู่การเป็นวิสาหกิจชุมชน สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ ดังนั้น ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาสามารถขยายเป็นชุมกิจขนาดกลางซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจในระดับชาติ และถ้าระบบการหมุนเวียนของเศรษฐกิจชุมชนมีพลังเพิ่มขึ้นก็จะไปส่งเสริมให้เกิดกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติได้ อย่างไรก็ตาม มีความพิเศษที่จะให้การพัฒนาระบบเศรษฐกิจทั้งสองสามารถประสานเชื่อมโยงและดำเนินอยู่ร่วมกันอย่างมีดุลยภาพและเกื้อกูลกันและกัน ซึ่งหากสามารถทำได้ เช่นนั้น ก็จะเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการพัฒนาที่จะนำประเทศชาติไปสู่ความมั่งคั่งและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ในที่สุด

ดังนั้น การเขื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติจึงมีความสำคัญโดยเป็นพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชน ดังที่ ศ.ดร.ฉัตริพย์ได้ให้ข้อเสนอเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ควรเริ่มตั้งแต่การระดมเงินทุนภายใต้ความต้องการที่ต้องการ เพื่อสร้างอุตสาหกรรมแปรรูปที่จำเป็นตามความสามารถ สร้างสถาบันการเงินและเครดิตของชุมชนท้องถิ่นที่เอื้อต่อการผลิตในท้องถิ่น มีนักจัดการแห่งท้องถิ่น ลดการพึ่ง赖และนายทุน มีกลไกการเปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิต ยกระดับพัฒนาการผลิต มีสถาบันการค้นคว้าและถ่ายทอดวัฒนธรรม มีแผนการระยะยาว กำหนดการแลกเปลี่ยนและการลงทุนที่จะทำกับท้องถิ่นอื่น พร้อมทั้งประสานความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับชาติ การเขื่อมโยงในรูปแบบนี้จะเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจในระยะยาว

ที่ผ่านมา กิจกรรมสาขาวิชาระดับชาติที่เขื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชน เช่น เรื่องการถ่ายทอดเทคโนโลยี/ธนาคารชุมชน อุตสาหกรรมบางชนิด เช่น บริษัทบางจาก เป็นตัวอย่างเดียวหนึ่ง ของความเกี่ยวโยงระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับเศรษฐกิจแห่งชาติ ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนคือสินทรัพย์ที่มีค่าสูง เป็นรากฐานของเศรษฐกิจแห่งชาติ และต้องเน้นพัฒนาในส่วนชุมชนท้องถิ่นนี้ และจะเขื่อมโยงประกอบส่วนท้องถิ่นขึ้นเป็นสังคมแห่งชาติ ให้ชุมชนชาติประกอบขึ้นจากชุมชนท้องถิ่น

วิทยา ว่องกุล กล่าวถึง การเขื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจระดับชาติว่า สุดท้ายเครือข่ายของชุมชนจะต้องรวมกันในระดับชาติ เป็นการบูรณาการทุกส่วนในสังคมเพื่อให้เกิดพลังของประชาคม (Civil Society) ประเทศจะมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกันยิ่งขึ้น มีความเจริญ กระจายอยู่ทั่วประเทศ แต่ละพื้นที่การปกครอง มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ประกอบด้วยความสมัครใจขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ รัฐประชานิปไตย และวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่มีชุมชนท้องถิ่น มีชาวบ้านมีประชานเป็นสถาบันพื้นฐาน การสะท้อนความคิดเห็นดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงภาวะการที่จะสลายภาวะความยึดติดกับความเป็นตัวตนที่มีในสังคมระดับต่าง ๆ ด้วยการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันของมนุษย์ที่อยู่บนพื้นฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในรูปของการเขื่อมโยง เครือข่ายฐานเศรษฐกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งและเกิดความสมดุล กับระบบเศรษฐกิจในระดับต่าง ๆ นอกจากนั้น พิทยาได้พูดถึงคำสำคัญ (keywords) ที่เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคม อาทิ การเกาะเกี่ยวด้านวัฒนธรรมของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกัน ความมีเมตตาในการอยู่ร่วมกัน ความสามัคคี และระบบคุณธรรมในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดที่สำคัญของทุนทางสังคม เกี่ยวกับเรื่องการกระจายความเจริญและการพัฒนาทางเศรษฐกิจให้กับทุกคนอย่างทั่วถึง

และเมื่อพิจารณาการเขื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชน กับชุมชนภายนอกหรือเศรษฐกิจกระแสหลัก ในรูปแบบธุรกิจชุมชนที่กล่าวมาข้างต้น เปรียบได้กับแนวคิดทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในขั้นที่ 2 คือการรวมพลังในรูปกลุ่ม เพื่อผลิต การตลาด การจัดการ รวมทั้งในด้าน

สวัสดิการ การศึกษา การพัฒนาสังคม จนถึงขั้นที่ 3 สร้างเครือข่าย กลุ่มอาชีพและขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย โดยประสานความร่วมมือกับภาคธุรกิจ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน และภาคราชการ ในด้านเงินทุน การตลาด การผลิต การจัดการ และข่าวสารข้อมูลได้ เพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่แท้จริงของประเทศต่อไป จะเห็นได้ว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนนี้สามารถพัฒนาไปสู่การดำรงอยู่คือขั้นระบบเศรษฐกิจในระยะแรกได้

ปัจจุบันการเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชนโดยผ่านการดำเนินการตามโครงการของรัฐบาล เช่น โครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ได้สร้างกระแสการเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ใช้ความรู้ ความเข้าใจในกระบวนการผลิตของชุมชนมาสู่การพัฒนาเพื่อให้ชุมชนได้พึงพาตนเอง เป็นตัวอย่างหนึ่งของการเชื่อมโยงเศรษฐกิจในระดับชุมชนสู่การพัฒนาในระดับชาติ ดังนั้น การเริ่มต้นที่ชุมชนจึงเป็นการก้าวเดินในทางเศรษฐกิจที่ยืนอยู่บนขาของตนเอง

3.8 ทุนทางสังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

ตามที่กล่าวแล้วนั้น ความเป็นชุมชนนั้นเกิดจากความสำนึกร่วมกันของสมาชิกในชุมชนทุกคน เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าทุกคนไม่ยึดติดกับความเป็นตัวตน เปิดใจยอมรับกัน ทำให้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกในชุมชนเป็นไปในลักษณะเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน รู้จักแบ่งปันกัน ทรัพยากรต่าง ๆ ในชุมชนมีการกระจายอย่างทั่วถึง ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีความไม่สงบในชุมชน หรือน้อยใจกันไป ทุกคนสามารถดำเนินชีวิตในทางสายกลางได้โดยไม่เดือดร้อน และจากการที่สมาชิกมีความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จึงทำให้มีการประสานกิจกรรมด้านต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตร่วมกันอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดการบูรณาการของชุมชนในทุก ๆ ด้าน อาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า หากจะพิจารณาว่า แนวคิดทุนทางสังคมจะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งได้อย่างไรแล้ว ก็อาจจะซึ่งให้เห็นได้ว่า เนื่องจากทุนทางสังคม ที่สะท้อนออกมานั้นรูปของ ความเป็นชุมชน สามารถทำให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนและเมื่อชุมชนมีความเข้มแข็ง เพราะสมาชิกมีความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานของความเชื่อของกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็จะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้การดำรงชีวิตและการทำมาหากินของคนในชุมชนเป็นไปอย่างปกติพอดี ดังที่ ศ.นพ.ประเวศ วงศ์ กล่าวว่า “เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล” นอกจากนั้น ความสัมพันธ์ของคนที่อยู่บนพื้นฐานที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็จะทำให้การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนมีกิจกรรมในด้านต่าง ๆ ร่วมกัน กิจกรรมบูรณาการ

ເຫຼືອມໂຍງກິຈກະບົນດ່ານ ແກ້ວມະນຸຍາ ໄນ ສູງກາພ ການສັນຕິພາບ ສິນລະອຽດ ເຊັ່ນ ສູງກາພ ການສັນຕິພາບ ສິນລະອຽດ

เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจพื้นฐาน ที่มีการดำเนินตามทางสายกลาง ยึดความเพียงพอและเน้นการพึ่งตนเองของสมาชิก เป็นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการทบทวนบำรุงพื้นฐานของตัวเองให้เข้มแข็งและถือเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนโดยมีการบูรณาการ และมีการเข้ามายิงกันทุกอย่างทั้งหมดเข้าด้วยกันไม่ว่าจะเป็นเรื่อง เศรษฐกิจ ศีลธรรม จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง สุขภาพ และการเรียนรู้ เศรษฐกิจชุมชนจึงถือเป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล เพราะประชาชนจะต้องมีการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งสิ่งที่ถือว่า เป็นฐานคิดเดียวกันระหว่างแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนและแนวคิดทุนทางสังคม ได้แก่ ความเป็นชุมชน เพราะคำว่าความเป็นชุมชนนั้น มีความหมายกว้างลึกครอบคลุมไปถึงความสำนึกรักในความเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกัน การที่สมาชิกมีความสำนึกรักในความเป็นชุมชนร่วมกัน จึงเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าสมาชิกทุกคนอยู่ภายใต้ระบบคิดความเชื่อค่านิยม หรือวัฒนธรรมร่วมกัน ทุกคนเปิดใจเปิดความคิดยอมรับสมาชิกคนอื่น มีความเข้าใจเห็นใจสมาชิกคนอื่น ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกัน ทำให้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกในชุมชนจึงเป็นไปในลักษณะเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยกัน รู้จักแบ่งปันกัน หรือพยกรต่าง ๆ ในชุมชนมีการกระจายอย่างทั่วถึง ซึ่งความสัมพันธ์ของสมาชิกในลักษณะดังกล่าว ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่จะเอื้อให้เกิดประโยชน์และเกิดพลังของชุมชน

ดังนั้น หากจะพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว พลังที่เกิดจากทุนทางสังคมน่าจะมีผลในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนในหลายด้านด้วยกัน อาทิ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บ่นรู้งานของความไว้วางใจกัน มีความเชื่ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือกัน จะทำให้พลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาสามารถถ่ายทอดเรียนรู้ร่วมกันได้ นอกจากนั้น การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชนจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และทรัพยากรที่มาจากการอพยพ บ้านได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากการอพยพ วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่น วิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า โดยหลักการแล้ว กระบวนการทุนทางสังคมนั้นสามารถที่จะสร้างให้เกิด "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ และก็จะทำให้สามารถมีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง นับตั้งแต่การแบ่งปันความรู้ ความคิด ปัญญา ทุน ทรัพยากรต่าง ๆ สภาพภูมิปัญญา เช่นนี้ จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น ซึ่งก็จะส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้น และประชา

ชนมีความสุขร่วมกัน คำอธิบายเกี่ยวกับพลังที่เกิดจากกระบวนการทุนทางสังคมที่จะมีผลต่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการอธิบายในระดับครอบครัว กลุ่ม องค์กร สถาบัน และเครือข่ายได้เช่นกัน

3.9 สรุป

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ เป็นสานคิดที่สำคัญที่นำไปสู่การอธิบายระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอเพียงกิน” เน้นการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาจากลิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่เป็นสำคัญ

เศรษฐกิจชุมชน เป็นการรวมตัวของคนในชุมชน เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน เป็นเศรษฐกิจที่เน้นกระบวนการผลิตที่ไม่ถูกแยกในระดับชุมชน อาศัยฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก ผลิตบนความพอเพียง เหลือบริโภคแล้วจึงขาย เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรม อันประกอบไปด้วยสัจจะ ความดี ความเมตตา การความเอื้ออาทร เศรษฐกิจชุมชนไม่ต่อต้านระบบเศรษฐกิจการตลาด สามารถเชื่อมตอกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ และมุ่งการสร้างอาชญากรรม ของธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น

ระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถถูกขับเคลื่อนโดยพลังทุนทางสังคม ซึ่งพลังดังกล่าวประกอบด้วย พลังจากภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือกัน การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชนจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ร่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และพลังจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่นวิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ทำให้เกิดพลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาที่ช่วยขับเคลื่อน เนื่องจากกระบวนการทุนทางสังคมทำให้สมาชิกได้คำนึงถึงผู้อื่น คำนึงถึงสังคม มีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง สิ่งเหล่านี้ สามารถสร้าง “ความเป็นชุมชน” ขึ้นมาได้ สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้กระบวนการทุนทางสังคม สามารถช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น และส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นมาด้วย

อย่างไรก็ตาม ในหลักการ แม้กระบวนการทุนทางสังคมจะสามารถสร้างพลังในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้ก็ตาม ในทางปฏิบัติ อาจมีปัญหาอุปสรรคบางประการ โดยเฉพาะสาเหตุที่สำคัญได้แก่ การอ่อนแอกและสูญหายไปของทุนทางสังคมเดิมที่เคยมีในสังคมไทย ดังนั้น

การรื้อฟื้นทุนทางสังคมเดิมที่ได้สูญหายไปให้กลับมาใหม่ หรือรวมทั้งการสร้างทุนทางสังคมใหม่ ขึ้นมา จะทำได้หรือไม่ อย่างไร และอย่างไรได้เงื่อนไขและอุปสรรคอะไร จึงเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณา กันต่อไป

บทที่ 4

ผลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา

4.1 บทนำ

ในการศึกษาถึงผลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนานั้น จะมุ่งพิจารณาถึงประเด็นที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของทุนทางสังคมทั้งหมด 4 ประเด็นด้วยกัน อาทิ (1) ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย (2) ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบบัวฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) (3) ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบบัวฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) (4) เศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบทุรกิจข้ามชาติ ซึ่งวัตถุประสงค์ในการนำเสนอประเด็นทั้ง 4 นั้น เพื่อมุ่งแสดงให้เห็นถึงการดำเนินการอยู่ของสังคมไทยในอดีต ว่ามีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์อย่างไร แม้ว่ารูปแบบของระบบอุปถัมภ์ในอดีตจะดูเหมือนว่า เป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม นอกจากนั้น การศึกษาได้พยายามนำเสนอถึงอิทธิพลจากศาสตราจารย์พูลพันธุ์ ซึ่งเป็นเรื่องของศีลธรรมเข้ามายังความเชื่อของสังคมไทย ทำให้ระบบอุปถัมภ์มีส่วนช่วยให้สังคมไทยสามารถดำเนินการอยู่ได้ การศึกษาได้พยายามนำเสนอถึงสถานการณ์ที่สังคมไทยต้องถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ซึ่งได้ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมเปลี่ยนแปลงไป จากระบบคุณค่าที่เป็นไปเพื่อการดำเนินชีพให้เป็นปกติสุข กับกลไกเป็นระบบมูลค่าที่มีราคาค่า่งวดเป็นเงิน และสามารถซื้อขายกันได้มากขึ้น ซึ่งสภาพดังกล่าว ได้ทำให้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเชื่ออยู่ต่อกัน การซ่อมแซมกัน และการกระจายผลประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรมระหว่างคนในสังคมลดน้อยถอยลง การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมในอดีตอยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง มีความเกี่ยวกับกัน ทั้งระหว่างมนุษย์ กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างให้เกิดประสิทธิภาพในการผลิตของระบบเศรษฐกิจชุมชน นอกจากนั้น การศึกษายังได้นำเสนอถึงการเปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เน้นการแข่งขันและเน้นผลตอบแทนสูงสุดที่ปราศจากให้เห็นมากขึ้นเรื่อย ๆ ในสังคมยุคปัจจุบัน ซึ่งมีผลทำให้ระบบเศรษฐกิจต้องพึ่งพาภายนอกมากกว่าการพึ่งพาตนเอง สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้ทุนทางสังคมในสังคมลดน้อยลง และมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งและความมั่นคงของชุมชนในที่สุด ยิ่งไปกว่านั้น การศึกษายังได้พยายามนำเสนอสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่เป็นผลกระทบจากการพัฒนาในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ดูเหมือนว่าบ่อนทอนความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชน และทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีในอดีตได้ลดน้อยถอยลง

4.2 ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย

ระบบอุปถัมภ์ ถือว่าเป็นค่านิยม และบรรทัดฐานอย่างหนึ่งของสังคมไทย ที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและการดำรงอยู่ ในอดีตการพึ่งพาแบบอุปถัมภ์เป็นปัจจัยที่เสริมสร้างให้ชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น เป็นการพึ่งพาแบบถ้อยที่ถ้อยอาศัย ผู้คนอยู่ร่วมกันในลักษณะของการพึ่งใบบุญระบบเช่นนี้มีมาตั้งในสมัยอยุธยาและมีต่อมาอย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ (2539, น.137-184) ที่กล่าวถึง การเปลี่ยนของทุนทางสังคมของประเทศไทยในช่วงรัตนโกสินธ์ตอนต้น โดยศึกษาผ่านระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และโครงสร้างของชนชั้นสมัยนั้นว่า มีระบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคมเป็นแนวตั้งและเป็นระบบอุปถัมภ์ที่มี 2 ลักษณะ คือประเภทแรก ระบบอุปถัมภ์ที่เป็นทางการ ซึ่งเป็นระบบการจัดระเบียบการปกครองที่ตราไว้ในกฎหมายต่าง ๆ และยึดถือปฏิบัติในแนวทางดังกล่าว ประเภทที่สองระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการถือความสัมพันธ์ส่วนตัวและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ โดยลักษณะของความสัมพันธ์เป็นระบบฐานันดร์พร หัวใจสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างนายกับพร คือ พรเป็นผู้นำของกำนัลมาให้หมาย พรเป็นแหล่งที่มาของรายได้ของนาย ถ้านายไม่เป็นบังคับพรร่ำของตนแต่ปล่อยให้พรเลี้ยงได้ตามสบายแล้ว พวกราษฎร์จะให้ของกำนัลพากข้าว ผลไม้ ผัก ปลา แก่น้ำ นอกจากนั้น หน้าที่อีกอย่างหนึ่งของนายกคือทำหน้าที่เป็นผู้รับภารณ์พิพากษาของพรและให้ความความคุ้มครอง

ความผูกพันระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ ที่เป็นความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์คู่และเป็นไปตามข้อตกลง (contractual relationship) บนพื้นฐานของความผูกพันในลักษณะของการตอบสนองซึ่งกันและกันแม้ว่าจะไม่เท่าเทียมกันซึ่งถ้าพิจารณาในเชิงอุดมคติแล้ว มักจะเป็นในรูปแบบของความรักใคร่ชอบพอกัน มีลักษณะเป็นการส่วนตัวและมีความสัมพันธ์ในเชิงซ้อน (multiplex relationship) ที่มักแสดงออกโดยข้อผูกพันของการตอบสนองต่อกันและกัน รวมถึงข้อผูกพันทางศีลธรรมด้วย อย่างไรก็ตาม โดยที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับการอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเข้าถึงทรัพยากรที่แตกต่างกัน ดังนั้น จึงมักจะมีลักษณะของความสัมพันธ์ในด้านของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันซึ่งขึ้นอยู่กับสถานภาพในการต่อรองของแต่ละฝ่ายในทางปฏิบัติความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ที่มีลักษณะของการรักษาข้อตกลง ซึ่งในที่สุดเป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับอำนาจนั้นเอง

จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าระบบอุปถัมภ์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเป็นแบบเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์จะมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของอำนาจและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ที่มีลักษณะของการชูดวิดและไม่เท่าเทียมกัน

ความสัมพันธ์ดังกล่าว ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ มองว่า เป็นความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกันมีการแบ่งแยกระหว่างผู้ให้ความอุปถัมภ์กับผู้รับความอุปถัมภ์ มีการแบ่งแยกระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อย โดยผู้น้อยควรประพฤติปฏิบัติต่อผู้ใหญ่ 3 ประการ คือ เครื่อง เครื่องฟัง และเงรใจ ส่วนผู้ใหญ่ควรเป็นบุคคลที่ตั้งในศีลธรรม และควรจะประพฤติตัวให้เหมาะสมแก่การเดินทางจากผู้น้อย ซึ่งโดยสารสำคัญคือ การพึ่งพา กัน ในการเดินทางของคนไทย ผู้ใหญ่เป็นเสมือนต้นไม้ใหญ่ที่มีร่มเงาให้ผู้น้อยได้พักพิง ในความสัมพันธ์แบบนี้จะต้องมีความคงที่ และความสม่ำเสมอซึ่งแสดงด้วยค่านิยมที่เรียกว่า “กตัญญูตเวที” เพื่อเตือนความจำและย้ำลึงการปฏิบัติอย่างถ้อยที่ถ้อยอาศัย กัน การแสดงออกตามแนวคิดนี้เรียกว่า “บุญคุณ” คนที่สร้างบุญคุณให้กับผู้อื่น หมายถึง คนที่ได้ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือบางสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่อีกคนหนึ่ง ในการนี้ผู้ที่ได้รับจะต้องกระทำบางอย่างตอบแทน ค่านิยมชนิดนี้มีความสำคัญ เพราะเชื่อกันว่าผู้ที่ขาดความกตัญญูเป็นผู้ที่ไม่ควรบุคคลค้าหากัน ค้าหากันด้วย และไม่มีทางก้าวหน้าในชีวิต นอกจานนี้ ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลธรรมดากับนายชื่อสัญญาว่าจะให้ผลประโยชน์ตอบแทน เป็นความสัมพันธ์แบบ 2 ทาง ผู้ที่ฝากตัวก็คาดว่าเจ้านายจะให้ความคุ้มครอง และถ้าเป็นไปอย่างที่คาดไว้ก็ยินดีจะให้ของกำนัลและรับใช้มากขึ้น

ระบบอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ มีอยู่ในสังคมไทยสืบเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ความสัมพันธ์ดังกล่าว ดูเหมือนจะก่อให้เกิดวัฒนธรรมการพึ่งพา แต่ในบางครั้งหรือบางสถานการณ์อาจมีความจำเป็น โดยเฉพาะในกรณีของประเทศไทยที่ได้รับแรงกดดันจากปัจจัยภายนอกอันได้แก่การรุกรานของพม่า ทำให้ผู้ปักครองประเทศไทยในขณะนั้นจำเป็นต้องสร้างระบบและกลไกที่จะทำให้การปักครองอำนาจส่วนกลางมีความเข้มแข็ง เพียงพอที่จะรักษาความสงบสุขในชุมชนประเทศไทยได้ ต่อมาเมื่อการรุกรานของฝ่ายต่างๆ ลดลง จึงทำให้ระบบการพึ่งพาลดลง และเกิดการระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ขึ้นมาแทน คือ การใช้เงินทดแทนระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์

จากกล่าวได้ว่า ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย นอกจากจะเป็นเรื่องของค่านิยมแล้ว ยังมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของศีลธรรม ซึ่งมีอิทธิพลต่อระบบคิด และธรรมเนียมปฏิบัติของผู้คนในสังคมไทยให้สามารถยอมรับความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกันได้มากขึ้น จึงอาจสรุปได้ว่า ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ระบบอุปถัมภ์ยังเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย ก็คืออิทธิพลที่เกิดจากการปลูกฝังคติความเชื่อของประการของศาสนาพุทธ

ข้อความที่กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ข้างต้น ได้แสดงให้เห็นถึงข้อดีข้อด้อย รวมทั้งความเป็นผลลัพธ์ที่แสดงถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปอีกด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการใช้แรงงานชาวจีนเพิ่มขึ้นแทนแรงงานการเข้าเดือนของไพร์ ซึ่งการเข้าเดือนลดลงจาก 6 เดือน เหลือ 3 เดือนต่อปี ราษฎรสมัยนั้นพอใจการจ่ายเงินมากกว่า การเข้าเดือนและต่อมามีการขยายตัวทางการค้าระหว่างภูมิภาคจนถึง พ.ศ. 2393 พ่อค้าชาวจีนสามารถควบคุมการค้าไว้เกือบหมดและครอบครุ่นไปถึงหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล การลดเวลาเข้าเดือนก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร์ลดลงด้วย พวกไพร์เห็นว่าไม่จำเป็นต้องให้ของกำนัลที่ฟุ่มเฟือยแก่นายเพื่อทำงานเบาหรือรับภาระยกเว้นการเข้าเดือน ยิ่งไปกว่านั้นการขยายตัวทางการค้าระหว่างภูมิภาคทำให้ผลผลิตที่เหลือกินเหลือใช้และจะต้องเป็นของกำนัลให้เจ้านายนั้นยังสามารถนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่พ่อค้าชาวจีนนำมาขายถึงที่ และจากการที่ไพร์ส่วนใหญ่จ่ายเงินแทนการเข้าเดือน การเรียกร้องการบริการของนายจึงดูเป็นการไม่ยุติธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร์จึงค่อย ๆ จืดจากลง

ปรากฏการณ์ข้างต้นได้ชี้ว่า ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา จากเดิมที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความซึ้งสัมพันธ์ความรักใคร่กันเป็นการส่วนตัว หรือเป็นไปโดยกฎหมายจะเปลี่ยนไปเป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของผลประโยชน์และทรัพย์สินเงินทอง

เมื่อพิจารณาถึงบทบาทและหน้าที่ของระบบอุปถัมภ์ตามประวัติศาสตร์ไทย ต้องยอมรับว่า ความสำคัญและเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความแตกต่างผันแปรไปตามช่วงระยะเวลาในแต่ละยุคสมัย และแม้แต่ในช่วงเวลาเดียวกันยังแตกต่างกันไปตามแต่ละภูมิภาคด้วย หากจะพิจารณาถึงเหตุการณ์ที่ย้อนไปในอดีต พื้นที่ในเขตบริเวณที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางของประเทศ จะพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์จะมีลักษณะรูปแบบของความเป็นสถาบันน้อยลง มีการใช้อำนาจบังคับควบคุมน้อยลงและมีการแลกเปลี่ยนผลตอบแทนในลักษณะถ้อยที่ถ้อยคำศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น ในท้องถิ่นดังกล่าว อำนาจที่แท้จริงเป็นของท้องถิ่นและมีลักษณะค่อนข้างเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถพึ่งพาอำนาจจากส่วนกลาง แต่จำต้องแสวงหาความซึ้งสัมพันธ์และความรับรู้ในส่วนของผู้นำท้องถิ่นจากชุมชนของตนเองคือผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ ("typical" patron-client relationship)

จึงมีสองประการคือ ประการแรกความเป็นอิสระพอสมควรในการปกครองตนเองของชุมชนท้องถิ่น ประการที่สองคือ แรงกดดันจากภายนอกบางประการ หรือข้อเรียกร้องจากอำนาจของรัฐส่วนกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการระดมกำลังคนในยามมีศึกสงคราม

ในขณะที่ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบประเพณีของไทยหลายอย่างได้ค่อย ๆ เลื่อนหายไปนั้น ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์แบบ “ไม่เป็นทางการ” ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันทั้งในเขตเมืองและชนบท ดังจะพบได้จากข้อมูลเชิงประจักษ์ในงานวิจัยต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในพื้นที่ที่ห่างไกลบางแห่ง ความสัมพันธ์ในรูปแบบประเพณียังคงมีปรากฏให้เห็นก็ตาม แต่ในอีกหลาย ๆ พื้นที่ ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบประเพณีไปเป็นอันมาก โดยเฉพาะความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์แบบไม่เป็นทางการดูเหมือนว่าจะเป็นไปในลักษณะที่สูญเสียความสมดุลมากขึ้น กล่าวคือ ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาของระบบอุปถัมภ์ที่เคยอยู่บนพื้นฐานทางด้านศาสนา สังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ กลับแปรเปลี่ยนไปสู่ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาที่มีลักษณะ อยู่กับพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว อย่างเช่นตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจนในหมู่บ้านหลาย ๆ แห่งที่มีลักษณะเป็นแบบ “ประเพณี” มาๆ นั้น แต่เดิมเคยมีความสัมพันธ์ของผู้ให้อุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์ที่ผูกพันกันด้วยสายใยต่าง ๆ (multi-stranded) แต่ในเวลาต่อมา จะพบว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้มีลักษณะที่มีความเฉพาะเจาะจงและเป็นรูปแบบของข้อตกลงสัญญามากขึ้น ยกตัวอย่างเช่น ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและลูกน้อง (ไพร) ที่มีความเกี่ยวกันในเรื่องที่ทำกินที่เกี่ยวข้องกับวิถีการผลิต ซึ่งในอดีตความผูกพันระหว่างกันของทั้งสองฝ่ายสามารถครอบคลุมความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง แต่ในปัจจุบัน ความสัมพันธ์ดังกล่าว จำกัดอยู่เพียงรูปแบบของข้อตกลงระหว่างเจ้าของที่นาและผู้เช่าเท่านั้น

อาจจะกล่าวได้ว่า ระบบอุปถัมภ์ยังคงมีอยู่ในสังคมไทย โดยเฉพาะระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ที่ไม่เป็นทางการนี้ จากปรากฏการณ์กลับพบว่า ผู้รับการอุปถัมภ์ ซึ่งปัจจุบันอาจจะได้แก่ชนชั้นล่างที่ยากไร้ ด้อยโอกาส หรืออีกนัยหนึ่งก็ได้แก่ชาวไร่ ชาวนาอันเนื่อง ที่ต้องได้รับแรงกดดันจากระบบทั้งกล่าวมากขึ้น ในอดีตนั้น ผู้รับการอุปถัมภ์จะรู้สึกเดือดร้อนหรือได้รับความกดดันบ้างเป็นบางครั้ง โดยเฉพาะในยามที่บ้านเมืองมีความคับขัน (ยามมีศึกสงคราม) ซึ่งความกดดันดังกล่าวอาจมาจากความต้องการของชั้นชั้นล่าง หรือชาวไร่ชาวนาผู้ยากไร้ กลับมาจากการเมือง แต่ในปัจจุบัน สิ่งที่สร้างแรงกดดันให้แก่ชนชั้นล่าง หรือชาวไร่ชาวนาผู้ยากไร้ กลับมาจากการเมือง ที่ถูกสร้างหรือกำหนดขึ้นจากภายนอก ทำให้ชาวไร่ชาวนาต้องพึ่งพาผู้อื่นมากขึ้น ชาวไร่ชาวนาต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของราคากลางตลาดมากขึ้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ ถึงแม้จะดูเหมือนว่า ชาวไร่ชาวนาจะมีความเป็นอิสระในการกำหนดวิถีชีวิตตนเอง แต่โดยความเป็นจริง

แล้ว ชาวไร่ชาวนา ก็ยังดูเหมือนว่า ยังตกลอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์แบบพึ่งพาที่มีกฎเกณฑ์จากภายนอกมาบังคับอยู่ เพียงแต่กฎเกณฑ์ดังกล่าวเป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่เงิน หรือที่เรียกว่า “กฎเกณฑ์ลึกซึ้งของกฎหมายตลาด” (mysterious rule of market law) เท่านั้นเอง

จากล่า่ด้วยสรุปได้ว่า เมื่อการเวลาได้เปลี่ยนแปลงไป รูปแบบของระบบอุปถัมภ์ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย อย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่เห็นขัดเจนขึ้น ได้แก่ผู้รับการอุปถัมภ์ หรือในปัจจุบัน ได้แก่ผู้ยากไร้ อยู่ในภาวะที่ทุกข์เข็ญมากขึ้น ทั้งนี้ เพราะในอดีต ปัจจัยที่เข้ามาช่วยเกื้อหนุนให้ระบบอุปถัมภ์ดำรงอยู่ได้ โดยที่ผู้ให้การอุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์มีความพึงพอใจ ได้แก่เรื่องของศีลธรรม ความเชื่อในเรื่องของศาสนา ซึ่งในปัจจุบันนี้ ปัจจัยเหล่านี้ได้ลดบทบาทและอิทธิพล ต่อระบบคิด และระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยลงไปมาก จึงอาจจะกล่าวได้ว่า ภายใต้สถานการณ์ที่ทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในรูปของศาสนา ค่านิยมและความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของศีลธรรมที่ได้ลดน้อยลงไปในสังคมไทย ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ยากไร้ และผู้ที่เหนือกว่าในทางเศรษฐกิจ ที่เปรียบเสมือนเป็นระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ จะยิ่งทวีความรุนแรงและเพิ่มความกดดันให้แก่ผู้ยากไร้มากยิ่งขึ้น

ยันส์ ดีเตอร์ เบ็คซ์เต็ค (อ้างใน อคิน ราพีพัฒน์, 2539, น. 259-284) ได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยเพิ่มเติมว่า ระหว่างกลางและปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เศรษฐกิจของไทย เช่นเดียวกับที่อื่น ๆ ของโลกเริ่มจะกลายเป็น “ระบบทุนนิยมชายขอบ” (peripheral capitalist) ตลาดภายในของประเทศเริ่มผนวกเข้ากับเศรษฐกิจโลก และประชาชนเริ่มมีการแบ่งระบบงาน (division of labor) ตามอย่างนานาประเทศ ผลก็คือ เศรษฐกิจส่วนใหญ่ที่เลี้ยงตนเองได้ ถูกเปลี่ยนไปเป็นเพื่อการผลิต การนำเข้าอุตสาหกรรมจากทางตะวันตก และจากการเริ่มทำการค้าทางการเกษตร รวมทั้งการรุกเข้าของเศรษฐกิจแบบเงินตราแลกเปลี่ยน มีผลทำให้แรงงาน ทุน และที่สำคัญคือ ที่ดิน ได้กลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่าต่อการซื้อขาย

การปรับเปลี่ยนในช่วงระยะเวลาดังกล่าว มีผลกระทบที่สำคัญต่อชีวิตของคนไทยในชั้นบทอย่างมาก ความสัมพันธ์ในลักษณะของการแลกเปลี่ยน หรือการกระจายผลประโยชน์ (reciprocal and redistributive relations) ได้สูญเสียความชอบธรรมไป และเครือข่ายของความสัมพันธ์แบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเริ่มลดลงไปด้วย แต่เดิมการจัดช่วงชั้นทางสังคมและเศรษฐกิจไม่ปรากฏชัดเจนในระดับหมู่บ้าน แต่ในปัจจุบันความแตกต่างทางชั้นชั้นเริ่มปรากฏมากในช่วงต้น ๆ ของศตวรรษที่ 20 การเป็นเจ้าของที่ดิน การเช่านา หนี้สิน และการจ้างแรงงานในชั้นบท เริ่มมีปรากฏการณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของไทย การผนวกเศรษฐกิจของ

ประเทศไทยเข้ากับระบบทุนนิยมของตลาดโลกที่เกิดขึ้นในภาคกลางของประเทศไทย มีผลทำให้เกิดการสูญเสียความสมดุลระหว่างชนชั้นที่ไม่ใช่ภาคเกษตรกรและการพึ่งพา

พอตเตอร์ (Porter 1976) ได้ใช้แนวคิดของ แฮนค์ (Hanks 1975) เกี่ยวกับแนวคิด “ระบบบริวาร” (entourage) ในหมู่บ้านไทยในภาคกลาง ครอบครัวของผู้เป็นเจ้าของที่ดินชั้นนำในหมู่บ้าน สามารถจัดตั้ง “ระบบบริวาร” ขึ้นได้โดยไม่เพียงแต่ดึงดูดครอบครัวของลูกสาวที่พึ่งพาอาศัยอยู่ด้วยเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงครอบครัวชาวไร่ที่ดินที่ยากจนอีกด้วย ผู้พึ่งพาทั้งหมดนี้ จัดเป็นบริวารที่มีความเป็นไปได้ในการระดมแรงงานเพื่อช่วยเหลือหัวหน้า หรือผู้อุปถัมภ์ ของ “กลุ่มบริวาร” ในเวลาที่มีความจำเป็นต้องการใช้แรงงานทางการเกษตร ใน การสร้างบ้านหรือในงานพิธีต่าง ๆ นี้ก็ถือว่าเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่คงมีอยู่ แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนมากขึ้น

เช่นเดียวกับการศึกษาของแวนโรย (Van Roy, 1971) ที่ได้ศึกษาลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชาวไร่ที่ขึ้นไปทำไร่บ่นเขากับพ่อค้าในพื้นที่ในภาคเหนือ ซึ่งไม่ได้ขึ้นอยู่กับการค้าขายเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่ประกอบด้วยความซับซ้อนของปฏิกรรมตอกันทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งนี้ เพราะพ่อค้าเป็นผู้อุปถัมภ์ของชาวไร่ ถ้าหากเขามีผู้รับอุปถัมภ์ที่เป็นชาวไร่จำนวนมาก เขายังได้รับการเรียกขานที่ถือว่ามีเกียรติมากว่าเป็น “พ่อเลี้ยง” ซึ่งมีความหมายตามตัวอักษรว่า “พ่อผู้เลี้ยงดูเรา” ในกรณีเช่นนี้ แม้จะดูเหมือนว่า รูปแบบความสัมพันธ์จะมีความเชื่อมโยงกับมิติต่าง ๆ มากmany แต่สิ่งที่เป็นปัจจัยหลักในความสัมพันธ์ก็คือ เหมือนจะเป็นเรื่องของเศรษฐกิจเท่านั้น

บูโน (Bruneau, 1980) ศึกษาความสัมพันธ์ของการผลิตและชนชั้นทางสังคมในหมู่บ้านหลายแห่งทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบผู้อุปถัมภ์ “สมัยใหม่” (“modern” patron) ได้แก่ เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ พ่อค้า นายทุนเงินกู้ และอื่น ๆ ผู้อุปถัมภ์นี้จะใช้ความสัมพันธ์ของตนที่มีอยู่กับผู้มีอำนาจในการบริหารและพ่อค้านายทุนที่อยู่ในเมือง สร้างอำนาจที่มีอยู่ให้เข้มแข็ง ตลอดจนขยายอำนาจของตนเองมากขึ้น พวกเขารวมตัวกันเป็นชนชั้นสูงที่มีอิทธิพลครอบงำเหนือวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้าน และชีวิตของผู้รับอุปถัมภ์จะดีขึ้นหรือเลวลงก็ขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งของผู้อุปถัมภ์นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายจะมีความใกล้ชิดกันมากหรือน้อยย่อมขึ้นกับผลประโยชน์ที่แต่ละฝ่ายต้องการ

จากกล่าวได้ว่า การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์ เป็นอย่างมาก แม้ว่ารูปแบบของระบบอุปถัมภ์ในอดีตจะดูเหมือนว่า เป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม แต่ด้วยระบบวัฒนธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อิทธิพลจากศาสนา

พุทธ ซึ่งมีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ระบบอุปถัมภ์ ที่ถือว่าเป็นระบบความสัมพันธ์ ของคนในสังคมไทย สามารถดำรงอยู่ได้ จึงอาจถือได้ว่า หากพิจารณาระบบอุปถัมภ์ในแง่ที่ดี ที่มี เรื่องของศาสนาพุทธ และเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนใน สังคมภายใต้ระบบอุปถัมภ์เป็นไปด้วยความเอื้ออาทรกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เห็นอกเห็นใจกัน แม้ ว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวจะตั้งอยู่บนผลประโยชน์และผลประโยชน์แลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม ก็น่า จะนับได้ว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าว เป็นทุนทางสังคม ที่เคยมีอยู่ และช่วยให้สังคมไทยสามารถ ดำรงอยู่สืบต่อมาได้ ปัจจุบัน บทบาทของศาสนาพุทธค่อนข้างมีอิทธิพลต่อระบบคิด และระบบ ความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยไม่มากนัก จึงเป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคม เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่พึงประสงค์มากขึ้น โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ยากไร้ และผู้ที่ เห็นอกว่าในทางเศรษฐกิจ ที่เปรียบเสมือนเป็นระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ และการที่สังคมไทย ต้องถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมเปลี่ยน แปลงไปมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะระบบคุณค่าต่าง ๆ อันได้แก่ แรงงาน ที่ดิน หรือวิถีการผลิตที่มีคุณ ค่าเพื่อการดำรงชีพอย่างเป็นปกติสุข สิ่งเหล่านี้ได้ถูกเปลี่ยนระบบมูลค่าที่มีราคาค่าງวดเป็นเงิน สามารถซื้อขายกันได้ทั้งสิ้น จึงจากล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงของสัมพันธ์ในเชิงสังคม ที่เปลี่ยน แปลงไปเป็นความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจ ทำให้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเอื้ออาทรต่อ กัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการกระจายผลประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรมระหว่างคนในสังคม เป็นไปได้ยาก และลดคุณค่าในตัวของมันเองลงไป ในที่สุด ระบบทุนนิยมโลกก็ทำให้ทุกคนต้องพึ่ง พากยานอกมากขึ้น (ชาวนาต้องพึ่งพาพ่อค้าคนกลางในเมือง พ่อค้าในเมืองต้องพึ่งพาตลาดโลก ในต่างประเทศ ฯลฯ) และเป็นการพึ่งพาที่มีการกดซี่ ชู้ดรีด และไม่เป็นธรรมอีกด้วย และจากผล การศึกษาที่ได้กล่าวข้างมาแล้วข้างต้น จะเห็นว่า การกดซี่ชู้ดรีดเอาไว้กับคน ในรูปของการ พึ่งพาดังกล่าวนั้น จะถูกกระทำกันเป็นทุก ๆ กล่าวคือ พ่อค้านายทุนต่างชาติ จะกดซี่ชู้ดรีดเอา เปรียบพ่อค้าภายในประเทศ พ่อค้าในเมืองจะกดซี่ชู้ดรีดเอาเปรียบเกษตรกรในชนบท ดังนั้น สิ่งที่ดู เหมือนจะเป็นเรื่องที่ Lewin ริยา ว่องกุล:2540 น. 154-155) ซึ่งสิ่งเหล่านี้ จึงดูเหมือนว่า สังคมและชุมชนมิใช่ริชทุนทางสังคมเท่านั้น แต่ยังเป็นการ สร้าง "ต้นทุนทางสังคม" ให้เกิดขึ้นในสังคมอีกด้วย

4.3 ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)

หากพิจารณาถึงปรากฏการณ์ในระบบการผลิตก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย จะเห็นได้ว่า วิถีชีวิตและวิถีการผลิตของคนในสังคมดั้งเดิมอยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง และเรียบง่าย มีการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สังคมในอดีตมีทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม อันได้แก่ เรื่องของความเชื่อ จารีต ประเพณี และศาสนา มาช่วยค้ำจุนหล่อเลี้ยงให้สังคมเกิดความมั่นคงแข็งแรง สามารถพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน

เนื่องจากชุมชนของไทยเป็นสังคมการเกษตร มีความผูกพันและอาศัยทรัพยากรธรรมชาติ เป็นปัจจัยหลักในการผลิต การประกอบอาชีพในแต่ละชุมชนจะขึ้นอยู่กับลักษณะของภูมิประเทศ สภาพอากาศ และทรัพยากรในแต่ละท้องถิ่นเป็นสำคัญ ดังนั้น การดำรงชีวิตของคนในชุมชนจึงทำมาหากินกันตามถูกทาง เช่น ถูฟันทำนา พอว่างจากถูกทำนา ก็ทำอย่างอื่น เช่น การเข้าป่าล่าสัตว์และหาของป่า หาปลา เพื่อนำมาบริโภค รวมทั้งการทำเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เช่น งานกระถุง ตะกร้า ทอผ้า ปั้นเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น โดยใช้วัสดุดิบในท้องถิ่นที่มีอยู่ ในอดีต การทำมาหากินของชาวบ้านชึ่งส่วนใหญ่เป็นอาชีพทางการเกษตร จะมุ่งการผลิตเพื่อเพียงพอต่อการบริโภคและเพื่อใช้ให้ในครัวเรือนก่อนเป็นอันดับแรก ส่วนที่เหลือจึงค่อยแลกเปลี่ยนหรือแบ่งปันให้กับผู้อื่นในชุมชนและ/หรือนอกชุมชนต่อไป และเนื่องจากในชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมบูรณ์ ทำให้ชาวบ้านสามารถหาของมาบริโภคได้ เช่น ผักพื้นบ้าน ปลาที่อาศัยในแหล่งน้ำธรรมชาติ โดยไม่ต้องเสียเงินซื้อมาบริโภค ชาวบ้านสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยมีปัจจัยพื้นฐานอย่างพอเพียง ดังคำกล่าวว่า “ในน้ำมีปลาในนามีข้าว” จากการที่วิถีชีวิตชาวบ้านอยู่บนพื้นฐานความเพียงพอ ทำให้ชาวบ้านได้มีเวลาที่จะคิดสร้างสรรค์สิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ โดยจะเห็นได้จากการศิลปหัตถกรรมที่เป็นผลิตภัณฑ์เครื่องใช้สอยในครัวเรือนหรือเครื่องมือในการประกอบอาชีพต่าง ๆ อาทิ งานทอ งานช่าง งานประดิษฐ์ สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองได้ในเรื่องปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต

ส่วนความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน ส่วนใหญ่เน้นที่การแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน ทั้งนี้เนื่องจากแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างของสภาพภูมิประเทศ ทำให้ผลผลิตของท้องถิ่นแตกต่างกันไป เช่น ที่ราบลุ่มมีการปลูกข้าว ชayทะเลทำประมง สำหรับการแลกเปลี่ยนนั้น ก็คำนึงถึงคุณค่าโดยไม่ได้ใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ความสัมพันธ์จึงอ่อนประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ไม่ได้เป็นไปในรูปแบบการแข่งขันที่เน้นประโยชน์สูงสุดของตนเอง แต่เป็นประโยชน์ร่วมกัน

ระบบการแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก โดยส่วนใหญ่แล้วจะทำการแลกเปลี่ยนแบบของแลกของ และไปกันเป็นคราวๆหรือเป็นกลุ่ม เช่น ชาวบ้านที่อยู่บ้านเข้ากันนำของที่ได้จากการแลกเปลี่ยนแบบแลกกับชาวบ้านที่เป็นชาวประมงอย่างที่ทางภาครัฐได้ ซึ่งสัมพันธภาพอันนี้พัฒนามาเป็นระบบเกลือ หรือที่เรียกว่า “เกลือเข้าเกลือเล” เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ได้แก่แบ่งแข่งขัน แต่เป็นความร่วมมือกัน ซึ่งการดำเนินกิจกรรมการแลกเปลี่ยนดังกล่าว เป็นไปในช่วงที่นอกเหนือจากการทำไร่ทำนา

จะเห็นได้ว่า บนความแตกต่างที่หลากหลายอันเนื่องมาจากการมีสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันและมีผลผลิตที่แตกต่างกัน แต่ชาวบ้านในอดีตก็สามารถอยู่ร่วมกันได้โดยแต่ละฝ่ายได้เติมเต็มในส่วนที่ตนเองขาดด้วยการเอื้ออาทร แลกเปลี่ยน พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน จากรากที่วิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง ทำให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกร่วมกัน ความสำคัญของการอยู่ร่วมกันด้วยการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งจิตสำนึกรักดังกล่าว มิได้เกิดขึ้นในมุมมองระหว่างมนุษย์กับมนุษย์เท่านั้น แต่ได้ครอบคลุมແ衍ขยายไปยังสิ่งที่อยู่รอบตัวที่เป็นธรรมชาติด้วยนั่นหมายความว่า ในอดีต มนุษย์มิจิตสำนึกรักในการที่จะอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมด้วยการเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งลักษณะของความสัมพันธ์ดังกล่าว ถือเป็นลักษณะของทุนทางสังคมที่เห็นได้อย่างชัดเจน

ลักษณะของทุนทางสังคมที่นอกจากจะแสดงออกด้วยลักษณะการพึ่งพาอาศัยกัน ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมแล้ว สิ่งที่แสดงออกถึงทุนทางสังคม คือลักษณะหนึ่งได้แก่ นวัตกรรม หรือการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม โดยจะเห็นได้จากชุมชนในแต่ละท้องถิ่นได้มีการเรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์จากบรรพบุรุษ ที่เรียกว่า “ภูมิปัญญา” ในกรณีของวิถีการผลิต จะเห็นได้ว่า ชุมชนได้มีการคิดค้นเพื่อหาพันธุ์พืชพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ มาใช้ในการเพาะปลูก โดยมีการเลือกสรรชนิดต้นไม้และพันธุ์พืชให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ เช่น ที่ดอนหรือบนดอยปลูกข้าวไร่หรือข้าวเบ่า ส่วนบริเวณลุ่มน้ำปลูกข้าวนาลองที่สามารถทนน้ำท่วมได้ เป็นต้น นอกจากภูมิปัญญา หรือนวัตกรรมที่มนุษย์ได้นำมาใช้ในเรื่องการคิดค้นหาวิธีการเพื่อให้สามารถปลูกพืชให้ได้ผลในสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกันแล้ว มนุษย์ในอดีตยังได้ใช้ภูมิปัญญาคิดค้นหาวิธีการและรูปแบบที่จะลดความเสี่ยงในการผลิตด้วยการปลูกพืชอย่างหลากหลายชนิด อาทิ ผัก ผลไม้ เพื่อเสริมพืชชนิดอื่น ๆ ที่ใช้ในการบริโภคคือด้วย ลดความเสี่ยงที่จะขาดแคลนอาหาร และการรู้จักแบ่งปันช่วยเหลือกัน ทำให้ภูมิปัญญาที่เกี่ยวกับวิถีการผลิตดังกล่าวสามารถแพร่กระจายไปยังชุมชนอื่น ๆ ทำให้รูปแบบวิถีชีวิตของมนุษย์ในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้อย่างเพียงพอและมั่นคง เพราะมีทุนทางสังคมช่วยเกื้อหนุนในการดำเนินชีวิตและการผลิต

ส่วนแรงงานในการผลิต ก็ได้รับอิทธิพลจากความเชื่อ ใจรีต ประเพณี ที่มีการสืบทอดสั่งสมจากบรรพบุรุษในอดีต ทำให้แรงงานในการผลิตส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานชายในครอบครัว และชายในชุมชน ซึ่งมีการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างเครือญาติหรือคนในชุมชนด้วยกันเอง โดยมีข้อตกลงที่ยอมรับร่วมกัน เช่น การลงแขก การขอแรง ทำให้เกิดความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เนื่องจากเห็นใจกัน เพราะมีวิถีชีวิตร่วมกัน ดังนั้น การผลิตของชุมชนจึงสามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนได้ และยังมีส่วนเกินที่สามารถให้การช่วยเหลือเกื้อกูลผู้ด้อยโอกาส หรือส่วนรวมได้ เช่น การทำบุญทำทาน การสร้างสาธารณประโยชน์ เป็นการผลิตที่มีความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบแข่งขัน ซึ่งทำให้ชุมชนอยู่อย่างราบรื่นกลมเกลี่ย

อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมในอดีตได้มีส่วนช่วยให้มนุษย์สามารถคงจิตสำนึกในการเชือกอثر พึงตันเอง และพึงพาอาศัยกันให้สืบทอดมาได้ ซึ่งบางเรื่องยังคงสามารถพบเห็นได้ในบางพื้นที่ของชนบท หรือหากพิจารณาในเรื่องของแรงงานในการผลิตก็เช่นกัน ทุนทางสังคม ยังได้แก่การแลกเปลี่ยนช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างแรงงานในครัวเรือน และแรงงานระหว่างเครือญาติ สามารถช่วยลดต้นทุนในการผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนั้น หากจะพิจารณาถึงความมีประสิทธิภาพในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีต ก็อาจจะพบว่า ด้วยสำนึกร่วมกันไม่ว่าจะเป็นระหว่างมนุษย์กับมนุษย์หรือมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ทำให้มนุษย์มีความห่วงใยซึ่งกันและกัน และมีความห่วงใยต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไปด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว ทำให้มนุษย์มีความละอายดื่องและพิถีพิถันในการผลิตและการบริโภคเป็นอย่างมาก กล่าวคือ มนุษย์จะเบี่ยดเบี้ยนธรรมชาติโดยยอมทำลายสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาเพื่อใช้ในการบริโภคเท่าที่จำเป็น การดำรงชีวิตเป็นไปอย่างสมถะ ไม่ฟุ่มเฟือย เพื่อให้ทรัพยากรได้ถูกนำมาใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และสมเหตุสมผลมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในอดีตนั้น ผู้ผลิตและผู้บริโภคเป็นบุคคลคนเดียวกัน ภายใต้สภาพการณ์ดังกล่าว จึงทำให้การผลิตและการบริโภคเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น กล่าวคือ มนุษย์สามารถที่จะผลิตให้ตรงกับความต้องการของตนเอง ครอบครัว และชุมชนได้มากขึ้น ซึ่งก็หมายความว่า ในการบริโภคแต่ละครั้ง มนุษย์จะใช้หรือกินในสิ่งที่เป็นประโยชน์และมีความจำเป็นต่อการดำรงชีพเท่านั้น

การมีอยู่ของทุนทางสังคมของชุมชนในอดีตนั้น นอกจากจะเห็นได้จากวิถีการผลิต ระบบการแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก และในเรื่องของภูมิปัญญาท้องถิ่นแล้ว ปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม อาทิ ในเรื่องของความเชื่อ ค่านิยม ใจรีต ประเพณี ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความมีอยู่ของทุนทางสังคมเช่นกัน อย่างเช่น การเป็นสังคมแบบเครือญาติ การเป็นชนเผ่าเดียว

กัน ทำให้คนส่วนใหญ่มีความเชื่อและวัฒนธรรมเดียวกัน เช่น การนับถือผีเดียวกัน หรือการเคารพผู้อาวุโส การเคารพธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้สร้างให้เกิดความสัมพันธ์และความผูกพันในสังคมที่เป็นคนบ้านเดียวกัน ความรู้สึกดังกล่าววนไปสู่การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งด้านแรงงาน ทรัพย์สิน และจิตใจ เช่น การลงแข่งระดมแรงงาน การทำบุญตามงานประเพณี (งานบวช งานแต่ง) เป็นต้น เช่นเดียวกัน วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับเรื่องการเคารพผู้อาวุโสหรือผู้นำชุมชน ก็จะช่วยลดความขัดแย้งระหว่างกันของคนในชุมชนลงได้ เพราะชุมชนมีผู้อาวุโสหรือผู้นำที่เป็นศูนย์รวมของจิตใจของคนในชุมชน ทำให้คนในชุมชนเห็นประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งเป็นการลดความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และให้ความสำคัญแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากขึ้น

นอกจากวัฒนธรรมในเรื่องดังกล่าวแล้ว ยังมีเรื่องของศาสนา โดยเฉพาะหลักธรรมคำสอนในศาสนาพุทธก็ถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญที่ก่อให้เกิดความเชื่ออาทิ การแบ่งปัน การช่วยเหลือเกื้อกูล และการพึงพาอาศัยกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สังคมในอดีตไม่ได้แยกการศึกษาออกจากครอบครัวและวัด ทำให้คนในครอบครัวและในชุมชนต้องอาศัยวัดเป็นสถานที่ศึกษา และคนในครอบครัวก็ได้รับการอบรมสั่งสอนข้อดีๆจากผู้ปกครองในครอบครัว และรวมทั้งจากการด้วยเช่นกัน ดังนั้น มนุษย์ในอดีตจึงได้รับการพัฒนาครบถ้วนร่างกายและจิตใจไปพร้อมกัน อิทธิพลของศาสนาพุทธทำให้คนในชุมชนมีการดำรงชีวิตอย่างพอดีไม่น่า闷倦 ก็จะมีความสุขและทำให้ชุมชนเป็นสังคมแห่งศีลธรรม (Moral Societies)

จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมในมิติทางวัฒนธรรม อาทิ เรื่องของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส และเรื่องของศาสนา ได้ก่อให้เกิดความผูกพัน ความสามัคคี ความเชื่ออาทิ ของคนในชุมชนได้ไม่น้อยไปกว่าเรื่องอื่นๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นกัน

โดยสรุป ทุนทางสังคมในอดีตสามารถเห็นได้จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง สังคมในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้บนความแตกต่างด้วยการเติมเต็มซึ่งกันและกัน ไม่เฉพาะระหว่างมนุษย์เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงธรรมชาติรอบข้างด้วย ในเรื่องการผลิตของระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตนั้น ทุนทางสังคมในรูปของความเชื่ออาทิ การช่วยเหลือแบ่งปัน และการพึงพาอาศัยกันบนพื้นฐานของความเป็นคนในครัวเรือนเดียวกัน ความเป็นเครือญาติ สามารถช่วยสร้างประสิทธิภาพในการผลิตได้อย่างแท้จริงและยั่งยืน นอกจากนั้น สังคมในอดีต ยังชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมในมิติของวัฒนธรรม อันได้แก่ เรื่องของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส และเรื่องของศาสนาพุทธ ได้มีส่วนช่วยที่สำคัญให้เกิดความมั่นคงแข็งแรงของสังคมในอดีตไม่น้อยไปกว่าปัจจัยตัวอื่นๆ